

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ЩЕРБАКОВА Юлія Едуардівна

УДК: 32:008 (043.3)

**ЦІННОСТІ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ У КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ
ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

Науковий керівник:

Крохмаль Наталія Василівна,

кандидат філософських наук, доцент

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ У КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	
1.1. Цінності як складова політичної культури суспільства	13
1.2. Цінності як елемент політичної культури суспільства в історико-політичному контексті	50
1.3. Підходи, принципи і методи дослідження цінностей об'єднаної Європи у контексті демократизації політичної культури українського суспільства.....	76
Висновки до першого розділу	91
РОЗДІЛ 2 ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКСТРАПОЛЯЦІЇ ЦІННОСТЕЙ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ НА ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	
2.1. Цінності об'єднаної Європи як елемент політичної культури європейського простору.....	93
2.2. Класифікація цінностей українського суспільства як важливої складової політичної культури.....	131
2.3. Основні напрями практичного втілення демократичного ідеалу в Україні.....	144
2.4. Перспективи подальшої трансформації цінностей об'єднаної Європи і цінностей українського суспільства: проблеми співвідношення	161
Висновки до другого розділу	199
ВИСНОВКИ	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204
ДОДАТКИ	237

ВСТУП

Актуальність теми. Набуття Україною незалежності відкрило шлях входження до європейського співтовариства, створення цивілізованого, демократичного суспільства. Вступ до Європейського Союзу визначено ключовим зовнішньополітичним пріоритетом і стратегічною метою України на найвищому державному рівні. Ідентифікація себе з Європою, прагнення інтегруватися в європейські структури та необхідність прискорення цих процесів вимагають від України якнайшвидшого усвідомлення важливості подальшого реформування інститутів політичної системи щодо їх відповідності європейським та світовим стандартам. Таким чином, успішність європейської інтеграції та демократичних перетворень в Україні може бути забезпечена за умови формування та реалізації нової ціннісної системи суспільного світогляду як складової демократичної політичної культури в Україні.

Водночас виникають логічні запитання: що ми можемо запропонувати Європі та світу в цілому, яким є комплекс європейських цінностей, традицій та норм, які ми прагнемо впровадити. Перше запитання скеровує дослідження у бік аналізу стану всіх галузей суспільної життєдіяльності із зазначенням унікальних ресурсів, що формує портрет української держави. Друге закладає необхідність комплексного дослідження, що включає опис та класифікацію європейських цінностей, які, зважаючи на багатовікову історію, здатні допомогти Україні у здійсненні нею демократичних реформ.

Перебуваючи в авангарді світового розвитку, Європа віками формувала цінності, які вже багато років є найбільш привабливими для країн, що не входять у простір об'єднаної Європи. Ці цінності частково були закріплені Декларацією європейської ідентичності, прийнятою Європейським товариством (назва Європейського Союзу, коли він складався з дев'яти країн-учасниць) у 1973 р. у Копенгагені. Ідентичність Європи, згідно з цим документом, базувалась на спільній спадщині, в основу якої покладено наступні цінності: ідентичне ставлення до життя, яке базується на думці про створення суспільства, що

відповідає потребам людей; принципи результативної демократії; рівність перед законом; соціальна справедливість та повага до людських прав. Але чи стали задекларовані політичні цінності реально втіленими цінностями об'єднаної Європи? Події останніх років, відзначені провалом голосування за проект Конституції для Європи, продемонстрували наявність суперечностей і конфліктів у внутрішній політиці Європейського Союзу.

У зв'язку з цим *проблематика дослідження* окреслюється наступними контекстами. *По-перше*, в рамках політологічного дискурсу розповсюдження набув підхід до розуміння політичних цінностей як феномену, що відноситься до належного стану речей, на відміну від дійсного, і відображає мету, бажаний результат політичної діяльності, на відміну від цінностей політичного простору, які відображають специфіку вподобань, позицій та диспозицій, потреб та інтересів акторів політичного простору, акторів, які діють у реальному політичному вимірі та часі, акторів, які ведуть постійну боротьбу за перерозподіл ресурсів «специфічних полів» (за П. Бурдьє – соціальне, політичне, економічне, культурне поле). Вирішення цієї проблеми можливе через концептуалізацію поняття «цінності політичного простору».

По-друге, Копенгагенські критерії, які встановив Європейський Союз у контексті розширення на Схід у 2004 р., у науково-практичному європейському просторі асоціюються зі «спільними цінностями Європейського Союзу», які є орієнтиром для країн, серед яких і Україна, що мають намір приєднатися до європейського співтовариства. Мультинаціональність та мультикультуральність європейської спільноти є постійним рушієм перегляду значення Європи та її спільних цінностей для всього світу. Особливої актуальності ця проблематика набула в останньому десятилітті. Отже, концептуалізація та класифікація понять «загальноєвропейські цінності» та «цінності об'єднаної Європи» представляють собою важливі науково-теоретичні та практичні завдання.

По-третє, на двадцятому році незалежності в Україні існує досить небагато науково обґрунтованих теоретичних робіт, у яких на основі відповідних досліджень було створено політичний портрет українців, спираючись на

визначені та узагальнені цінності українського суспільства та враховуючи їх трансформацію.

По-четверте, дослідження цінностей у динаміці, з точки зору аналізу їх змінних властивостей у різний час, створює іншу серйозну проблему, пов'язану з прогнозом їх подальшої трансформації. Це у загальному пов'язано з проблемами прогнозування будь-якого соціального феномену. З іншого боку, дослідження трансформації європейських цінностей пов'язано з аналізом перспектив самого Європейського Союзу, як форми реалізації європейської єдності, до якої прагне приєднатися і Україна.

Зазначені наукові проблеми зумовили вибір теми дисертаційної роботи, визначили її структуру і зміст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась у рамках науково-дослідної роботи «Громадські організації як чинник демократизації суспільства» (державний реєстраційний номер 0108U000361) на замовлення Міністерства освіти і науки України з 2008 по 2010 рр. у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, а також у межах науково-дослідної теми кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід та українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М.П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 31 січня 2008 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 9 від 27 березня 2008 року).

Мета дослідження - аналіз впливу цінностей об'єднаної Європи на цінності політичної культури українського суспільства в умовах його демократизації.

Досягнення поставленої мети зумовило виконання таких дослідницьких завдань:

- дослідити цінності як складову політичної культури суспільства;

- розглянути цінності як елемент політичної культури суспільства в історико-політичному контексті;
- визначити підходи, принципи і методи дослідження цінностей об'єднаної Європи у контексті демократизації політичної культури українського суспільства;
- охарактеризувати цінності об'єднаної Європи як елемент політичної культури європейського простору;
- класифікувати цінності українського суспільства як важливу складову політичної культури;
- проаналізувати основні напрями практичного втілення демократичного ідеалу в Україні;
- окреслити перспективи подальшої трансформації цінностей об'єднаної Європи і цінностей українського суспільства у контексті проблеми їх співвідношення.

Об'єктом дослідження є цінності як елемент політичної культури суспільства.

Предмет дослідження – особливості впливу цінностей об'єднаної Європи на процеси демократизації політичної культури українського суспільства .

Методологічною основою дослідження стала сукупність філософських, загальнонаукових і спеціальних підходів та методів, які забезпечили єдність гносеологічного, соціально-філософського та політологічного аналізу формування системи цінностей політичної культури. Основою дослідження є *аксіологічний підхід*, який дозволив комплексно дослідити сутність та природу цінностей. *Діалектичний підхід* дав можливість проаналізувати цінності з точки зору закономірної зміни форм та станів шляхом постійної суперечності між сутністю та явищем, змістом і формою, через взаємний перехід та взаємний вплив матеріального та ідеального у формуванні та трансформації цінностей. А також розглянути взаємовплив економічних, політичних, соціальних та духовних детермінант на політичний простір.

Синергетичний підхід допоміг дослідити політичну культуру як простір взаємодій та взаємовпливів, а також визначити перспективи подальшої трансформації цінностей об'єднаної Європи, Європейського Союзу як інституції, в якій ці цінності на даний час об'єктивуються, а також проаналізувати політичну культуру українського суспільства. Синергетика дозволила взяти за основу дослідження нелінійну парадигму, її принципи та закономірності.

Застосування *системного* методу уможливило декомпозицію системи цінностей політичної культури на ряд підсистем (систем нижчого рівня), які досліджувалися автономно з урахуванням подальшого узгодження мети кожної підсистеми із загальною метою системи, а також створення ієрархії системи.

Комплексний підхід реалізовано в аналізі факторів, що вплинули на формування, зміну і трансформацію певного комплексу цінностей об'єднаної Європи та українського суспільства.

До *теоретичних методів*, використаних у роботі, належать: соціологічний, порівняння, історичний, аналіз та синтез, логічний метод та метод дедукції. *Соціологічний метод* орієнтований на виявлення соціальної обумовленості політики, впливу на неї економіки, культури, ідеології та соціальної структури. *Порівняння та порівняльно-історичний методи* допомогли виявити спорідненість закономірностей формування та розвитку суспільних формацій як середовища формування цінностей майбутньої об'єднаної Європи та українського суспільства, з'ясувати закономірності капіталістичної системи як середовища формування самої об'єднаної Європи й сучасної європейської ідентичності з її ідеологічною, ціннісною складовими. *Аналіз та синтез* дали підстави для визначення змісту та елементів політичного простору, цінностей як таких, зокрема цінностей об'єднаної Європи та українського суспільства, для розгляду історичних передумов формування європейської ідентичності. *Об'єктивно-логічний метод* було застосовано для виявлення загальної лінії, закономірностей розвитку цінностей об'єднаної Європи. *Дедукція* була використана для аналізу політичного простору, ціннісного комплексу з точки зору вмісту цінностей людини, громадянського суспільства та держави.

Серед емпіричних методів дослідження реалізованих у даній роботі: метод побудови сценаріїв, соціологічний аналіз документів у тому числі контент-аналіз. Крім того, у роботі застосовано статистичні дані, наведені, зокрема, Eurostat, а також результати соціологічних досліджень: «European Values Survey»; «European Social Survey»; «Eurobarometer»; «International Social Survey Programme»; Інституту соціології НАН України; Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна; Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова; Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка; Центру соціального моніторингу; Київського міжнародного інституту соціології, Центру «Соціальні індикатори»; Національного університету «Києво-Могилянська академія»; бази даних міжнародних досліджень – Світового огляду цінностей (World Values Survey), бази даних цінностей С. Райса та вимірювань культур Ш. Шварца.

Наукова новизна отриманих результатів обумовлена як сукупністю поставлених завдань дослідження, так і засобами їх розв'язання. Здійснено комплексне політологічне дослідження процесів еволюції та трансформації системи цінностей об'єднаної Європи та цінностей сучасного українського суспільства у контексті їх взаємовпливів. У межах дослідження отримано результати, які мають наукову новизну і виносяться на захист:

Вперше:

– визначено сутність та зміст поняття «цінності політичного простору», запропоновано авторську інтерпретацію, згідно з якою встановлено відмінність понять «політичні цінності» та «цінності політичного простору». А саме наголошується на тому, що політичні цінності відображають належний стан речей, мету, бажаний результат політичної діяльності, на відміну від цінностей політичного простору, які відображають специфіку вподобань, позицій, диспозицій, потреб та інтересів акторів політичного простору, акторів, які діють у реальному політичному вимірі та часі, акторів, які ведуть постійну боротьбу за перерозподіл ресурсів специфічних полів (економічного, політичного, соціального, культурного);

– запропоновано класифікацію цінностей об'єднаної Європи, критерії якої опрацьовано, спираючись на дані «European Values Survey», «European Social Survey», «Eurobarometer», а також на дані контент-аналізу «Договору, що запроваджує Конституцію для Європи», Лісабонського договору і методу якісного аналізу документів – Копенгагенських критеріїв;

– на основі даних соціологічних опитувань, проведених в Україні, розроблено політичний ціннісний портрет українців, який характеризується наступними рисами: досить низький рівень законослухняності – правовий нігілізм; поєднання бажання налагодження демократичного розподілу між гілками влади поряд із ностальгією за авторитарною владною вертикаллю; сподівання на появу «сильного лідера», здатного виправити прорахунки минулих владних еліт та покращити ситуацію в країні; консолідуючою ідеєю суспільства є «прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян», помітний вплив також здатна відіграти ідея «рівних прав і співіснування в рамках однієї держави»; незначна кількість залучених до громадських, політичних та професійних організацій; етнічний та національний локалізм, помірний «універсалізм» та «космополітизм»; індивідуалізм особистий, не спрямований на вияв у громадській сфері тощо.

Удосконалено:

– підходи до аналізу політичної культури суспільства через взаємоаналіз з такими поняттями, як політичний простір, політична комунікація, цінності суспільства, менталітет, національний характер, ідеологія, політична свідомість, мотиваційний комплекс (потреба – інтерес – цінність), та норма соціальних реакцій;

– механізм аналізу чинників демократизації політичної культури українського суспільства шляхом екстраполяції цінностей об'єднаної Європи на політичну культуру українського суспільства;

– інструментарій подальших досліджень демократизації політичної культури українського суспільства, динаміки розвитку і трансформації цінностей українського суспільства, удосконалення політичного портрету українців й

ідеологічних детермінант політичного вибору через систематизацію комплексу міжнародних закордонних і вітчизняних соціологічних досліджень, статистичних даних реалій українського політичного життя.

Дістало подальшого розвитку:

– дослідження теоретичної та практичної складових проблеми демократичного поступу України; аналіз загальних тенденцій розвитку української держави з пролонгацією існуючих тенденцій на майбутнє, спираючись на існуючі статистичні показники (економічні, політичні, демографічні, культурні та релігійні) та дані соціологічних опитувань, проведених Центром політичних та економічних досліджень імені Разумкова, Інститутом дослідження проблем управління імені Горшеніна, Інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка;

– визначення перспектив подальшої трансформації європейських цінностей у зв'язку з інституційною формою їх об'єктивації – Європейським Союзом, що спираються на події останніх років, які розгорталися у світі в цілому та у Європі зокрема й відображені в нормативно-правових актах і періодичних виданнях, а також підтверджені статистичними даними.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в роботі висновки та положення створюють базу для подальшого розвитку політичної науки, зокрема політичної аксіології, поглибленого дослідження проблем стану та трансформації системи цінностей об'єднаної Європи та політичної культури українського суспільства. Ідеї роботи можуть стати настановами та основою для проведення політико-правового, політико-культурного аналізу євроінтеграційних процесів в Україні.

Завдяки своїй спрямованості на вирішення практичних проблем робота може стати корисною для суб'єктів влади, представників громадських організацій тощо. Теоретичні положення дисертації можуть бути використані в роботі органів державного управління, що займаються інформаційно-аналітичною діяльністю.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використано при розробці програм і спецкурсів з політології, філософії політики, держави і права, політичної культури, соціології політики, політичної аксіології.

Особистий внесок здобувача у монографії Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства / [за науковою ред. В. П. Беха]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 680 с., опублікованій у співавторстві, полягає у розробці підрозділу 5.7.: «Природоохоронна сфера діяльності громадських організацій» (С. 415–441), у якому з'ясовано значення природоохоронних громадських організацій у розбудові та демократизації громадянського суспільства та складає 1 д.а.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дослідження обговорювалися на засіданні кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на низці науково-практичних та науково-теоретичних конференцій, а саме: Міжнародних конференціях: «Наука і вища освіта» (Запоріжжя, 2007); «Пост(сучасність) і наука: соціологія в пошуках себе та суспільства» (Харків, 2007); «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій» (Суми, 2008); «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2008); «Державне управління та місцеве самоврядування» (Харків, 2008); «Національно-культурні традиції України у контексті європейської інтеграції» (Запоріжжя, 2008); «Простір гуманітарної комунікації: трансформації академічного дискурсу» (Київ, 2009); Всеукраїнських конференціях: «Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи» (Харків, 2008); «Інноваційні стратегії розвитку освіти: філософсько-педагогічний дискурс» (Київ, 2009); «Соціальна безпека і гуманітарний захист в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики» (Чернігів, 2009); «Університет – позашкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад» (Київ, 2010); «Правова культура, правова свідомість і право» (Київ, 2010).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 13 наукових працях, з них: 5 – статті в наукових виданнях, що визнаються ВАК України як фахові з політичних наук, 8 – публікації в інших наукових виданнях.

Структура дисертації. Відповідно до мети і завдань дослідження дисертаційна робота складається зі вступу, двох розділів (поділених на підрозділи), висновків, списку використаних джерел (331 позиція) та 17 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 262 сторінка, основна частина дисертації – 203 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ У КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Цінності як складова політичної культури суспільства

Погоджуючись з думкою видатного польського вченого Яна Щепанського, вважаємо недоречним приймати за основу ті чи інші дефініції, розуміючи їх суб'єктивність, умовність і тимчасовий характер, адже наразі переважає тенденція до інтеграції суспільних наук, а також зближення гуманітарних та технічних наук. Головною тенденцією сучасних досліджень стає комплексний та всебічний аналіз явищ і процесів суспільного життя, а також сукупний аналіз предмету дослідження з точки зору декількох наук, комбінування їх пізнавальних можливостей. Крім того сама по собі дефініція науки не є вирішальним моментом всього дослідження, оскільки жодна наукова дисципліна не існує в готовому вигляді, у замкненій і незмінній формі, а є відкритою та змінною системою поглядів, теорій, гіпотез, тверджень, проблем та питань, на які вчені шукають відповіді, досить часто заперечуючи те, що нещодавно визнавалося безумовним та беззаперечним.

Отже, конкретизацію основного поняття дослідження вирішено подати у формі дискурсу, який, на нашу думку, доречно розглядати через інтеграцію постструктуралістського та постмодерністського бачення, а саме, як сукупність теоретичних думок та соціальних значень, що являють собою інструменти дослідження, які дійсні лише в певних соціальних контекстах та у реалізації визначених завдань.

Для того, щоб уточнити поняття «цінності» як складову політичної культури в умовах її демократизації, необхідно спочатку конкретизувати зміст та форми самого поняття «цінності», а також розглянути сутність понять, які формують

контекст використання даного поняття – «демократизація», «політична культура», «демократизація політичної культури» й нарешті вийти на логіку аналізу цінностей саме як чинника демократизації політичної культури.

Конкретизуючи поняття «цінність», мусимо проаналізувати сукупність підходів до аналізу даного поняття, й окреслити свою дослідницьку позицію, взявши за основу один з них. По-суті, відповідаючи на запитання, «що є джерелом цінностей?», ми повинні в рамках нашого дискурсу обґрунтувати власну відповідь на основне питання філософії (що первинне: дух чи матерія?), приймаючи за вихідну ту чи іншу позицію.

Цінність є предметом дослідження особливого розділу філософського знання – аксіології, формування якої, як самостійної галузі філософії, проходить тоді, коли поняття «буття» розділяється на «реальне» і «цінне» (онтологію та аксіологію).

Поняття «цінність» вперше визначено у І. Канта, який визнавав її вищим принципом людської поведінки. У філософії «цінність» в узагальненому вигляді розглядається з двох позицій: по-перше, «поняття, що характеризує безумовні незаперечні основи людського буття [138, с. 423]»; по-друге, «значення певних предметів, явищ, процесів для людини, соціальних груп, суспільства в цілому [138, с. 423]». Зазначені два змісти поняття «цінність» іноді в реальному житті заперечують одне одного, те, що в філософії розглядається як цінність – свобода, доброта, істина, – для окремої людини може і не виявляти інтересу. В свою чергу конкретні предмети, які цінні для індивіда, в філософському сенсі не є цінністю. Поняття цінність можна співставити з поняттям сутність людини, яка не завжди співпадає з індивідуальним людським існуванням.

Філософське розуміння цінності має певні особливості, зокрема «сутність людини» і «цінність» поняття одного порядку; усвідомленість цінності; протиставлення цінності як даного ідеалу і реальності; включення цінності в оцінювальну та цілепокладаючу діяльність людини. Поняття цінності неможливо розкрити не звертаючись до поняття оцінки – співвідношення реальних явищ з цінністю – і поняття мети тобто проекту досягнення. Цілі, що формуються на

основі цінностей – це завжди масштабні та сенсожиттєві цілі. Цінності як координати людського світу сприяють його стійкості, організують ціленаправлену людську діяльність. В певному сенсі цінності є «кінцевими цілями» людини, вони виступають критерієм оцінки будь-якого культурного феномену. Культура і є мірилом наявності цінностей в нашому житті.

В аксіології існують різні підходи до розуміння природи та сутності цінностей, зокрема в найбільш загальному вигляді виділяють: релятивістський та утилітаристський; об'єктивістський та суб'єктивістський підходи. Логіка нашого дослідження встановлює необхідність окреслити в загальному вигляді кожен з підходів, зосередивши свою увагу на більш детальному розгляді типів ціннісних теорій.

Представники релятивістського підходу (В. Дільтей, А. Тойнбі, О. Шпенглер) розглядають цінності як такі, що позбавлені загального значення і впливають лише на певну культурно-історичну область, наприклад, життя народу однієї країни; представники утилітаристського (І. Бентам, Дж. Мілль, Н. Чернишевський) вважають, що цінним є те, що корисно для більшості або для передової частини людства, або для окремої людини.

Об'єктивістська позиція визначення сутності цінностей пов'язана із з'ясуванням того, хто визначив цінності, надав значення блага певним феноменам. Прихильники цієї позиції (Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, К. Маркс) вважають, що джерелом цінностей є Бог або природа, культура, історія.

На основі вихідних засад об'єктивістських напрямів в Новий час була сформульована концепція природних прав людини, яка задекларувала основні цінності буржуазного суспільства (право на життя, свободу, результати власної праці), хоча ідеалісти (Ф. Аквінський, Дж. Локк, І. Фіхте) виводили ці права від Бога, а матеріалісти (Ф. Енгельс, В. Ленін, К. Мангейм) – з природи. Ця концепція є яскравим виявом об'єктивізму. Вона проголошує природні права вічними, незмінними, незалежними від свідомості людини, волі законодавців.

Дещо м'якший варіант об'єктивізму репрезентують мислителі (Г. Гегель, К. Маркс, В. Дільтей, К. Мангейм та ін.), які вважають, що цінності є продуктом

культури та історії. На їх погляд цінності формуються в певних культурно-історичних умовах. Вони не є вічними і незмінними, однак стосовно свідомості окремого індивіда набувають об'єктивного характеру. В історії філософії ця позиція відома як історизм – концепція, згідно з якою явища культури існують у розвитку.

Методологічні засади обох концепцій (природних прав та історизму) мають сильні і слабкі сторони. Однією з сильних сторін концепції природних прав є визнання того, що природні права людини у політичному просторі стають вище за будь-який нормативно-правовий акт і політичну волю суб'єктів політичного простору. Концепція природних прав зародилася у Західній Європі, отже вона відповідає ментальним та культурним рисам цього регіону світу. Поширення цих ідей на інші культурні регіони наприклад, мусульманський, індійський, китайський є потенційно конфліктною справою, адже вони містять свій власний набір ментальних та культурних рис, які за рахунок певного дисонансу з відповідними рисами регіону Західної Європи формують, на наш погляд, стабілізаційний баланс у світі. Ця позиція є цікавою і набуде подальшого осмислення у контексті теми дослідження, зокрема у контексті розширення ЄС на Південь та Схід. Сильними сторонами концепції історизму є визнання різноманітності культур, а відповідно і цінностей як ядра відповідних культур, а також врахування історичної еволюції будь-якого феномену, зокрема цінностей.

Позицій суб'єктивізму дотримуються насамперед представники такої течії як психологізм, які визначають цінності через психічні стани суб'єкта. Як відомо, ще софісти проголосили людину, взяту на рівні психічних інтересів, мірилом всіх речей – корисного, справедливого тощо. Найвпливовішою серед сучасних психологістів є концепція засновника прагматизму, американського філософа Ч. Пірса [261], який розглядав цінність як те, що задовольняє потребу людини. Однак такий погляд поділяють не всі філософи. Наприклад, німецький мислитель Ф. Brentano [261] вважав, що людина потребує чогось, оскільки надає йому цінність. За його твердженнями, цінність визначає потребу. Попри очевидний зв'язок між цінністю і потребою, багато мислителів переконані в неможливості

заснування цінності на потребі як психічному стані окремої людини. Якщо під потребами розуміти антропологічні потреби – потреби людини як родової істоти, то ця концепція збігається з матеріалізмом, який апелює до природи людини у визначенні цінностей.

Психологізм – притаманний поширеним на початку ХХ ст. спробам обґрунтувати етику, естетику, логіку, право, економічну теорію на психічних станах людини (В. Вундт, Е. Ліпс, Дж. Міль). Його представники вважають, що моральні цінності походять із моральних почуттів (жалості, співчуття, колективізму та ін.). Але імперативний (загальнозобов'язуючий) характер моральних і правових норм не можна вивести з фактів. Люди є різними, а один і той самий факт може викликати в одній людині почуття жалю, в іншій – зловтіхи, а немало людей можуть залишитися байдужими до нього. Тому на основі переживань не можна вивести одну для всіх людей моральну норму.

На відміну від представників психологізму, неокантіанці носієм цінностей вважають трансцендентальну свідомість – свідомість, взяту під кутом зору найзагальніших закономірностей її функціонування (не конкретну свідомість, а свідомість узагалі). Концепція цінностей неокантіанців – німецьких філософів В. Віндельбанда і Г. Ріккєрта ґрунтується на кантівському розмежуванні наявного буття (суцього) і належного (того, що повинно бути). Лейтмотивом неокантіанської концепції є твердження, що із суцього (наявного буття) не можна вивести належного, тобто з того, що є, не можна вивести те, що повинно бути. Добро, прекрасне, істина, справедливість, свобода є ідеалами, до яких слід прагнути, нормами, за якими слід жити. Їх зобов'язуючий характер виводиться з них самих. Це означає, що людина повинна бути доброю в ім'я самого добра, а не через блага, які можуть у зв'язку з цим стати доступними для неї. Цінності, за переконаннями неокантіанців, мають ідеальне буття, вони утворюють своєрідну сферу цінностей, яка не залежить ні від реального буття, ні від реального суб'єкта, а існує тільки для трансцендентального суб'єкта.

До сфери цінностей І. Кант і його послідовники зараховували вищі цінності, які підносять людину над реальним буттям. На цій підставі вони трактували

цінності як те, що повинно бути, не вважали цінностями матеріальні речі, які задовольняють буттійні потреби людини. Ця концепція також має свої сильні та слабкі сторони. Відриваючи нас від конкретно-історичних реалій життя, позбавляючи нас практичного досягнення різноманітних причин появи тих чи інших цінностей, трансценденталістська концепція дає нам інструмент формування цінності як ідеалу, який при застосуванні його до соціальних вимірів, формує той зразок, який відіграє конструктивну позитивну роль у процесі модернізації та демократизації суспільства [226, с. 72].

Близькою до неокантіанської є феноменологічна концепція цінностей. Один із видатних її представників німецький філософ Е. Гуссерль [138] і його послідовники доводили, що цінності конституюються трансцендентальним суб'єктом, але вони утворюють самостійну сферу цінностей, яка набуває об'єктивного характеру. Як і математичні предмети, цінності мають вічний і незмінний характер у цьому їх позиція наближується до позиції представників об'єктивного ідеалізму. Те, що одну і ту саму цінність у різні часи тлумачать по-різному, на думку феноменологів, не заперечує її незмінного і вічного характеру. Це є лише суб'єктивними розуміннями, яких може бути багато, об'єктивної цінності. В такий спосіб феноменологія намагається примирити історизм, мінливість цінностей і твердження про їх вічний і незмінний характер.

Загалом, серед філософів немає єдиного розуміння цінностей і способу їх буття. Це зумовлено як розмаїттям філософських концепцій, так і складністю предмета дослідження. Людина, яка прямо чи опосередковано визначає цінності, є складною і суперечливою істотою. Вона і свідомо вибирає цінності, і поставлена самою природою в ціннісне відношення до певних речей. Вона є і матеріальною істотою, для якої, наприклад, повітря, вода є базовими цінностями, які забезпечують її існування, водночас вона і духовна істота, яка через утвердження вищих цінностей підноситься над тваринним буттям.

У Великій Радянській енциклопедії зазначено, що головним завданням аксіології є дослідження можливості цінності в структурі буття і яке її співвідношення з «фактами» реальності. Відповідно до цього у Великій

Радянській енциклопедії виділяються наступні типи теорій цінностей: 1) натуралістичний психологізм; 2) трансценденталізм; 3) персоналістичний онтологізм; 4) релятивізм; 5) соціологізм [173].

Представники натуралістичного психологізму (А. Мейонг, Р. Перрі, Дж. Дьюї, К. Льюїс й ін.) вважають, що джерело цінностей знаходиться у біопсихологічно інтерпретованих потребах людини, а цінності можуть бути емпірично зафіксовані як специфічні факти реальності. С. Александер розглядав цінності як «третинні якості», поряд із «первинними» – об'єктивні властивості матеріальних тіл: протяжність, величина, положення, рух, спокій й інше та «вторинними якостями» – суб'єктивними почуттями: колір, звук, смак й інше. Значну роль в натуралістичному психологізмі грає стандартизація цінностей на основі «корисності». Зважаючи на те, що ця концепція є в цілому вульгаризованою спробою аналізу цінностей, а пропозиція щодо стандартизації цінностей може стати першим кроком у побудові тоталітарної гуманітарної парадигми, як основи тоталітарного суспільства, ця концепція має і конструктивний елемент. Ним, на наш погляд, є по-перше, відштовхування в аналізі цінностей від потреб людини; по-друге, пропозиція щодо аналізу цінностей через категорію «корисність» у зв'язку із аналізом цінностей як колективного продукту життєдіяльності людей, створених з метою задоволення певних потреб.

Представники аксіологічного трансценденталізму (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) розглядають цінність як ідеальне буття, буття норми, що співвідноситься не з емпіричним, а з трансцендентальним. Цей підхід знайшов подальшої реалізації у зв'язку із роботами класиків політичної науки (Г. Гегель, Конфуцій та ін.). Оскільки цінності є ідеальними предметами, вони не залежать від людських потреб та бажань; виникає проблема «нормативної свідомості», тобто джерела цінностей. Ця проблема може бути вирішена двома шляхами: або ідеальне буття повинно спиратися на реальність, або знайти джерело свого існування у «надлюдському логосі». Саме останній шлях вибирають представники персоналістичного онтологізму (М. Шелер, Н. Гартман). Цікавими

для нас виявляються такі ідеї М. Шелера: джерелом існування ціннісного світу визнається Бог; структура ціннісного світу в своїй недосконалій формі дублюється в структурі особистості. Відповідно основним шляхом налагодження оточуючого світу є пробудження почуття цінності в свідомості людини, що й може стати інструментом демократизації від конкретної особистості до всього суспільства. М. Шелер, здійснивши спробу створення ієрархії цінностей, виділив чотири типи модальності цінностей, ієрархія яких будується від найнижчого до найвищого: 1) гедоністичні – задоволення або незадоволення, корисні та цивілізаторські цінності, тобто ті, що створюють «приємне»; 2) життєві – шляхетність та буденність, почуття життєвої сили, життєвого розвитку та здоров'я на відміну від втоми та хвороби; 3) духовні – естетичні цінності: краса та потворність, справедливості та несправедливості, чистого пізнання, культурні: твори мистецтва, позитивне законодавство, наукові організації; 4) релігійні – святе і не святе [326, с. 53].

Цінності нижчих рівнів повинні слугувати цінностям вищих рівнів. Таку ієрархію цінностей, за словами М. Шелера, визнавали у західній культурі найдавніших часів та середніх віків. Наслідувати правильної ієрархії цінностей є надзвичайно важким завданням, адже різні внутрішні та зовнішні фактори можуть нівелювати правильну систему цінностей, що й трапилося, на думку М. Шелера у західній культурі, починаючи з епохи буржуазних революцій.

Значну роль у зміні правильної ієрархії цінностей відіграло почуття ресентименту, яке філософ розуміє як почуття стриманої образи або заздрості, яке деформує аксіологічну точку зору [326, с. 74]. Стриманість проявляється у безсиллі, зростає напруга між безсиллям та стриманістю, яку незадоволена людина реалізує через створення ілюзорних цінностей. Нові почуття, що з'являються у результаті формування ілюзорних цінностей сприяють перетворенню позитивного у негативне і навпаки. Люди, які були об'єктом заздрості стають вартими жалю. Таким чином, формується конфлікт цінностей, який іманентний буржуазному суспільству. Цікавим видається аналіз М. Шелера «емпіричних змінних» абсолютних цінностей, науковець зауважує, що не цінності

є відносними, а саме історичні форми їх існування. Дана теорія є важливою для нас, по-перше, з точки зору аналізу «моральності» західної культури з часу буржуазних революцій і, на думку М. Шелера, характеризується пониженням морального критерію суспільств «Заходу»; по-друге, через фіксацію М. Шелером іманентного буржуазному суспільству конфлікту цінностей.

Представники культурно-історичного релятивізму (В. Дільтей, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Фейерабенд й ін.) відстоюють ідею аксіологічного плюралізму, тобто існування багатьох рівноправних ціннісних систем, які розпізнаються за допомогою історичного методу, що по-суті означає критику загальної ціннісної теорії як абстрагування від культурно-історичного контексту і сакралізації «справжньої» системи цінностей. Конститується серед представників культурно-історичного релятивізму інтуїтивний підхід до аналізу ціннісного змісту культур. Прихильники релятивізму вважають безрезультатними спроби підійти з арсеналом раціональних міркувань до аналізу понять «абсолютна істина», «абсолютна краса», «абсолютне добро». Ці поняття є безосновними, їх не можна розкласти на смислові складові, адже вони є семантичними символами іншого світу [138, с. 310]. Намагаючись визначити зміст основних філософських категорій, людське мислення змушене породжувати, конституювати реальність, що співвідноситься зі змістом досліджуваної категорії. Так, поряд з добром неодмінно з'являється зло, з істиною – неправда, поряд з поняттям буття – «ніщо». Так, з'являється діалектика як спроба через відносне, співставлень виявити абсолютне. Людська діяльність, наука, політика знаходяться між цими бінарними опозиціями. За твердженням представників релятивізму міфологічна свідомість та естетична іронія разом переходять на інший бік площини, за межу цієї бінарної опозиції, розглядаючи ці два полюси як людський спосіб символізації абсолютного, але не в якості вимог практичного завдання, яке потрібно вирішити [138, с. 311]. Спираючись на погляди релятивістів і відсуваючи на задній план наукового пошуку твердження про існування «сакральних» цінностей «Заходу», здійснимо спробу класифікації цінностей

зокрема цінностей політичного простору та політичного простору об'єднаної Європи у співвідношенні загальне до приватного.

Засновники школи соціологізму (М. Вебер, Т. Парсонс, Ф. Знанецький) розглядають цінності як засіб вияву сутнісних характеристик соціальних зв'язків та функціонування соціальних інститутів, адже соціальна система будь-якого масштабу передбачає існування загальних цінностей, які поділяються суспільною більшістю. Застосування даного підходу в роботі обмежується такими його рисами: не врахування суспільного контексту, а саме конкретно-історичної ситуації та суспільної боротьби за матеріальні ресурси, властивої, до речі, всім сферам людської життєдіяльності.

Окрему інформаційну увагу, хотіли б приділити матеріалістичному розумінню природи цінностей, яке становить основу нашої власної дослідницької позиції. Отже, цінності – це термін, який вказує на людське, соціальне або культурне значення певних предметів та явищ дійсності [107, с. 15]. Весь спектр предметів людської дійсності, суспільних відносин, природних явищ може виступати в якості предметних цінностей або об'єктів ціннісного відношення, оцінюватися в площині добра і зла, істини і неправди, краси і потворності, справедливого або несправедливого; подібне оцінювання може набувати відповідного значення шкали, тобто бути на певному рівні якості.

Способи і критерії, на основі яких здійснюється сама процедура оцінювання відповідних явищ, закріплюються у суспільній свідомості і культурі як «суб'єктні цінності»: установки, оцінки, імперативи, заборони, завдання, проекти, що виражаються у формі нормативних уявлень й виступають орієнтирами людської діяльності. Таким чином, предметні та суб'єктні цінності є двома полюсами ціннісного відношення людини до всього оточуючого.

Надзвичайно важливою для нас видається думка матеріалістів про взаємозв'язок ціннісних аспектів в структурі особистості з пізнавальними та вольовими, що дає нам можливість проваджувати демократичні цінності шляхом соціалізації. В самих ціннісних категоріях виражені граничні орієнтації знань, інтересів, переваг різних суспільних груп та особистостей. Марксизм, зокрема,

підкреслює суспільно-практичну сутність, історичність та можливість пізнання цінностей, ідеалів, норм людської діяльності, заперечуючи ідеалістичні уявлення про поза історичну та надсоціальну природу цінностей.

Кожна конкретна історична суспільна форма може характеризуватися специфічним набором та ієрархією цінностей, система яких виступає в якості найбільш високого рівня соціальної регуляції. У даній системі зафіксовані ті критерії соціально визнаного даним суспільством або соціальною групою, на основі яких розгортаються більш конкретні та спеціалізовані системи нормативного контролю, відповідні суспільні інститути й ціленаправлена індивідуальна та колективна діяльність людей. Інтеграція, суперечливість, динамізм суспільних систем відображаються в структурі відповідних ціннісних систем і способах їх впливу на різні суспільні групи.

Плідним для нашого дослідження є також визнання факту трансформації ціннісних систем у відповідності з історичним розвитком суспільства, на противагу аналізу історії суспільства як реалізацію системи «вічних цінностей».

З-поміж значної плеяди науковців, що працювали в межах матеріалістичного розуміння природи цінностей варто звернутися бодай до поглядів В. Тугарінова відображених в роботах «Про цінності життя та культури» та «Теорія цінностей в марксизмі» [253; 261]. Генезу цінностей науковець вбачав у практичному ставленні людини до оточуючого світу. Під цінностями він розумів явища природи та суспільства, які є суспільно важливими та корисними для людини [110, с. 23-25]. Отже, приймаючи матеріалістичне розуміння природи цінностей за основу, дедуктивна логіка конкретизації понять підштовхує нас до аналізу цінності спочатку в соціальному просторі життєдіяльності суспільства, а потім і в політичному. Тобто ми неодмінно повинні звернутися до сутності та джерела походження цінності в політичній економії, адже аналізуючи значення певного об'єкта навколишнього світу, ми досліджуємо не лише його цінність – якісну складову, а й по-суті його вартість тобто вираження цієї цінності у кількісних параметрах. Також ми повинні хоча б окреслити механізм функціонування цінності в соціальному та політичному просторах. Для роз'яснення цих питань ми

звернулися до роботи Карла Менгера «Основи політичної економії» [182]. Автор визначає цінність як значення, яке для нас мають конкретні блага або кількості благ, в наслідок того, що у задоволенні своїх потреб ми усвідомлюємо залежність цінності від наявності благ у нашому розпорядженні.

У своїй роботі К. Менгер спирається на думки інших науковців, зокрема М. Фрідлендера, який визначає цінність як усвідомлене людиною відношення, у якому річ (предмет) може стати засобом для досягнення мети. Розкриваючи далі природу цінності К. Менгер зазначає, що цінність благ заснована на відношенні благ до наших потреб, а не на самій лише їх сутності. Зі зміною цього відношення повинна виникнути або зникнути цінність. Науковець наводить такий приклад, для мешканців оазису, які мають у своєму розпорядженні джерело води, певна кількість води не має цінності на місці знаходження джерела. Проте якщо б джерело в наслідок землетрусу раптово почало давати настільки меншу кількість води, що задоволення потреб мешканців цього оазису не було б забезпечено, то навіть невелика кількість води стала б цінністю для мешканців даного оазису. Але ця цінність втратила б своє значення, якщо б джерело почало давати попередню кількість води [182]. Отже, цінність не є тим, що належить благам, не є їх властивість, але разом з тим не є і самостійною сутнісною річчю. Цінність є усвідомленою потребою, судженням, яке люди мають по відношенню до ресурсів, які потрапляють (необхідні) у їх розпорядження для підтримання життя та добробуту, тому поза свідомістю людини цінність не існує.

В. Супрун зазначає: «цінність – це стійке переконання в тому, що певний тип поведінки більш вагомий в існуючому культурному континуумі. Цінності існують в соціальній свідомості й інтерналізуються індивідом» [246, с.162]. Отже, цінність – це переконання, а переконання – це індивідуальний акт діяльності людини, персоніфікований акт, тобто в даному визначенні мова йде про *цінність* тої чи іншої поведінки *для самої людини*.

Т. Парсонс визначає цінності, як «складові частини соціальної системи ... загально визнані переконання стосовно бажаного типу соціальної системи [199, с. 360-378]». В даному випадку цінності є соціальним феноменом, цінність для

суспільства й розділяється людиною як соціальною істотою. «Соціальною цінністю може виступати будь-який об'єкт (матеріальний або ідеальний) у випадку, якщо він виступає фокусом устримлень, бажань груп або окремих індивідів, розглядається як важлива умова існування [230, с. 15]». Таке визначення зосереджує нашу увагу на подвійній природі цінності, цінне те, що важливо для суспільства а також для людини, це визначення є точкою співставлення інтересів людини та суспільства, тут ми поєднуємо цінне з цікавим, адже те, що цінне завжди цікаве, але не навпаки.

В. Мілановський, М. Корват вважають, що у предметах об'єктивної дійсності узятих самих по собі цінності немає. Вони взагалі не існують в ізоляції від суспільства та суб'єкту соціального чи політичного простору. Проте певна властивість предмету може стати цінністю поєднавшись із відповідною властивістю суб'єкта (потребами, інтересом). Саме відносини між цими двома типами властивостей і формують цінність ... тобто цінність одночасно і об'єктивна і суб'єктивна [144, с. 224-227]. Цим визначенням ми будемо користуватися як одним із основних у даній роботі, адже воно формує певну логіку дослідження «потреба – інтерес – цінність» й далі «цінність – суспільна інституціоналізація цінності – державна інституціоналізація цінності». Під суспільною інституціоналізацією будемо розуміти культуру, що реалізується в політичному полі. Під державною інституціоналізацією – нормативно-правове забезпечення реалізації цінного для суспільства. Цікавим видається застосування методу порівняння «цінного» для людини, суспільства, держави, пошук точок співставлення та розходження цих понять.

Спираючись на матеріалістичну природу формування цінностей та розуміючи, що цінності є одним з найважливіших елементів формування та корегування суспільної поведінки, ми повинні звернутися до соціологічного аналізу цінностей саме з точки зору їх суспільного значення. Тут ми погоджуємося з аналізом цінностей, проведеним польським вченим та громадським діячем Яном Щепанським. Наразі ми окреслимо декілька важливих для нашого дослідження елементів ціннісної теорії вченого. *Отже, цінністю є*

будь-який предмет матеріальний або ідеальний, ідея або інститут, предмет, що існує насправді або є уявним, по відношенню до якого індивіди або групи займають позицію оцінки, приписують йому важливу роль в своєму житті і прагнення володіти ним відчують як необхідність [279, с. 52]. Цінностями є ті предмети, які необхідні групі для підтримання внутрішньої згуртованості і є важливими факторами поведінки індивіда. Потяг до них рішучим чином впливає на відносини з іншими індивідами. Кожен індивід має певну ієрархію цінностей, які він цінує в більшій або меншій мірі. Можуть існувати визнані цінності, до яких проте не має потягу індивідів, а може існувати потяг до тих цінностей, в яких індивід не зізнається. Можна зробити висновок про існування так би мовити «прихованих» цінностей. Визнаючи однією з найважливіших ієрархію цінностей за рівнями дослідження на мікро- (людина), макро- (суспільство) і мегарівнях (глобальне суспільство, або в нашому випадку наддержавна структура), ми робимо припущення, по-перше, про те, що на кожному з цих рівнів можуть існувати та реалізовуватися «приховані» цінності; по-друге, цінності кожного з рівнів офіційно задекларовані в нормативно-правових актах можуть не відповідати або не повністю відповідати цінностям, що реально існують на відповідних рівнях.

Важливим для нас залишається питання про природу походження цінностей, зокрема в суспільному житті. Згаданий вище науковець дає наступне бачення, яке ми беремо за основу нашого власного розуміння походження цінностей. Цінності є колективним продуктом, який формується у соціальних процесах, і є основною частиною культури кожного індивіда та колективу або спільноти. [279, с. 53] Таким чином, цінності є продуктом колективної життєдіяльності суспільства, формування якого починається зі створенням родових форм життя з метою регуляції соціального процесу, іншими словами цінності є соціальним феноменом, який виникає під впливом потреб суспільства. Закріплюючись в цій ролі, цінності стають також елементом саморегуляції, підтвердження зазначених міркувань знаходимо у роботі Н. Крохмаль «Історичні форми саморегуляції соціального процесу» [162]. У культурі кожної спільноти визнані певні системи

цінностей й певна їх ієрархія. В первісних суспільствах ця ієрархія нав'язувалась членам суспільства, на противагу більш розвиненим суспільствам, в яких кожен має право вибирати та формувати власну систему цінностей з відповідною ієрархією, виявляючи поблажливе ставлення до відмінних цінностей. Існують цінності, повагу до яких спільнота вважає важливим для власного існування і які вона беззаперечно нав'язує всім членам спільноти, існують також інші цінності, які визнаються менш важливими. Особливі ієрархії індивідуальних цінностей повинні розміщатися в рамках ієрархії, визнаної спільнотою, право здійснювати спроби щодо зміни системи цінностей належить дуже невеликій кількості людей, які займають особливе положення в спільноті. *Таким чином система цінностей розвивається в рамках культури і здійснює вагомий вплив на хід суспільного життя.*

Поряд з проблемами визначення сутності та джерела походження цінностей, стоять проблеми класифікації та ієрархії цінностей. Вище, при аналізі теорій цінностей, було наведено декілька прикладів визначення класів та створення ієрархії цінностей, зокрема М. Шелера, Г. Ріккєрта. В філософії в найбільш загальному вигляді виділяють цінності-цілі, чи вищі (абсолютні) цінності, і цінності-засоби (інструментальні цінності). Говорять про цінності позитивні і негативні, маючи на увазі їхнє соціальне значення і наслідки їхньої реалізації. Виділяють матеріальні та духовні цінності і т.д. При цьому матеріальними цінностями, благами вважають економічні, технічні і вітальні (стан здоров'я, екології) цінності, які задовольняють тілесне буття людини, а духовними – релігійні (святість), моральні (добро), естетичні (прекрасне), правові (справедливість), філософські (істина), політичні (благо суспільства) цінності, які роблять буття людини людським, гарантують її існування як духовної істоти. Важливо підкреслити, що усі вони знаходяться між собою в тісному взаємозв'язку та єдності й утворюють цілісність світу кожної людини. В нашій роботі ми також здійснимо спробу класифікації цінностей відповідно до предмету нашого дослідження, а саме цінностей об'єднаної Європи та цінностей українського суспільства.

Отже, визначившись з власною дослідницькою позицією стосовно цінностей, зазначимо:

- під цінностями будемо розуміти будь-який предмет матеріальний або ідеальний, ідею або інститут, предмет, що існує насправді або є уявним, по відношенню до якого індивіди або групи займають позицію оцінки, приписують йому важливу роль в своєму житті і прагнення володіти ним відчують як необхідність;

- джерелом соціальних (поняття «соціальні» застосовується в найбільш загальному вигляді) цінностей визнається суспільство, а саме колективна життєдіяльність людей (ми відштовхуємось від матеріалістичних засад). Але водночас, щоб не допустити методологічної помилки, орієнтуючись на досвід історичних помилок та спрощень, визнаємо важливу роль ідеального (надприродного) у суспільстві та природі, тобто виходимо з діалектичного поєднання матерії та духу, матеріального та ідеального;

- аналізуючи процеси формування і трансформації цінностей будемо виходити з принципів історизму: цінності формуються в певних культурно-історичних умовах; вони не є вічними і незмінними, однак стосовно свідомості окремого індивіда набувають об'єктивного характеру;

- природа цінностей є об'єктивно-суб'єктивною, адже у предметах об'єктивної дійсності взятих самих по собі цінності немає. Вони взагалі не існують в ізоляції від суспільства та суб'єкту соціального чи політичного простору. Проте певна властивість предмету може стати цінністю, поєднавшись із відповідною властивістю суб'єкта (потребами, інтересом). Саме відносини між цими двома типами властивостей і формують цінність.

Водночас розглянувши палітру підходів до визначення поняття «цінності» не можемо не звернути уваги на зміст та форми цінностей.

Категорії «зміст» і «форма» відображають об'єктивний світ, оскільки всі предмети, процеси і явища суспільства мають свій зміст і свою форму. Зміст – це сукупність елементів, процесів, зв'язків, протиріч та тенденцій, які становлять даний предмет чи явище [280]. Форма є вираженням змісту, його обумовленням.

Це внутрішня і зовнішня організація змісту, спосіб його існування, який має певну визначеність, стабільність і самостійність. Форма нерозривно пов'язана зі змістом, а через нього – з сутністю. «Форма істотна. Сутність формована, так чи інакше в залежності і від сутності...» [280]. Спираючись на діалектику зазначимо, що «зміст» і «форма» знаходяться в органічній єдності, є співвідносними категоріями, які відображають дві нерозривно пов'язані взаємозалежні, суперечливі сторони буття предмета, явища, процесу. Із сказаного випливає, що зміст входить у форму як його об'єктивна основа, а форма входить у зміст як його організація. Немає безформного змісту, як і немає безформної речі. Форма не існує сама по собі. Вона позбавлена будь-якої цінності, якщо не є формою змісту.

Основою діалектики змісту і форми є положення про визначальну роль змісту. Саме він є ведучою, вирішальною стороною в єдності форми й змісту. Зміна й розвиток предмета чи процесу зачіпає перш за все зміст. Зі зміною змісту змінюється й форма. Сама ж зміна змісту є, звичайно, результатом внутрішніх протиріч. Зміст, змінюючись, здійснює формоутворюючий вплив. Про домінуючу роль змісту стосовно форми свідчить увесь розвиток суспільного життя [280].

Єдність форми та змісту визначає в той же час їх відносну самостійність та активну роль форми по відношенню до змісту. Відносна самостійність форми проявляється у тому, що вона може дещо відставати в розвитку від змісту. Зміна форми є зміною характеру зв'язків усередині предмета. Цей процес розгортається у часі, проходячи через протиріччя, тому він може на певному етапі розвитку не відповідати удосконаленому змісту, тоді відбувається відставання форми від змісту. Відносна самостійність форми і змісту в соціальній практиці часто проявляється через існування різних форм прояву одного і того ж змісту. Але саме ці форми прояву одного і того ж змісту відіграють велике значення у соціальній практиці з точки зору ефективності реалізації змісту [280].

Все багатоманіття предметів людської діяльності, суспільних відносин і включених в їх коло природних явищ може виступати у якості «предметних цінностей» або об'єктів ціннісного відношення, тобто оцінюватися з позицій істини, справедливості тощо. Способи і критерії, базуючись на яких проводиться

процедура оцінки відповідних явищ фіксуються у суспільній свідомості і культурі як «суб'єктні цінності» і виступають орієнтиром діяльності та поведінки людини. «Предметні» і «суб'єктні» цінності таким чином створюють діалектичну єдність ціннісного відношення людини до оточуючого світу.

Спираючись на примат суспільної користі у формуванні системи цінностей, варто зазначити, що кожна конкретна історична суспільна форма може характеризуватися специфічним набором і ієрархією цінностей, система яких виступає у якості найбільш високого рівня соціальної регуляції. У ній зафіксовані ті критерії соціально визнаного, на основі яких розгортаються більш конкретні і спеціалізовані системи нормативного контролю, діяльність соціальних інститутів і безпосередня діяльність людини – індивідуальна і колективна. Засвоєння цих критеріїв, інтерналізація цінностей створює необхідну основу формування особистості й підтримання нормативного порядку в суспільстві.

Інтеграція, сукупність внутрішніх протиріч і динамізм соціальних систем знаходять своє відображення в структурі відповідних їм ціннісних систем і способах впливу на різні соціальні групи. Важливим елементом ціннісних відносин в суспільстві є система ціннісних орієнтацій особистості, яка, з одного боку, характеризується стійкістю, а з другого – наявністю ірраціональних не зовсім усвідомлених відношень людини до різних елементів соціальної структури суспільства та до самих цінностей. Суб'єктивні оцінки людини не завжди співпадають або ж співпадають частково з суспільно визнаними характеристиками відповідних цінностей. Варто також зазначити, що ціннісні системи формуються і трансформуються в процесі історичного розвитку суспільства і оскільки ці процеси пов'язані зі змінами у різних сферах людської діяльності, іноді час їх розгортання не співпадає з масштабами соціально-економічних та політичних змін.

Залучаючи моральні критерії в оцінку відносин не тільки між людьми та їх об'єднаннями, але й між державами, система цінностей служить сіткою координат, поза якою втрачається ідентичність (якщо не сам сенс існування) будь-якої цивілізації.

Згадуючи погляди В. Тугаринова, який був одним з перших, хто почав розробляти теорію цінностей в марксистській філософії і соціології, ми хотіли би зупинитися на його філософській системі детальніше, адже разом з аналізом інших авторів це дасть можливість прослідкувати діалектику взаємодії змісту та форми, а також виділити критерії класифікації цінностей, про яку мова піде у другому розділі даної роботи.

У науковій літературі іноді зустрічаються досить спрощені варіанти дослідження «цінності», що зводяться іноді до перерахування категорій і понять, які входять у політичну соціологію або політологію. Рідко зустрічається їх змістовна характеристика. Можна припустити, що така ситуація складається з причини плюралістичності підходів до дослідження таких базових соціальних явищ як: політика, політична свобода, політична згода, політична довіра, політичний лад, політичний конфлікт, політична стабільність тощо. Позначається відсутність або недостатня визначеність методологічних підстав в аналізі політичних інститутів, процесів, політичних цінностей. Ця ситуація погіршується фактором суб'єктивності дослідження і перш за все суб'єктивністю вибору науковцем методів дослідження. Також деякі сучасні дослідження відзначаються «ігноруванням величезної прірви» між ідеальним та реальним компонентами соціальних цінностей.

В. Тугаринов, даючи визначення цінностей, робить акцент на таких категоріях, як «ідея», «ідеал», «мета», «норма» [254]. Думається, що їх позначення свідчить про те, що він бачив у цьому перспективу використання додаткових (на додачу до матеріалістичних) методів дослідження, фактично він був одним з тих, хто намагався подолати «прірву» між ідеальним та реальним компонентами соціальних цінностей.

Спираючись на дослідження попередників з цього питання і свої власні, він сформулював загальне поняття цінностей: «Цінності суть предмети, явища і їх властивості, які потрібні членам певного суспільства або класу або окремої особи в якості засобів задоволення їхніх потреб та інтересів, а також ідеї і спонукання у якості *норми, цілі або ідеалу*» [253, с. 261].

У класифікацію цінностей, що ґрунтується на структурі суспільних явищ, В. Тугаринов, поряд з матеріальними та духовними, включає соціально-політичні цінності: громадський порядок, мир, безпека, свобода, рівність, справедливість, людяність [253, с. 277]. Виділяючи нескінченну кількість форм цих базових цінностей, автор розрізняє науково-соціологічний або «природничий» і ціннісний підхід у дослідженні соціально-політичних явищ. При першому підході, на його думку, неможливо робити вибір між цими явищами, бо вони, відіграючи позитивну або негативну роль у суспільному розвитку, або ту й іншу разом, не можуть бути об'єктивно оцінені. Вивчається лише їх роль і значення в певний історичний період. Що стосується ціннісного підходу, то він дозволяє проводити вибір з безлічі соціально-політичних явищ історичного періоду, відбирати ті з них, які потрібні, корисні на даному етапі розвитку і елімінувати ті, які заважають, гальмують у досягненні тих чи інших суспільних цілей [253, с. 279].

Окрім матеріальних, духовних, соціально-політичних цінностей, В. Тугаринов виділяє цінності: реально-екзистенціальні, цільові та нормативні. Перші – реально існують, другі задумані як мета діяльності і в більшості випадків передбачають наявність третіх – правил, норм, ідеалів і реалізуються згідно з цими нормами.

Ці класифікації цінностей залишилися автором «відкритими», тобто можуть бути доповнені новими класифікаціями. Так, з одного боку, цінності – це цілі, ідеї, мотиви, а з іншого, цінності – це певні кошти, за допомогою яких досягаються очікувані результати. Таким чином, вони можуть виступати як цінності самі по собі й як інструментальні цінності.

Відтворення даних міркувань дозволяє нам констатувати, що проблема цінностей має досить складний і дискусійний характер. Її вирішення можливе на стику багатьох гуманітарних наук: філософії, соціології, права, психології, історії, політології. Коли розмова стосується політичних цінностей, іноді в літературі зустрічається думка, що слід говорити не про політичні цінності, а про місце і роль цінностей в практичній політиці. Дане судження виводиться зі співвідношення моралі і політики. Тобто цінності у політичній діяльності

ідентифікуються з моральними, які лежать в основі вчинків людей, що займаються політикою [66, с. 11]. Звичайно, моральні чи етичні цінності впливають на дії окремих політиків, на прийняті ними рішення. Політика з урахуванням даного фактора стає більш гуманною та передбачуваною. Проте нас цікавить проблема виникнення цінностей у політичній практиці, проблема причинної обумовленості, коли політичне значення цінностей змінюється і в процесі політичної діяльності, і в діях суб'єктів політики.

З огляду на вище зазначене, сформулюємо *сукупність змістовних характеристик феномену цінностей, і саме тих цінностей, що розгортаються у політичному просторі*. Отже, конкретний предмет стає цінністю не сам по собі, а оцінюється з точки зору певного ідеалу або ідеї конкретних властивостей і особливостей даного типу предметів. У зв'язку з цим важливою складовою виступає система переваг, в якій у реальності відбивається соціальна та політична практика окремої людини, спільності, групи, класу, суспільства в цілому, їх інтереси і потреби. Постійно відтворюючись, переваги, протягом якогось тимчасового відрізка, складають основу ціннісного положення будь-якого соціального чи політичного суб'єкта. У онтологічному аспекті вони – переваги – заснування системи цінностей. У просторі дихотомії «онтологія цінності – онтологія політики» можливе виявлення та опис політичних цінностей як об'єктивованих ідей певних соціальних і політичних явищ [66, с. 13].

Політичні цінності виникають і функціонують у свідомості людини, соціальної групи як продукти духовної життєдіяльності у вигляді відповідних ідей, цілей, норм. Наявність так званої «преференційної детермінації» сприяє, на думку російського науковця В. Виноградова тому, що кожна політична цінність умовно кажучи набуває численних контактів і в силу цієї обставини піддається «розщепленню» на два елементи – абстрактний і конкретний відповідно на ідеальний, який становить зміст цінності (ідеал) та реальний, який відображає її форми (результат взаємодії цінності з реальністю). Ці елементи на наступному етапі починають виробляти відповідні ціннісні потреби суб'єктів [66, с.13-14]. Система переваг як сукупність елементів групової свідомості і як основа

формування політичних цінностей є, таким чином, істотним чинником, що визначає умови ініціювання, детермінації політичного процесу, зокрема процесу демократизації як основи політичного простору.

Кожен політичний процес має свої переваги і тим самим знаходить свою ціннісну нішу, яка стає важливою складовою у взаємодії з подібними процесами. Так і процес демократизації передбачає прищеплення суспільству цілком конкретного набору цінностей, який має змінити всі сфери суспільної життєдіяльності. Політичні цінності можуть бути виявлені за допомогою цього суб'єктного критерію, що включає переваги, якими можуть володіти соціальні спільноти як організовані цілісності. Для прикладу візьмемо правову державу з приводу якої постійно точаться дискусії, але якої насправді в її ідеально типовому вигляді не існує. Це перш за все ідея, реалізована в різних суспільствах по-різному, залежно від значної кількості різноманітних факторів, відносин, дій, існуючих соціальних і політичних інститутів. Ми маємо оцінювати те, що є в реальності і доповнювати конкретними особливостями цих реальностей, їх взаємозв'язками. В результаті побачимо, що ми сформулювали і охарактеризували як політичну цінність те, що на практиці виглядає зовсім інакше – є деформованою цінністю. В одному з польських підручників [339] автори наводять такий приклад: «краса» – це цінність в первинному значенні цього слова, а «гарні предмети» – вторинне значення цінності, які існують реально, але «краса» як цінність може існувати «реально» лише як абстрактна ідея [331, с. 95]. Отже, це доводить думку про те, що ми маємо аналізувати реальні предмети і явища політичного простору через призму моральних критеріїв оцінки як реально існуючі цінності даного політичного простору і детермінанти політичного процесу.

У цьому сенсі *цінності політичного простору* можна назвати ідеями політичних потреб певних суб'єктів, людини або соціальної групи, політичної партії або суспільства в цілому. *Цінності політичного простору і є тими формами, у які трансформується ідеальний компонент цінності при взаємодії з політичним простором, з реаліями політичного життя.* Політичні ідеї

становлять основу дій політичних суб'єктів, служать обґрунтуванням цих дій, наприклад, програма якоїсь партії – це лише ідеал, ідея, до реалізації якої вона прагне шляхом завоювання влади [66].

Цінності політичного простору постійно виникають, розповсюджуються, функціонують певний проміжок часу, розчиняються, зникають, знову виникають у видозміненому вигляді. Таким чином проходить процес їх формування та становлення, а отже їх динаміка. Цінності функціонують у соціальній структурі як ідеї – цінності соціальних груп, спільнот, класів, політичних партій. Система цінностей політичного простору завжди виступає у вигляді сукупності цінностей якоїсь соціальної групи як організованої громадської сили. У зв'язку з цим виникає проблема гармонізації цінностей соціальних груп і суспільства в цілому, адже цінності політичного простору – це ідеї політичних потреб, що виражають відношення індивідів, соціальних груп, класів, суспільства між собою.

Під цінностями політичного простору будемо розуміти предмети матеріальні або ідеальні, ідеї або інститути, які є складовими частинами політичного простору та по відношенню до яких актори, які наділені відповідними потребами та інтересами, позиціями та диспозиціями, що визначають статику та динаміку положення актора в даному просторі, займають позицію оцінки, володіння якими відчують як необхідність.

Конкретизуючи поняття «цінності політичного простору» ми, перш за все, мусимо розвести поняття «політичні цінності» та «цінності політичного простору».

Поняття «політичні цінності» має багатовікову історію свого дослідження, починаючи від античності до наших днів (деяких теоретиків, що аналізували поняття «цінності» ми згадали на початку даного підрозділу). Наразі відмітимо таких сучасних зарубіжних та вітчизняних науковців, що працювали й працюють на лоні зокрема політичної аксіології, як Г. Алмонд [2], В. Бебик [14-22], С. Верба [2], В. Виноградов [66] К. Гаджієв [72; 73], М. Головатий [16, 208], Є. Головаха [79; 198; 310], А. Горбань [80], Горбатенко [83; 84; 87], М. Корват [144], В. Корнієнко [146-152], В. Лапкін [163], І. Лебедев [169; 170], С. Ліпсет [208; 210],

В. Мілановський [144], В. Нойман [205], Н. Паніна [197, 198], В. Пантін [210], Ю. Півоваров [202; 203], І. Попова [221; 222], А. Ручка [235].

Питання становлення політичних систем перехідного типу, структур громадянського суспільства та місця політичних цінностей у їх розвитку розкриваються в роботах В. Андрущенко [209], В. Бабкіна [206; 208], О. Бабкіної [6-8], В. Беха [28-30], В. Горбатенка [82; 84; 86], В. Кременя [159], М. Михальченка [183], В. Полохала [218; 219], М. Томенка [251], М. Шульги [277].

Вивчаючи сутність ціннісних детермінант політичного простору й класифікуючи їх ми перш за все будемо спиратися на теорії полів А. Гуревича [28], М. Сетрова [28], П. Бурд'є [48].

В рамках політологічного дискурсу свого розповсюдження набув підхід до розуміння політичних цінностей як феномену, що відноситься до належного стану речей на відміну від дійсного.

«У політичних цінностях наявні соціально-політичні ідеали й цілі, принципи й норми політичного життя, політичні традиції й символи, зразки політичної поведінки» [206, с. 719]. Звідси «політичний ідеал – це ціннісно-світоглядне відображення та впорядкування соціально-політичних реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє; взірць досконалості, котрий виступає для суб'єктів політики й широких верств населення моделлю бажаного, критерієм оцінки дійсності з позицій віддаленої мети» [206, с. 224].

Таким чином, політичні цінності відображають належний стан речей, мету, бажаний результат політичної діяльності, на відміну від цінностей політичного простору, які відображають специфіку вподобань, позицій, диспозицій, потреб та інтересів акторів політичного простору, акторів, які діють в реальному політичному вимірі та часі, акторів, які ведуть постійну боротьбу за перерозподіл ресурсів спеціалізованих полів.

До цінностей політичного простору, спираючись на думку П. Бурд'є, ми відносимо «економічні, соціальні та ідеологічні детермінанти розподілу політичної праці» [48]. За словами П. Бурд'є «для політичної науки замовчування умов, які ставлять громадян, причому тим жорстокіше, чим більше вони обділені

економічно та культурно, перед альтернативою або відмовитися від своїх прав, звертаючись до абсентеїзму, або позбутися прав через делегування, означає те ж саме, що і для економічної науки замовчування економічних та культурних умов «раціональної» економічної поведінки» [48, с. 221]. Й далі «з побоювання натуралізації соціальних механізмів, які продукують та репродукують розрив між «політично активними» та «політично пасивними агентами» й перетворення у вічні закони історичних закономірностей, дійсних лише в певних межах стану структури розподілу капіталу, необхідно в основу будь-якого аналізу політичної боротьби (а, отже, за П. Бурд'є і політичного простору) ставити аналіз економічних та соціальних детермінант розподілу політичної праці» [48, с. 222-224].

Таким чином, актуалізуючи поняття «цінності політичного простору», потрібно виходити зі специфіки та структури політичного простору. Структура політичного простору складається, як ми визначили раніше, зі спеціалізованих полів, а специфіка політичного простору розкривається динамікою боротьби, що розгортається в кожному із цих полів. Розглянемо визначення політичного поля – «поле сил та боротьби, направленої на зміну співвідношення цих сил, яке визначає структуру поля *в кожний даний момент...* » [48, с. 216]. Й далі «...з причини нерівного розподілу засобів виробництва політичне життя може бути описано з точки зору логіки попиту і пропозиції...» [48, с. 217] і нарешті, «політичне поле – це місце, де в конкретній боротьбі між агентами, які в неї втягнені, народжується політична продукція, проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події з яких і повинні вибирати громадяни низведені до положення «споживачів» й тим більше ризикуючих потрапити в халепу, чим більше вони віддалені від місця виробництва» [48, с. 218]. Аналіз цінностей політичного простору мусить бути максимально наближеним до реалій політичного життя, політичної боротьби, до дійсної структури політичного простору, структури у синергетичному розумінні як локалізованого у часі та просторі процесу. В цьому контексті логічним є наведення декількох визначень

поняття «політичні цінності», які максимально наближені до описаної вище нашої власної дослідницької позиції.

«Цінності політичні – норми, ідеї, актуальні стереотипи політичної свідомості, які дозволяють оцінити політичну ситуацію та орієнтуватися в ній; відображають стійку позитивну значущість для людини тих чи інших засад, що орієнтують її в світі політики. Політичні цінності входять в структуру ідеології та ментальності, суспільної психології. Ті є самі політичні явища в залежності від ідеології та системи цінностей будуть розумітися, інтерпретуватися по-різному. В західній політичній культурі й практиці склався ряд парадигмальних наборів цінностей. До них можна віднести: консервативні, ліберальні, комуністичні, соціалістичні, національно-етнічні, пацифістські. Цінності тісно пов'язані зі структурою суспільства та існуючим розподілом праці в ньому. В цій системі вони набувають загальнодержавного, класового, корпоративного або особистого характеру. Серед цінностей, що актуалізуються в демократичному суспільстві виділяються наступні: патріотизм, громадська і політична активність, легітимність, політична відповідальність» [211, с. 153].

«Політичні цінності – це об'єкти, явища, процеси політичного життя до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби та інтереси і які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності» [206, с. 719]. Отже, політичні цінності з одного боку виступають своєрідним фільтром, крізь який людина дивиться, аналізує події, ситуації, проблеми політичного життя, з іншого боку, політичні цінності реалізуються через усвідомлену, а отже, реалізовану на практиці політичну поведінку (дію або бездіяльність) та політичний вибір, яким би він не був. Досліджувати й класифікувати цінності політичного простору маємо через аналіз потреб та інтересів людини, а точніше «політично активних» та «політично пасивних агентів» політичного поля.

Традиційними в політичній науці вважаються такі політичні цінності, як свобода, рівність, демократія, індивідуалізм, плюралізм, політична конкуренція, лібералізм та інші [206]. Беручи до уваги конкретно історичні умови, дійсний стан структури політичного поля, розподіл політичного капіталу, необхідно зауважити,

по-перше, що зазначені вище цінності є ціннісними детермінантами лише капіталістичного суспільства, по-друге, в різні історичні епохи зазначені цінності мали різне сутнісне наповнення, таким чином, ці ціннісні детермінанти мусять бути переглянуті з точки зору зазначених зауважень.

Повертаючись до цінностей політичного простору необхідно провести конкретизацію форм їх прояву шляхом класифікації базових цінностей і потреб, запропонованої Стівеном Райсом [157] з наступних причин. По-перше, С. Райс, на відміну від своїх попередників, класифікуючи життєві цілі і мотивації поведінки людей, виходив не лише з теоретичних міркувань і роздумів, а й верифікував їх на практиці. По-друге, дана концепція цілком відповідає методологічним завданням нашої роботи, оскільки одним із джерел цінностей визнаються потреби людини. По-третє, не дивлячись на те, що запропонована нижче класифікація описує базові потреби-цінності людини (фактично створює ціннісний портрет людини), а не політичні цінності, вона фіксує увагу на внутрішніх детермінантах поведінки людини незалежно від поля її діяльності (економічне, політичне, соціальне, культурне). Варто зазначити, що в цьому підрозділі на даному аспекті ми зосередимо незначну увагу, адже класифікації цінностей об'єднаної Європи та українського суспільства ми присвятимо увагу у другому розділі.

Отже, С. Райс проаналізував роботи своїх попередників і склав список з 328 можливих потреб-цінностей. Потім він опитав 400 осіб різного віку і соціальної належності на предмет оцінки значимості для них цих цінностей. Отримані результати були піддані факторному аналізу. Виявилось, що всю досліджувану мінливість факторів можна з високим ступенем точності пояснити дією 16 незалежних факторів, які С. Райс назвав базовими потребами або цінностями. С. Райс повторив своє дослідження ще три рази і результати кожного разу підтверджували попередньо сформовані групи факторів. Всі три хвили опитування проводилися у США. Усього було опитано понад 2500 осіб у віці від 12 до 76 років, які представляли всі расові та соціальні групи і найрізноманітніші професії. Новим етапом роботи стала інтерпретація 16 базових потреб, які у підсумку були витлумачені наступним чином:

1. Авторитет (або влада) – потреба впливати на інших.
2. Незалежність – потреба покладатися тільки на себе.
3. Потреба в інформації – потреба отримувати нові знання.
4. Схвалення оточуючих – потреба бути прийнятим іншими людьми.
5. Порядок – потреба організувати простір навколо себе.
6. Створення запасів – потреба робити накопичення.
7. Гідність – потреба бути вірним своїй сім'ї і предкам.
8. Ідеалізм – потреба в соціальній справедливості.
9. Соціальний контакт – потреба в компанії.
10. Сім'я – потреба виховувати власних дітей.
11. Статус – потреба мати високе суспільне становище.
12. Зведення рахунків – потреба бути переможцем, мстити за образи.
13. Любов – потреба духовної та фізичної близькості.
14. Їжа – потреба в їжі.
15. Фізична активність – потреба у фізичному навантаженні.
16. Спокій – потреба в емоційному спокої [157, с. 52].

У запропонованих потребах-цінностях чітко проглядається ієрархічна піраміда потреб А. Маслоу. Задоволення потреб нижчого рівня – матеріальних, економічних, дає поштовх для задоволення потреб більш високих рівнів – соціальних, політичних, духовних (цьому підтвердженням є і розглянута класифікація культурних ареалів світу). При цьому потреби нижчого рівня після задоволення не втрачають свого значення, вони стають менш акцентованими. Задовольняючи потребу людина отримує поштовх для виходу на перший план іншої потреби (більш високого рівня). Прецедент задоволення окремої потреби формує бажання задовольняти і в майбутньому цю потребу (потреба не зникає), але більш якісно і в більшій кількісній пропорції. Це твердження певним чином суперечить стійкості основи «розпіарених» посматеріалістичних потреб-цінностей громадян розвинених країн «заходу». Так дійсно, сформувалися нові тенденції у портретах сучасних європейця і американця – позначені перш за все зміщенням акценту від потреби накопичення (матеріального споживання) до

потреби створення якісного життя (постматеріального споживання). Умови життя визначають потреби людини. Якщо умови життя сучасних постматеріалістів зміняться – і вони втратять хоча б частково можливість задоволення матеріальних потреб на попередньому рівні – більш ніж ймовірним виглядає повернення до детермінанти задоволення матеріальних потреб (люди, які ніколи не знали війни майже не відчують потреби у мирі та безпеці, але варто умовам, в яких проживає людина змінитися – зміняться потреби-цінності самої людини). Проте варто зазначити, що і дослідники постмодернізму і постматеріалізму, наприклад Р. Інглхарт вказують на це [127, с. 6-32]. У зв'язку з цим він виділяє фактор безпеки і стверджує, що в залежності від почуття безпеки змінюється система цінностей – в умовах безпеки і в умовах небезпеки функціонують дві різні системи цінностей (див. Табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Характеристики ціннісних систем за сприйняття перспективи
вираження**

Сфера застосування	Негарантованої	Гарантованої
1. У політиці	Потреба у сильних лідерах. Пріоритетність порядку. Ксенофобія, фундаменталізм.	Невелике значення політичного авторитету. Пріоритет самовираження, політичної участі. Екзотика і нове є стимулюючими факторами.
2. В економіці	Пріоритет економічного росту. Мотивація досягнення. Протиставлення приватної і державної власності.	Вищий пріоритет має якість життя. Суб'єктивне благополуччя. Зниження авторитету приватної і державної власності.
3. В соціальній сфері	Максимізація репродуктивності в межах гетеросексуальної сім'ї.	Сексуальне задоволення відповідно до індивідуального вибору партнера. Індивідуальне самовираження.
4. В релігії	Акцент на значенні вищої сили. Абсолютні правила та істини. Акцент на передбачуваності.	Зменшення значення релігійного авторитету. Гнучкі правила, ситуаційна етика. Акцент на сенсі і меті життя.

Виходячи з того, що світ цінностей виникає і оформлюється в процесі духовної діяльності людини, як один з елементів культури, а розглядаючи цінності та їх втілення в політичному просторі, мусимо звернутися до аналізу поняття політична культура. Саме від політичної культури людей вирішальною мірою залежать характер і напрями політичного процесу, стабільність і демократизм політичної системи суспільства. Саме цими критеріями вимірюється її зрілість. Чим вища політична культура, тим вужчою є сфера політичної контркультури, яка суперечить домінуючим позитивним політичним і демократичним цінностям і виконує дестабілізуючу роль [208].

Існує багато визначень поняття «політична культура», що зумовлено його складністю і недостатнім вивченням. Приміром, американські політологи Г. Алмонд і С. Верба [2] визначають політичну культуру як сукупність психологічних орієнтацій людей стосовно політичних об'єктів, як знання, почуття та оцінки політичних явищ. Тобто вони наголошують на суб'єктивних рисах політичної культури і не включають до неї політичну діяльність. Англійські дослідники А. Кардинер, С. Байт акцентують увагу на об'єктивному аспекті явища, а саме на політичній діяльності й поведінці носіїв політичної культури. Очевидно, раціональним є діалектичне поєднання в розумінні політичної культури обох аспектів, позаяк вона може бути виявлена та оцінена тільки через реальність політичної дії та поведінки суб'єктів. Політична культура – типова, інтегральна характеристика індивідуального чи колективного соціального суб'єкта та соціальних інститутів, суспільства в цілому, що фіксує рівень розвитку їх політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки [208]. Політична культура є частиною політичного простору суспільства й сама представляє собою простір комунікації та простір продукування і реалізації цінностей як важливої складової політичної культури суспільства. Ця складова і визначає вектор майбутніх змін політичної культури суспільства. Рух суспільства в процесі демократизації політичної культури передбачає зміну системи цінностей, яка і є тим лакмусовим папірцем, що демонструє ступінь демократизації суспільства.

Політична культура є складовою духовної культури особи і суспільства загалом. Вона тісно поєднана з іншими видами духовної культури – моральною, правовою, управлінською тощо. У контексті загальної культури суспільства політична культура постає як культура політичного мислення і політичної поведінки. Вона значною мірою обумовлює ступінь цивілізованості та демократичності політичного життя суспільства. Детально на підходах до визначення поняття «політична культура», а також на дослідженні її змісту ми зупинимось у наступному підрозділі.

Деякі автори виділяють ще поняття «громадянська культура» як різновид політичної культури, її вищий щабель, який розгортається по мірі демократизації суспільства. Громадянська культура передбачає, що суб'єкти політичного процесу в своїй діяльності керуються насамперед інтересами всього суспільства, підпорядковують їм свої приватні, корпоративні цілі. Дії цих суб'єктів спрямовані на дотримання громадянського консенсусу і здійснюються в межах правової держави. Політична культура громадянського суспільства характеризується єдністю громадянських прав і обов'язків та пріоритетом прав і свобод людини в державі.

Для утвердження демократії необхідна висока політична культура населення, і саме в процесі демократизації така культура формується. Утвердитись повністю й відразу демократія не може. Для цього необхідно здійснити комплекс заходів у різних сферах суспільного життя, змінити існуючі соціально-політичні структури, сформувані демократичний тип політичної культури, а відповідно і демократичні цінності. Які ж критерії демократизації суспільства можна виділити, адже саме від них залежить не тільки рівень демократичності суспільства, а й напрям подальших реформ? Кожна нова історична епоха вносила корективи до критеріїв демократії. Не вщухають гострі суперечки щодо них і нині. Однак загальноприйнятий і найважливіший серед них – можливість громадян брати реальну участь в управлінні, у вирішенні державних і громадських справ. Суспільство не може бути демократичним, якщо його громадяни позбавлені таких можливостей.

Історичний досвід багатьох країн свідчить, що всі намагання кардинально оновити суспільне життя були приречені на невдачу, якщо вони не підкріплювались активним залученням різних категорій громадян до вироблення рішень та їх втілення в життя. Тільки створюючи сприятливі умови для розкриття творчого потенціалу громадян і подолання їх соціальної інертності, суспільство одержує могутній імпульс саморозвитку шляхом залучення до демократичного процесу головної діючої сили історії – народу [208]. Але разом з тим, як слушно зауважив Р. Дарендорф, демократія не може бути «правлінням народу» в буквальному розумінні. Народовладдя й самоуправління передбачають, насамперед, свободу вибору народом компетентних керівників, а також можливість народу впливати на них і в разі потреби замінювати їх достойнішими й компетентнішими. Але головним при цьому є створення умов для управління всіма справами суспільства не тільки від імені народу і не тільки в інтересах народу, а й здійснення цього управління самим народом. Іншими словами, йдеться про перехід до політичної організації, яка робить управління суспільством і державою безпосередньою справою самих громадян. Лише за таких умов відбувається інверсія суб'єктно-об'єктних відносин, тобто з'являється можливість бути не тільки об'єктом, а й суб'єктом управління, влади, що і є суттю самоуправління – однієї з основних засад демократії.

Серед головних критеріїв демократичності суспільства – наявність фундаментальних прав і свобод людини. Нормою сучасної політичної культури стає розуміння пріоритетності (верховенства) прав людини над будь-якими іншими правами та інтересами (класовими, партійними, національними та ін.), розуміння цих прав і свобод як абсолютної цінності, без якої демократія неможлива. Справжній демократизм вимагає усунення дистанції між проголошеними правами та їх реальним втіленням. Звісно, проблема прав людини є вічною, оскільки ніколи не настане такий час, коли права та свободи особи досягнуть абсолютної досконалості.

Процес демократизації суспільства може бути визначений також за такими критеріями як реалізація принципів демократії, що є надзвичайно важливим

питанням для суспільного поступу. Серед них – *влада більшості, плюралізм, рівність, поділ влади, виборність, гласність, контроль* [208, с. 256]. За тоталітарного чи авторитарного правління вся повнота державної влади узурпована вузьким колом правлячої еліти, яка своїми діями ігнорує волю та інтереси народу. У демократичному суспільстві внаслідок волевиявлення народу стосовно якогось питання утворюється більшість, яка врешті-решт і визначає позицію влади. Іншими словами, демократія – це не просто влада народу, а влада саме його більшості, що є суттю народного суверенітету.

Принцип влади більшості. Цей принцип не можна абсолютизувати і вважати бездоганно демократичним, якщо ігнорується право меншості на опозицію. У демократичному суспільстві і більшість, і меншість громадян є цілком рівними у своїх правах і свободах. Історія знає чимало прикладів, коли більшість із різних причин (недостатньої інформованості, тенденційної пропаганди, мітингових емоцій тощо) підтримувала неправильні, навіть згубні, рішення і дії. Права була за меншістю, яка від початку виступала проти таких рішень.

Принцип плюралізму. Він дає можливість управляти на основі врахування множинного характеру громадської думки і позицій різних суб'єктів політики. У плюралістичному суспільстві з цією метою меншості надається гарантоване законом право на опозицію. Підкоряючись законам та іншим рішенням державної влади, прийнятим за волею більшості, меншість має узаконену можливість виражати свою незгоду з такими рішеннями, знімати з себе відповідальність за ті з них, які можуть мати негативні наслідки.

Принцип рівності. Цей принцип демократії проголошений Великою французькою революцією кінця XVIII ст. У XX ст. його було втілено у Загальній декларації прав людини. Перша стаття цього документа проголошує: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності й правах». Сучасне тлумачення принципу рівності виходить із того, що за демократії можлива і навіть неминуча соціально-економічна нерівність громадян. Демократія передбачає лише політичну рівність усіх перед законом, незалежно від соціального і матеріального

становища, але не може гарантувати однакового рівня життя. Подібна нерівність, хоч і по-різному, існує практично в усіх сучасних демократіях.

Принцип поділу влади. Згідно з ним законодавча, виконавча і судова гілки влади відокремлені та достатньо незалежні одна від одної. Водночас вони постійно взаємодіють у процесі формування і здійснення державної політики. У демократичному суспільстві кожна з влад наділена повноваженнями, але кожна з них урівноважує одна одну і не дозволяє жодній з них посісти панівні позиції в суспільстві.

Гласність. Вона є однією з передумов свободи слова. Передбачає вільний доступ преси і громадськості до інформації про діяльність органів влади, господарських, політичних, громадських організацій. У демократичному суспільстві засідання парламенту відкриті для ЗМІ та громадськості, частково, а іноді й повністю транслюються радіо і телебаченням. Елементом гласності є оперативна публікація стенограм парламентських дебатів, результатів поіменних голосувань. Нормою є відкритість державних бюджетів, звітів про діяльність міністерств і відомств. Іншими словами, в демократичному суспільстві громадяни мають у своєму розпорядженні широку інформацію про діяльність обраних ними органів влади, партій і громадсько-політичних організацій. Особливу роль у забезпеченні такої гласності відіграють незалежні статус і вільні від цензури преса та інші ЗМІ. Звісно, вони повинні відповідати за свою інформацію і можуть бути притягнені до судової відповідальності за її перекручення, поширення недостовірних даних, наклепів як на офіційних осіб, так і на звичайних громадян, а також за розголошення державних таємниць. Але демократія не допускає обмежень на обґрунтовану критику будь-кого в ЗМІ.

Незалежний контроль. Здійснюється не тільки «згори», а й постійно та ефективно «знизу». Відсутність контролю за діяльністю державних структур з боку громадськості породжує бюрократизм, корупцію тощо. Але демократичний контроль не має нічого спільного з державним «контролем» за тоталітарного режиму. Для демократизації суспільства важливим є вироблення дієвих засобів боротьби з бюрократизмом: розвиток реальної критики; радикальне зміцнення

законності й правопорядку; створення ефективного механізму своєчасного самооновлення політичної системи. Для цього необхідно використовувати ті інститути демократії, які витримали випробування часом, модернізуючи їх у разі потреби, рішуче відмовлятися від форм демократії, які не відповідають конкретно-історичним умовам; створювати нові демократичні інститути для сприяння розвитку самоуправлінських засад у державному і громадському житті.

Демократизація суспільства, як свідчить практика, може супроводжуватися певними втратами і помилками, які неминучі для цього процесу, і все ж цінності демократії значно переважають її негативні наслідки. Так, демократично ухвалені рішення можуть бути не тільки не оптимальними, а й цілком помилковими. Але важливо, що вони на відміну від прийнятих не демократично, піддаються оперативній корекції, забезпечують зворотний зв'язок і вчать громадян мистецтву управління на власному досвіді. Великою загрозою для демократії є вульгарне ототожнення її з уседозволеністю та безвідповідальністю. Нерозуміння або ігнорування того, що демократія не може існувати поза законом і над законом, створює реальну небезпеку сповзання суспільства до стихії та анархії, свавілля і влади натовпу (охлократії). Ще Платон застерігав, що найбільша свобода може перетворитися на жорстоку тиранію, якщо народ стає юрбою, натовпом, який керується лише інстинктом. Про це ж попереджав і Аристотель, називаючи охлократію найгіршою з усіх форм правління. Як свідчить історичний досвід, демократія, яка трансформується в охлократію, неминуче прямує до диктатури й тиранії. Демократія повинна опиратися на законність і владу, яка її забезпечує.

Демократизація суспільства вимагає такої політики, яка забезпечила б розумний компроміс між зростанням політичної активності людей, з одного боку, і збереженням порядку, дотриманням законності, виключенням насильства під час розв'язання конфліктів, що виникли, – з іншого. Для цього необхідно також, щоб громадяни, всі суб'єкти політичної діяльності вчилися жити в умовах демократії. Лише тоді процес демократизації забезпечить формування правової держави і

громадянського суспільства. Будь-які спроби стримати демократію або вдатися до її імітації означатимуть гальмування суспільного прогресу.

Отже, дослідивши феномен цінностей *підведемо підсумок*:

- під цінностями будемо розуміти будь-який предмет матеріальний або ідеальний, ідею або інститут, предмет, що існує насправді або є уявним, по відношенню до якого індивіди або групи займають позицію оцінки, приписують йому важливу роль в своєму житті і прагнення володіти ним відчують як необхідність;

- джерелом соціальних (поняття «соціальні» застосовується в найбільш загальному вигляді) цінностей визнається суспільство, а саме колективна життєдіяльність людей (ми відштовхуємось від матеріалістичних засад). Але водночас, щоб не допустити методологічної помилки, орієнтуючись на досвід історичних помилок та спрощень, визнаємо важливу роль ідеального (надприродного) у суспільстві та природі, тобто виходимо з діалектичного поєднання матерії та духу, матеріального та ідеального;

- аналізуючи процеси формування і трансформації цінностей будемо виходити з принципів історизму: цінності формуються в певних культурно-історичних умовах; вони не є вічними і незмінними, однак стосовно свідомості окремого індивіда набувають об'єктивного характеру;

- природа цінностей є об'єктивно-суб'єктивною, адже у предметах об'єктивної дійсності взятих самих по собі цінності немає. Вони взагалі не існують в ізоляції від суспільства та суб'єкту соціального чи політичного простору. Проте певна властивість предмету може стати цінністю поєднавшись із відповідною властивістю суб'єкта (потребами, інтересом). Саме відносини між цими двома типами властивостей і формують цінність;

- *змістом цінностей, які розгортаються у політичному просторі є феномен «преференційної детермінації», який полягає в тому, що кожна політична цінність умовно кажучи набуває численних контактів і внаслідок цього піддається «розщепленню» на два елементи – абстрактний і конкретний відповідно на ідеальний (політичний ідеал) та реальний (цінності політичного*

простору), які потім починають виробляти відповідні ціннісні потреби суб'єктів політичного простору. Система переваг як сукупність елементів групової свідомості і як основа формування політичних цінностей є, таким чином, істотним чинником, що визначає умови ініціювання, детермінації політичного процесу, зокрема демократизації як основи політичного простору;

– формами цінностей, що розгортаються в політичному просторі є:
 1) авторитет; 2) незалежність; 3) потреба в інформації; 4) схвалення оточуючих; 5) порядок; 6) створення запасів; 7) гідність; 8) ідеалізм; 9) соціальний контакт; 10) сім'я; 11) статус; 12) зведення рахунків; 13) любов; 14) їжа; 15) фізична активність; 16) спокій.

Визначивши, що цінності є важливою складовою політичної культури суспільства привідкрита завіса аналізу останньої, яка визначається як частина політичного простору суспільства й представляє собою простір комунікації та простір продукування і реалізації цінностей як важливої складової політичної культури суспільства. Ця складова і визначає вектор майбутніх змін політичної культури суспільства. Рух суспільства в процесі демократизації політичної культури передбачає зміну системи цінностей, яка і є тим лакмусовим папірцем, що демонструє ступінь демократизації суспільства. Визначено, що процес демократизації суспільства є рухом в бік реалізації принципів демократії серед яких: *влада більшості, плюралізм, рівність, поділ влади, виборність, гласність, контроль*. Перераховані принципи деякі дослідники зараховують до цінностей демократії. Яким же чином цінності досліджувалися і впроваджувалися у суспільствах по мірі їх просування на шляху демократії розглянемо у наступному підрозділі.

1.2. Цінності як елемент політичної культури суспільства в історико-політичному контексті

Дослідженню політичної культури суспільства присвячена значна кількість теоретично та практично вагомих робіт як закордоном, так і в Україні. Актуальною та практично значимою цю проблематику робить контекст дослідження, а саме дослідження політичної культури глобалізованого світу, у якому зростає взаємозалежність країн одна від одної; збільшується кількість світових інформаційних потоків, що проникають в усі сфери суспільної життєдіяльності; уніфікації зазнають навіть такі константи соціального світу як цінності й разом з тим світу, у якому зростають відцентрові тенденції; посилюється орієнтація на національні пріоритети та врешті-решт збільшується кількість незадоволених, радикально налаштованих верств населення. Зважаючи на все це завданням даного підрозділу будемо вбачати змістовний розгляд історико-політичного контексту формування теоретико-практичних уявлень про політичну культуру та цінності як важливої складової цього феномену з акцентуванням на сучасних підходах у дослідженні.

Як зазначалося в попередньому підрозділі, дослідження природи цінностей у зарубіжних гуманітарних науках набули розповсюдження наприкінці XIX – на початку XX ст. В політологію і соціологію проблематику цінностей увів М. Вебер. Цінність тлумачилася ним у неокантіанському сенсі. Щоб соціологічно операціоналізувати цінність, він зосередив свою увагу на тому, що Г. Ріккерт назвав «середнім царством» міжтрансцендентним («чиста» значимість, цінність, взята як самоцінність) та іманентним (буття). Іншими словами, М. Вебер аналізував «царство іманентного сенсу» – сенсу переживань і дій людей, тобто, згідно з веберівською термінологією, «сенсу, що суб'єктивно мається на увазі». Апелюючи до цього поняття, Вебер фіксував найголовніше і найсуттєвіше, що, на його думку, робить людську поведінку саме дією: такою вона виявляється лише у тому випадку, коли діючий індивід пов'язує з нею суб'єктивний сенс [64, с. 603].

В рамках модерного наукового дискурсу класичне визначення цінності дали У. Томас і Ф. Знанецький: «Під соціальною цінністю ми розуміємо будь-який факт, який має доступні членам певної соціальної групи емпіричні зміст і значення, виходячи з яких він є або може стати об'єктом діяльності» [250, с. 343]. Їм належить також визначення цінностей як більш або менш виявлених правил поведінки, за допомогою яких група зберігає, регулює та поширює відповідні типи дій серед своїх членів. У першому випадку в якості соціальної цінності може виступати, по суті, будь-який предмет, який сприяє задоволенню людських потреб: будинок, одяг, продукти харчування та ін. Розглядаючи ж в якості соціальних цінностей правила поведінки (соціальні норми), У. Томас і Ф. Знанецький тлумачать ці норми не як елементи внутрішньої духовної структури особистості, а як зовнішні по відношенню до індивіда явища, які мають обов'язковий характер і певні «емпіричний зміст і значення». З іншої сторони цікавим видається фіксування уваги науковців у визначенні «цінності» у соціальному вимірі на діяльнісному компоненті, що має означати для нас залучення цінностей у практику політичної поведінки, а відповідно і значну роль цінностей у трансформації (демократизації) політичної поведінки.

У. Томас і Ф. Знанецький виділяють два види цінностей: цінності-норми і цінності-установки [250]. Цінності-норми не тільки викликають, але й відображають певні установки соціальної групи. Цінності-установки тільки викликають установки, але самі їх не відображають. Необхідно відзначити, що загалом концепція У. Томаса і Ф. Знанецького розроблена в руслі нормативного розуміння цінностей, що є надзвичайно важливим для уявлення про цінності, зокрема політичні, але недостатнім.

Інші науковці такі як: М. Кунявський, В. Моін, І. Попова доводили, що цінності виникають на основі потреб, але потім відокремлюються від «утилітарно корисного» і набувають самостійного характеру. Вони одержують специфічне неутилітарне значення і функціонують як засіб самоствердження і самоповаги членів суспільства. На перший план виступає не те, що безумовно необхідно, без чого не можна існувати (це завдання вирішується на рівні потреб), не те, що

вигідно з точки зору матеріальних умов буття (це рівень інтересів), а те, що сприймається як належне, що відповідає уявленню про призначення людини та її гідність. Ця позиція здається цікавою, але не цілком переконливою, адже не зрозумілим залишається механізм відокремлення цінностей, сформованих на основі потреб від «утилітарно-корисного». «Навіть тоді, коли самі потреби-інтереси суспільно корисні і носять піднесений характер, їх усвідомлення, яке реалізується у практичних оцінках, є утилітарне у порівнянні з ціннісними уявленнями», – вказувала І. Попова [222, с. 31]. Що являє собою інша природа цінностей по відношенню до потреб та інтересів, у цьому ми спробуємо розібратися далі.

Головний висновок із досліджень, які здійснювалися у цьому напрямі, полягає в тому, що потреби, інтереси і цінності взаємообумовлені, взаємно впливають одне на одного. Оскільки саме інтереси виявляються найбільш важливими силами, навколо яких відбувається формування соціальної структури суспільства, і оскільки вони лежать в основі ідеологічної та пізнавальної діяльності даного соціуму, то пронизують собою усю систему його цінностей, суспільну культуру. При цьому інтереси отримують своє завершення і функціонують вже як безпосередні спонукальні причини діяльності, її мотиви через певні форми символізації за допомогою системи соціальних цінностей. Оскільки коліскою досліджень таких явищ як потреби, інтереси та цінності стала психологія – то звернемося до психологічного дискурсу, адже міждисциплінарність визначається одним з методологічних інструментаріїв даної роботи.

Потреба – стан індивіда, що створюється через нестаток в об'єктах, необхідних для його існування і розвитку, а також в об'єктах, які виступають джерелом його активності. Потреби проявляються в мотивах, потягах, бажаннях, що спонукають людину до діяльності і стають формою прояву потреби. Потреби носять об'єктивний, динамічний характер, так як складаються під впливом соціально-економічних умов розвитку суспільного виробництва та рівня

матеріального добробуту, змінюються на кожному конкретному історичному етапі.

Соціологічний словник Девіда і Джулії Джері пропонує декілька визначень поняття «потреба»: 1) основні речі духовні та матеріальні, що потрібні для підтримання людської діяльності; 2) соціально набутий індивідуальний стимул [97, с. 64]. Як бачимо, всі запропоновані визначення фіксують зв'язок потреб з найголовнішими для життя людини речами, тими, без яких вона не може жити або розвиватися. Проте варто зробити зауваження про те, що сукупність цих вагомих речей та об'єктів (систематизованих, наприклад, Маслоу) має конкретно-історичні особливості, на що вказували, наприклад, немарксистські соціологи Франкфуртської школи, зокрема Г. Маркузе, звертаючи увагу на формування в капіталістичному суспільстві «псевдопотреб». Згаданий нами А. Маслоу, розвиваючи свою теорію, зробив припущення, що середньостатистичний громадянин задовольняє свої потреби приблизно так: фізіологічні – 85%; безпека та захист – 70%; кохання та належність – 50%; самоповага – 40%; самоактуалізація – 10%. На думку А. Маслоу, якщо потреби нижчого рівня перестають задовольнятися, то людина повертається на даний рівень і залишається там, доки потреби не будуть більш-менш задоволені. З усього вище зазначеного маємо зробити висновок, що потреби є відправною сходинкою не лише в життєдіяльності людини, а й у побудові соціальної поведінки та дії.

Інтереси – об'єктивно зумовлені мотиви діяльності соціальних суб'єктів, які складаються з усвідомлених ними власних потреб і з'ясування умов та засобів їх задоволення [206, с. 238]. Таким чином, задоволення інтересів може включати в себе задоволення декількох однорангових або різнорангових потреб.

Цінність – феномен, який має для людини велике значення і відповідає її актуальним потребам та ідеалам; опосередковане культурою поняття, яке є еталоном належного у досягненні потреб [153]. Політичні цінності – переконання щодо цілей, які суб'єкти політичного процесу повинні реалізувати. Політичні цінності охоплюють ті явища, що є предметом певних політичних інтересів, бажань, домагань, потреб. Це суверенітет, державна влада, політичні свободи,

соціальна справедливість, правопорядок, війна, мир тощо. Названі цінності по-різному сприймаються і трактуються суб'єктами політики. Вони можуть мати різні виміри залежно від історичної епохи, типів суспільства і політичної системи, ідеології [213].

Найчастіше звернення до політичних цінностей, їх аналізу відбувається у контексті аналізу політичної культури або політичної свідомості. Місце політичних цінностей у політичній культурі, як воно сприймається сьогодні більшістю політологів світу, схематично зображене на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Структура політичної культури

Як видно з малюнку, політичні цінності розглядаються як один з елементів політичної культури, а точніше як складова ідеологічного компоненту політичної свідомості. У даному випадку під політичними цінностями розуміють «етичні і нормативні судження про політичне життя, про політичні цілі, на реалізацію яких направлена політична діяльність» [212, с. 231]. Таким чином, аналізуючи політичні цінності ми з необхідністю має звернути увагу на такі аспекти: 1) на

механізми соціалізації, що включають формування політичних цінностей як елемента політичної свідомості; 2) на діалектику взаємодії політичних цінностей та ідеології. Якщо проблематика першого із зазначених аспектів стала предметом багатьох досліджень і отримала досить широке висвітлення, то проблематики другого аспекту майже не торкаються вітчизняні науковці незалежної України, що може бути обумовлено історичним досвідом нашої країни за часів СРСР.

У сучасній літературі, присвяченій аналізу сутності природи політичних цінностей, можна виділити різні теоретичні позиції. В. Бранський, наприклад, вважає, що політичні цінності являють собою, перш за все, юридичні закони і акти з їх виконанням (включаючи судові постанови), які фіксуються матеріально у знакових об'єктах – відповідних документах (конституціях, кодексах, статутах, указах, договорах) [40, с. 494-496]. Вони так само, як і економічні цінності, мають утилітарну корисність для людей (суспільства), здатні принести людям користь за допомогою задоволення правових потреб людей (соціальних груп).

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. свого розповсюдження набув підхід, представники якого займаються аналізом політичних цінностей як складного і багатовимірного об'єкта, а не лише як елемента політичної культури. У його рамках політичні цінності визначаються як деякі стандарти, принципи мислення і поведінки, по відношенню до яких індивід разом з іншими людьми відчуває деяке позитивне ставлення і згоду, які послідовно і поступово формуються у людини в процесі сенсової орієнтації його інтересів у політичній сфері [169, с. 42]. Вони розглядаються як утворення, безпосередньо не пов'язані з потребами й інтересами індивіда. З точки зору даного підходу, потреби й інтереси індивіда у політичній сфері носять динамічний характер і змінюються під впливом поточної ситуації. На відміну від них політичні цінності являють собою більш стійкий конструкт. Політичні цінності є продуктом політичного досвіду конкретного суспільства, тому вони відрізняються від суспільства до суспільства. Політичні цінності відносні, оскільки вони залежать від умов життєдіяльності конкретної соціальної спільноти, які схильні до різних змін.

Один з прихильників цього підходу – відомий російський політолог І. Лебедєв відзначає, що політичні цінності як індивідуальні утворення не можуть безпосередньо детермінуватися загальнокультурними і світоглядними якостями індивіда, вони знаходяться під прямим впливом особистого досвіду індивіда, якого він набув у процесі адаптації у політичному середовищі. Надіндивідуальний характер політичних цінностей пов'язаний з політичною традицією [169, с. 44-45]. Цей підхід дійсно дає нам ефективний методологічний інструментарій для дослідження політичних цінностей, але відрив політичних цінностей від потреб та політичних інтересів індивіда здається необґрунтованим та ідеалістичним.

Інші дослідники, такі як О. Богомолів [37; 38], Л. Бизов [51], Г. Вайнштейн [52], О. Галкін [74], М. Лапін [163-165], Т. Наумова [187], А. Страхов [245], Ж. Тощенко [252] та інші, зосередили свою увагу на вивченні особливостей суспільної свідомості, в тому числі й політичної, в період трансформації, що дало змогу виявити деякі закономірності формування політичних цінностей у сучасний період. Ж. Тощенко вважає, наприклад, що всі сучасні метаморфози масової свідомості створюють основу і обумовлюють появу одного з різючих явищ перехідного періоду – парадоксальність суспільної свідомості, яка є результатом нестабільності і непослідовності змін, що відбуваються в країнах, наслідком порушеного ритму і специфіки укладу життя, що виразно фіксується у свідомості людей [252, с. 14].

В українській політичній науці проблематиці політичних цінностей присвячується значна увага. Вивченню ціннісних переваг громадян України у політичній сфері в сучасний період присвятили свої праці В. Бебик [16] О. Білий [26], О. Вишняк [67], Е. Гансова [75], А. Горбань [80], А. Горбачик [89], С. Макеев [176-178], В. Оссовський [195], Н. Паніна [197; 198; 310], І. Попова [221; 222], В. Романов [232], А. Ручка [235], О. Яременко і М. Міщенко [295] та ін. Дослідники відзначають, що під впливом різних економічних, політичних, соціальних і культурних факторів домінуюче положення у ціннісній свідомості українців посіли вітальні цінності. Одночасно помітним стало збільшення значимості для людей синдрому певних соціальних і самореалізаційних цінностей

(«створення у суспільстві однакових можливостей для всіх», «цікава робота», «суспільне визнання», «відсутність значного соціального розшарування», «ефективна робота за професією»). Помітно знизився рівень значимості деяких громадянських, демократичних та ринкових цінностей. Був зроблений висновок, що без досягнення або реалізації вітальних цінностей важко сподіватися на суттєві зрушення у структурі невітальних, особливо громадянських і демократичних цінностей [235, с. 80].

Слід відзначити, що для розробки проблеми політичних цінностей велике значення мають роботи О. Балакіревої [10,] В. Горбатенка [83, 84, 87], О. Донченко і Ю. Романенка [106], В. Корнієнка [146-148], І. Кресіної [161], І. Поліщука [215; 216], М. Рябчука [238], С. Телешуна [249], В. Храмової [267], Б. Цимбалістого [218; 219]. В них аналізуються традиційні основи національного політичного менталітету українців, досліджуються основні архетипи національної свідомості, їх суть і вплив на формування сучасної політичної культури українського народу, його ціннісну свідомість.

Питання становлення політичної системи суспільства перехідного типу, структур громадянського суспільства та місця політичних цінностей у їх розвитку розкриваються у роботах О. Бабкіної [6-8], І. Бідзюри [32, 33], І. Варзаря [53-56, 59], В. Горбатенка [81, 82], О. Дергачова [94], Г. Зеленько [116-121], В. Кременя [159] і В. Ткаченка [159], М. Михальченка [183], О. Новакової [189; 190], В. Полохала [218; 219], Ф. Рудича [233], М. Томенка [251] та ін.

Інші дослідники, такі як І. Алексеєнко [1], В. Бебик [14-22], В. Буцевицький [50], К. Ващенко [62], М. Головатий [208], Є. Головаха [79], Ж. Деркач [95], О. Клименко [139], В. Корнієнко [146-152], М. Остапенко [196], М. Процьків [228], А. Чередниченко [271] М. Шульга [277], звертаються до ціннісної проблематики у контексті вивчення політичної культури, а також її трансформації у сучасній Україні. Фахівці, які працюють у рамках цього напрямку, справедливо підкреслюють, що для розуміння багатьох особливостей і рис політичної культури різних категорій населення України потрібно, насамперед, враховувати загальні закономірності формування масової свідомості в умовах гострої

боротьби демократії, що утверджується, та авторитаризму, який вперто чинить опір. Найбільш характерною рисою політичної та економічної свідомості людей в цих умовах є амбівалентність – поєднання поглядів, думок, почуттів, орієнтацій, які взаємно виключаються, коли, наприклад, людина одночасно виступає за ринкову економіку і тверді ціни, за свободу пересування і збереження режиму прописки тощо. Це яскравий приклад конформно-амбівалентного типу реакцій, готовності людей підтримувати взаємовиключні позиції. Але, як відзначали українські політологи, від конформізму один крок до негативізму, коли заперечуються будь-які альтернативи. Такою є свідомість нігілістично-амбівалентного типу, який є передумовою бунту, анархії і хаосу.

Зазначимо також вітчизняних авторів, в чиїх дисертаційних дослідженнях аналізується система політичних цінностей у контексті її змісту, форм, сутності, механізмів формування, тощо: Н. Гедікова, Н. Жабінець, Л. Лясота, О. Свершко.

Українська дослідниця політичного життя Н. Костенко [154; 155] у своїх працях торкається специфічного аспекту проблеми, а саме: реконструкції засобів, прийомів, правил ціннісного обґрунтування політики в пресі, включаючи формування особливих ціннісних каталогів у газетах. Нею була сконструйована модель, яка включала в себе вісім бінарних цінностей (серед яких були наявності і політичні цінності, і неполітичні): 1) свобода – регулювання, 2) демократія – правопорядок, 3) соціальне розшарування – рівність, 4) відкритість – ізоляціонізм, 5) добробут – моральні норми, 6) наука (прогрес) – культура (традиція), 7) професіоналізм – колективізм, 8) швидкість – поступовість. Ліві полюси бінарів сформували ознаки «нової» системи цінностей, а праві – «традиційної». За допомогою контент-аналізу виявлялася наявність у текстах газет, які виступали в ролі публічних опонентів, цінностей тієї чи іншої системи. В результаті було виявлено слабкий позитивний зв'язок між ціннісними ієрархіями видань, що були розглянуті. Хоча апіорі можна було б припустити протилежну картину, а саме: видання, які виступають публічними опонентами, схиляють свої аудиторії до прийняття протилежних систем цінностей [155, с. 86-87].

Разом з тим варто зазначити про існування значних труднощів у побудові типології політичних цінностей, відповідно і у визначенні структури системи політичних цінностей. Польські політологи М. Корват і В. Мілановський здійснили спробу створення структури системи політичних цінностей [144, с. 224-227]. Вони вирізняють такі типи політичних цінностей, які тісно скорельовані і синхронізовані і в той же час утворюють діахронічну послідовність наслідку, наслідування і визначення:

- 1) ціннісні уявлення про зв'язок між людьми, який ґрунтується на глибоко вкоріненій потребі у групових зв'язках;
- 2) останні обумовлюють виникнення уявлень про відповідні їм політичні відносини, майбутні та існуючі на даному етапі;
- 3) уявлення про бажані типи політичних інститутів, які сприяють реалізації поставлених цілей;
- 4) ідеї політичних інститутів встановлюють каталог політичних благ, які є предметом бажання суб'єкта і які можуть бути досягнуті завдяки функціонуванню названих інститутів.

Недоліками даної схеми є відрив від соціальної дійсності й від потреб людини та політичних інтересів, але варто зауважити, що вона створює універсальний «ціннісний каркас», який характерний для різних типів політичних відносин.

Ми вже зафіксували важливість розгляду політичних цінностей як складової політичної культури, також зазначимо, що політичні цінності тісно пов'язані із загальнонаціональною культурою, моральними цінностями, соціокультурними, національно-історичними традиціями, установками тощо. Цінності національної культури справляють великий вплив на формування політичних переконань і політичних цінностей в цілому. І в деяких випадках політичного значення набувають неполітичні цінності. Наприклад, коли політичності набуває моральна категорія «соціальна справедливість».

Оскільки політичні цінності – це продукт політичного досвіду в конкретній культурі, вони відрізняються у різних суспільствах. Наприклад, в одних

суспільствах цінністю може бути політична незалежність, в інших – політичний конформізм і законслухняність. Політичні цінності є виразом сутності політичного життя даної спільноти, її конкретно-історичного способу життя, тому вони є відносними, а не абсолютними. Зі зміною суспільних відносин відбувається й переоцінка цінностей: багато з того, що вважалось абсолютним і безперечним, знецінюється і, навпаки, нові паростки суспільного буття породжують нові політичні цінності.

У літературі виділяють два типи ціннісних змін – еволюційний і революційний. При цьому підкреслюється, що ціннісні зміни, які здійснюються в радикальній формі і з великою швидкістю, передбачають рекультуризацію, яка часто супроводжується аномією, руйнацією духовно-моральних орієнтирів. Тому менш хворобливий еволюційний шлях є більш переважним, але проростання нового навіть у цій формі – процес повільний і негарантований. Це тим більше так, якщо він відчувається в традиційному суспільстві, де традиція зберігає суспільство від інновації.

Розглянемо більш детально поняття «політична культура». За підрахунками сучасних дослідників у семантичному значенні поняття «культура» можна виділити щонайменше 500 значень [208, с.232]. У сучасній політологічній літературі можна знайти від сорока до двохсот визначень поняття «політична культура», іноді подібних, а іноді принципово відмінних за рядом критеріїв, що дозволяє розгалузити їх на декілька підходів: психологічний (школа Г. Алмонда), комплексний узагальнений (Д. Мервік, Р. Такер, Л. Дітмер), об'єктивістський (нормативний) (Л. Пай, Д. Пол), евристичний (С. Хантінгтон), соціопсихологічний (Р. Карр, Д. Гарднер, Ю. Тихомиров), аксіологічний та в його межах бінарний, суб'єктивний, біхевіористський, культурологічний, синтетичний (П. Сас).

Нагадаємо, що поняття «політична культура» запроваджене мислителем епохи Просвітництва І. Гердером [207], а перше її наукове трактування було здійснене В. Липинським [170].

Серед праць, які мали значний вплив на наукове розкриття поняття в колишньому СРСР, насамперед, можна назвати праці, Е. Баталова [12], Ф. Бурлацького [49], О. Галкіна [74], В. Житенев [115] та інших. У роботах цих авторів визначається предметна область дослідження, даються основні методологічні орієнтири вивчення цієї проблеми, виділяється зміст поняття «політична культура», соціальні функції цього явища, фактори його формування. Політична культура на різних соціальних рівнях: суспільства в цілому, його класів, соціальних груп, прошарків і особи досліджувалась в наукових розвідках К. Гаджиєва [72; 73], А. Дженусова [96], М. Камалова [130], М. Фарукшина [258] та інших.

Серед сучасних українських дослідників, які займаються як загальнотеоретичними проблемами політичної культури, так і аналізом стану політичної культури українського суспільства та перспективами її розвитку, слід відзначити праці О. Бабкіної [6-8], В. Бебика [14-22], В. Буцевицького [50], І. Варзаря [53-59], Ж. Деркач [95], М. Дмитренка [99], В. Добіжи [100], А. Карнаух [133], В. Корнієнка [147-152], М. Остапенко [196], В. Ребкала [16] та інших. В цілому сучасні українські дослідники стверджують, «що уявлення про політичну культуру як про сукупність орієнтацій, цінностей, вірувань, установок залишаються серед політологів переважаючими» [2], тобто залишаються актуальними погляди Г. Алмонда та С. Верби.

Незважаючи на критику і різні точки зору щодо трактування політичної культури, можна констатувати, що наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. склалися два напрямки в інтерпретації цього феномену. Один напрямок обмежує це суспільне явище сферою психічного; інший, поряд зі «зразками» політичної свідомості, включає до нього і «зразки» політичної поведінки людей. Вказані напрямки визначають лише основні типи розуміння політичної культури при наявності інших різновидів політологічної рефлексії щодо поняття «політична культура».

Так, російський вчений Е. Баталов зазначає: якщо на індивідуальному і груповому рівнях політична культура виявляє себе як єдність культури політичної

свідомості і поведінки, то на рівні соціальному вона повинна бути доповнена новим інтегральним елементом, а саме культурою функціонування політичної системи та утворюючих її інституційних структур. Виходячи з вищенаведеного, дослідник визначає політичну культуру як систему історично сформованих, відносно стійких репрезентативних («зразкових») переконань, уявлень, настанов свідомості і моделей («зразків») поведінки індивідів та груп, а також моделей функціонування політичних інститутів та систем, що вони створюють, які виявляють себе у безпосередній діяльності суб'єктів політичного процесу, котрі визначають її основні напрямки та форми і тим самим забезпечують відтворення і подальшу еволюцію політичного життя на основі спадкоємності [12, с. 7-23].

У свою чергу, інший російський науковець Ю. Пивоваров [202, 203] стверджує, що саме розуміння політичної культури є своєрідним теоретико-методологічним інструментом, зобов'язуючим поглиблено досліджувати такі важливі компоненти, як операційний досвід, соціальна онтологія, ціннісні орієнтації. Одні вчені визначають політичну культуру як особливий різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності й відносин, що відображають, закріплюють і реалізують головні національні цінності та інтереси, формують політичні погляди й навички участі громадян у суспільно-політичному житті (В. Бебик, М. Головатий, В. Ребкало). Інші фахівці вбачають у політичній культурі систему обумовлених історично, відносно стійких і репрезентованих переконань та настанов свідомості та моделей поведінки індивідів і груп, а також моделей функціонування політичних інститутів та утвореної ними системи (Є. Баталов, Б. Цимбалістий). Певна частина вчених вважає, що політична культура – це сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, що визначають відношення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень та сформованість їхньої політичної активності (Н. Паніна, Ю. Пахомов, Н. Чурилов). Саме на останньому розумінні політичної культури ґрунтується переважна більшість досліджень, спрямованих на з'ясування політичних уподобань респондентів, їхніх оцінок політичних інститутів, готовності певним чином реагувати на різні політичні події та факти.

Польський соціолог Є. Вятр запропонував таке розуміння політичної культури: сукупність позицій, цінностей та кодексу поведінки, які стосуються взаємних відносин між владою й громадянами [193, с. 113].

Також досить вдале визначення поняття «політична культура» зроблено сучасними українськими політологами [206]. «Політична культура – частина загальної культури, яка формується і виявляється у процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здібностей як суб'єктів політичного життя» [206, с. 263].

Відомий російський політолог К. Гаджиєв визначає політичну культуру як систему відносин і водночас відтворення складових елементів у ряді поколінь, що змінюють одне одного, як динамічну систему, що постійно розвивається, постійно збагачується, чутливо реагує на зміни в реаліях навколишнього світу, є це промислова, науково-технічна, комп'ютерна, інформаційна чи інша революція [72, с. 433].

Наведемо основні теоретико-філософські підходи до визначення поняття «політична культура».

Перший. Політичною культурою вважають систему цінностей соціуму та його громадян, систему політичних інститутів і відповідних способів колективної та індивідуальної політичної діяльності.

Другий. Політична культура – це певна сукупність переконань, поглядів, орієнтацій та зразків поведінки.

Третій. Політична культура являє собою процес формування та реалізації певних сил таких соціальних суб'єктів, як класи, групи, особистості, у процесі їх суспільно-політичної діяльності.

Четвертий. Політична культура – об'єктивне відображення і реалізація у процесі протиборства корінних класових інтересів, політичних принципів і гасел, які проголошуються політичними партіями, окремими політиками, державою.

П'ятий. Вважають, що політична культура характеризується як система переконань, ідей, уявлень, моделей поведінки, що склалися історично.

Згадуваний нами раніше В. Липинський у праці «Листи до братів-хліборобів» сутність політичної культури визначає поєднанням, в «рівновазі» між «політичною творчістю» і «політичною наукою», що забезпечує високу «політичну умілість» провідної верстви нації та всього народу. «Прикладування до політичної творчості даних політичної науки, – писав він, – входить у сферу політичної умілості. Така чи інша рівновага між першою і другою – таке чи інше уміння використовувати для творчості дані науки – лежить в основі того, що прийнято звати політичною культурою» [170, с. 352]. Політична культура «тим більша в даній нації: 1) чим нація має більше нагромадженого досвіду; 2) чим сильніша серед активної, провідної верстви нації свідомо свобідна воля, яка рішає про вибір найкращих методів здійснення хотінь стихійних і про уміння або невміння цими стихійними хотіннями на підставі даних науки, досвіду і традицій керувати; 3) чим більша інтелігентність даної нації, тобто чим більше розвинена серед її провідної верстви здатність спокійно і правдиво обсервувати громадські явища, знаходити між ними найбільше наближений до правди причиновий зв'язок і уявляти собі наслідки акції, побудованої на такій логічній обсервації» [170, с. 353].

Підхід В. Липинського, як справедливо зазначає А. Карнаух [133], до суті політико-культурних явищ отримав своєрідний розвиток в умовах сучасного українського відродження. Формула «політична культура – це політика плюс наука» була видозмінена таким чином: «політична культура – це політика плюс культура». Культура при цьому трактувалася як система духовних цінностей народу – філософських, моральних, релігійних, естетичних та інших. Такий підхід продемонстрували, зокрема, учасники конференції «Політична культура українців», організованої Спілкою письменників України за участю Республіканської асоціації українців ще наприкінці 1990 року. Відкриваючи цей форум, Іван Дзюба зауважив: «Політика і культура – поняття не дуже згідливі між собою і в чомусь навіть взаємовиключаються. Адже культура орієнтується

насамперед на мораль, а політика виходить з інтересів певної суспільної групи. Але є і другий бік цієї суперечності: жодна культура не є поза політикою і політика неможлива без облагороджуючого впливу культури. На стику цих суперечностей і витворюється та грань, яка називається політичною культурою» [98, с. 14].

Серед дослідників, які пов'язують феномен політичної культури із самим політичним життям – з генезисом і розвитком політичного способу організації суспільного життя, тобто з появою і еволюцією держави – слід виділити такі дві групи. Одні вчені представляють політичну культуру як якісну характеристику системи уявлень та практичної діяльності. Суть цього підходу чітко висловив В. Щегорцов: «Політика – це конкретна, реально здійснювана діяльність, в той час як політична культура – якісна сторона, характеристика цієї діяльності, ступеня компетентності й усвідомлення вчинків, змісту відповідних політичних відносин» [278, с. 21].

У сучасній українській літературі подібної позиції дотримуються В. Бебик, В. Ребкало та ряд інших дослідників.

Детально і послідовно концепт «політична культура – якісна характеристика політичного життя» розгорнув у теоретичну систему В. Ребкало в докторській дисертації «Політична культура особи: теоретико-методологічні основи дослідження і формування». Він, зокрема, зазначає, що «під політичною культурою розуміється обумовлений історичними, соціально-економічними й політичними умовами якісний стан політичного життя суспільства, що відбиває рівень освоєння суб'єктом (класом, прошарком, особою) політичних відносин, діяльності, цінностей і норм та розкриває ступінь соціального розвитку людей та міру їх активності в перетворенні політичної дійсності [16, с. 34]». На думку дослідника, «політична культура як якісна характеристика політичного життя суспільства функціонує і реалізується у вигляді політичного виробництва» [16, с. 35]. Останнє ж «функціонує як соціально-практичний і концептуально-теоретичний механізм політичного життя [16, с. 35]». З основами свого підходу

професор В.Ребкало знайомить читачів в опублікованій колективній монографії «Політична культура сучасної молоді».

Інший концептуальний підхід, прихильники якого також пов'язують політичну культуру з генезою самої політичної сфери, полягає в тому, що в будь-якому політичному явищі чи процесі присутні специфічні культурні елементи, які забезпечують певні якісні параметри формування, функціонування й розвитку як політичної системи в цілому, так і окремих її складових. Отже, принципова відмінність цього підходу від попереднього полягає в тому, що політико-культурна матерія – це не «якість» і не «стан», а конкретні політичні феномени, які самі володіють певною якістю і самі спричиняють ті чи інші стани, формують механізми політичного життя.

Визначення суті політичної культури неможливе без розгляду співвідношення з родовими, вихідними поняттями «культура» та «політика». Як слушно зазначає В. Лісовий [171], можна виділити три різновиди розуміння політики: ціннісно-зорієнтоване (політика – мистецтво державного управління, метою якого є благо спільноти, що утворила дану державу); цинічне (політика – засіб для досягнення егоїстичних інтересів окремих осіб, верств, класів, націй); ціннісно-нейтральне (політика – вид практичної діяльності, що регламентується «правилами» дуже різної природи: традиції, цінності, правові обмеження тощо). Характер політичної культури, її зміст визначатиметься тим, який із зазначених смислів терміну «політика» домінує в суспільстві. Сучасна світова культура все більше характеризується визнанням (де-юре) як базових цінностей ідеалів свободи та соціальної справедливості, тобто ціннісно-зорієнтованим трактуванням політики. Саме таке розуміння політики історично близьке українському народові.

Від того, у якому значенні використовуються поняття «культура» та «політика», залежить ціннісна оцінка феномену політичної культури. Так, з одного боку, стверджується, що «... політична культура – це всі позитивні політичні утворення, які мають гуманістичну спрямованість..., позитивне соціальне утворення» [171, с. 19]. За такого підходу політичну культуру

розглядають не як складну, внутрішньо суперечливу систему, а як «планку», рівень, до якого треба дотягнутися. З іншого боку, висловлюється думка, що політична культура не є ціннісним поняттям і не має однозначно позитивного значення, підкреслюється відмінність між культурою і політикою в сучасному світі. Знову актуальним видаються наші розмірковування з приводу відштовхування в аналізі політичної культури від потреб суб'єктів політичного простору, від політичних інтересів, від конкретно-історичних умов, від ідеологічних та ментальних компонентів країни. Не варто забувати, що культура створюється, відтворюється та продукується людьми.

Попри всю різноманітність витлумачень поняття «політична культура», реалії сьогодення вимагають орієнтації на демократичні засади політики, а саме: оптимального поєднання класового й загальнолюдського, універсального й національного; гуманістичної спрямованості, подолання технократизму, насильства, злочинності; демократизму і моральності у здійсненні політики; громадянськості і патріотизму.

Наступною складовою про важливість дослідження якої ми зауважували раніше є пара політична культура – ідеологія. Ідеологія, відображаючи ставлення людей до дійсності та один до одного, спрямовується й на засвоєння цієї дійсності та, одночасно, на її трансформацію з позицій мети, ідеалів, прийнятих різними соціальними суб'єктами [210, с. 76]. На досягнення певних мети, ідеалів спрямовують соціальних суб'єктів і політико-культурні цінності, що у конкретній поведінці втілюються у таких психологічних проявах, як переконання, бажання, прагнення і т.д.

Ідеологія являє собою системоутворюючий фактор політичної культури. З приводу ролі і місця ідеології в суспільстві серед науковців немає одностайності. Одна група дослідників вважає, що в українському суспільстві не повинно ні в якому разі існувати єдиної політичної ідеології, зокрема державної ідеології, оскільки це суперечить Конституції України (І. Кресіна). Інша група вчених наполягає на тому, що суспільство не може існувати без певних ідеологічних орієнтирів (В. Кремень, М. Михальченко).

Поняття «ідеологія» до наукового обігу було введено французьким ученим Антуаном Дестютом де Трасі (роботи «Етюд про здатність мислити» та «Елементи ідеології»). А. де Трасі характеризує ідеологію як науку про ідеї, закони мислення, котра подібно до фізики, математики, зоології є філософською наукою та слугує теоретичному і морально-педагогічному знанню. Вчений підкреслював практичну значущість ідеології, котра повинна стати фундаментом політичного життя, а також виконувати керуючу роль щодо політичної поведінки і діяльності громадян. А. де Трасі належить перша спроба створення єдиного й цілісного ідеологічного вчення, в якому він намагався узагальнити і систематизувати вчення Бекона, Локка, Кондільяка, Гельвеція. У його розумінні ідеологія повинна слугувати якісному перетворенню суспільного життя нації [205, с. 415].

За основу політичних явищ у сучасних суспільствах найчастіше беруться три групи цінностей: національна безпека і незалежність; економічний розвиток і добробут; свобода, права людини, конституційний порядок. Визначення групи цінностей, які ідеологічно об'єднали країни Європи та посилили інтеграцію європейського демосу є одним із завдань підрозділу 2.1.

Сьогодні в політичній науці виокремлюють декілька рівнів функціонування ідеології, які продукують ті або інші настанови, ідеї, концепції для розвитку політичної культури. До таких рівнів відносять:

- теоретико-концептуальний, який характеризує сутність і природу корінних інтересів соціальних суб'єктів (класів, націй, суспільства), а також надає соціального спрямування вольовим прагненням певного владного суб'єкта, що вживає у концентрованому вигляді ідеали, принципи, політичні цілі того чи іншого руху;

- програмно-політичний, що трансформує фундаментальні цінності і постулати ідеологічної доктрини у програми, гасла, вимоги, які складають безпосередньо теоретичну основу прийняття управлінських рішень, найважливіших стимулів суспільно-політичної поведінки громадян; при цьому необхідно мати на увазі, що сама по собі ідеологія не може приписувати людям ту

або іншу поведінку, вона може визначати лише дії прибічників певної ідеології, як правило, об'єднаних на основі цієї ідеології у партії та рухи;

– актуалізований, який характеризує ступінь освоєння широкими соціальними верствами населення норм і принципів даної ідеології, міру втілення останніх у формах політичної участі; у такому випадку йдеться про рівень конкретного стану політичної свідомості, тобто про те, що залишається у політичній свідомості внаслідок впливу певної ідеології [114, с. 56]

У наш час політико-ідеологічні суперечності втрачають свою гостроту, ідеологія конфронтації та боротьби змінюється на більш толерантні моделі світосприйняття. Багато вчених ведуть мову не про відмінності політичних ідеологій, а про їхні спільні риси, акцентуючи увагу на загальнолюдських, планетарних цінностях, а не на класових, політичних, ідеологічних розбіжностях, серед таких науковців безперечно варто назвати В. Горбатенка. Глобалізація та світова ідеологічна криза підштовхують людство до пошуків універсальної ідеології, яка у свою чергу є підґрунтям для толерантної, неантагоністичної політичної культури.

Уже в середині 50-х рр. ХХ ст. низка західних учених (Р. Арон, Д. Белл, С. Ліпсет) виступили з концепцією «кінця ідеології». Мова йшла про те, що за умови науково-технічної революції й зростання темпів економічного розвитку відбувається підвищення рівня життя людей, що призводить до зниження інтересу й зменшення кількості прибічників певної політичної ідеології.

Виходячи з вищенаведеного, науковці підкреслюють, що поступово виникає нова ідеологія і нова політична культура, яка відповідає не класовим, а загальноцивілізаційним підходам і базується на таких принципах:

- пріоритет загальнолюдських цінностей над будь-якими приватними інтересами і цінностями;
- відмова будь-якої ідеології від монопольного володіння істиною;
- перехід від фундаментальної картини світу до багатомірної, поліваріантної, яка формується на основі багатьох підходів і концепцій;

- відмова від протиборства суспільних сил і їх ідеологій та утвердження солідарності й співробітництва;
- зміна формаційної логіки і перехід до циклічної моделі політичного процесу, який самоорганізується;
- гуманізм, пріоритет особистісного начала, визнання абсолютної цінності людського життя [114, с. 75].

Зрештою, досліджуючи політичну культуру, не можна обминути питання її співвіднесеності з таким поняттям, як «менталітет». Включене до понятійного апарату науковцями Л. Февром й М. Блоком, воно спочатку означало колективну психологію суспільства на стадії цивілізації, або систему основних уявлень та поглядів членів певного суспільства [209, с. 323].

Національний менталітет, на думку І. Патлах, як психічне утворення містить у собі весь комплекс модифікацій людської психіки. Адекватний аналіз національного менталітету дає можливість наукового обґрунтування найбільш результативних засобів управління соціальними верствами перехідного українського суспільства [229, с. 55]. Отже, менталітет слід розглядати як прояв необхідності у житті людини, тоді як політичну культуру (з її усвідомленням соціальним суб'єктом своїх дій, становища) належить витлумачувати як прояв свободи у її політичному житті [229, с. 56].

В цьому контексті варто зазначити дослідження М. Головатого та Ю. Шевчука. М. Головатий визначає тип політичної культури української еліти: «Хоча для демократичного поступу держави особливий сенс має саме активістський, для значної частини української еліти характерні підданські настрої й орієнтації, навіть патріархальні» [206].

Також ми би хотіли наголосити на надзвичайно цікавому дослідженні політичної культури як комунікативної мережі, що долучає нас до аналізу політичної культури у контексті поєднання з політичним простором, а відповідно і з політичною боротьбою. Російський дослідник Л. Бляхер підкреслюючи комунікативну сутність політичної культури зазначає, що політична культура – це комунікативна мережа, якою циркулюють культурні зразки, що детермінують

наше сприйняття наданого свідомості артефакту як політичного явища и визначають можливі дії по відношенню до цього явища. Співставляючи реалії з наявним культурним зразком, агент культури наповнює її тим або іншим змістом та умовами його інтерпретації. Таким чином, згідно з цією концепцією, агент культури, заглиблений у комунікативну мережу, діє так, як йому підказує зразок. Під зразком політичної культури, на думку Л. Бляхера, слід розуміти знакове утворення, що сформувалося шляхом агрегації деяких ознак і дій, котрі у суспільстві мають значення політичних ознак. Дане визначення стане відправною сходинкою нашого подальшого дослідження з причин зазначених вище.

Нещодавно, 26 травня 2010 року співробітники державного університету вища школа економіки (ДУ-ВШЕ) Н. Лебедева, О. Татарко (м. Москва) в рамках експертного проекту «Відкрита економіка» опублікували результати проведеного ними соціологічного дослідження «Вектор культурних змін» [248], в основі якого лежить завдання прослідкувати і проаналізувати взаємозв'язок економічних і культурних індикаторів, які, на думку авторів, описують реальну економіку краще ніж аналіз суто економічних індикаторів. *Ми звертаємось до цього аналізу як до конкретизації форм прояву змістовних характеристик цінностей політичного простору, детермінантами якого і є соціальні, економічні, політичні та культурні фактори.* А, отже, аналізуючи ці фактори як форми прояву цінностей в конкретних країнах, ми описуємо політичний простір як простір взаємного поєднання і доповнення політичного, економічного, соціального і культурного полів, про що мова йшла в першому розділі в процесі конкретизації поняття «цінності політичного простору».

Емпіричною основою дослідження ДУ-ВШЕ стали бази даних міжнародних досліджень – Світового огляду цінностей (WVS), Європейського соціального дослідження (ESS), бази даних цінностей та вимірювань культур Ш. Шварца, бази міжнародних досліджень, присвячених вивченню рівнів задоволення життям, демократією, індексу корупції тощо, а також бази об'єктивних економічних показників різних країн: рівень ВВП на душу населення, індекс людського розвитку, очікувана тривалість життя тощо.

Для аналізу в рамках дослідження було відібрано три зрізи, які найбільш повно характеризуються спадкоємністю країн, що беруть участь у дослідженні – 1995, 2000 і 2005 роки. Залежно від року проведення дослідження бланк опитування включав різну кількість питань: 259 питань (2005 р.), 245 питань (2000 р.), 236 питань (1995 р.), що стосувалися широкого кола тем.

В бланку опитування кожної з трьох серій дослідження були присутні практично однакові блоки: «ставлення до політики, загальний рівень політичної активності», «планування життя, уявлення про сьогоднішнє і майбутнє», «соціальне, економічне благополуччя», «довіра до людей та соціально-політичних інститутів», «соціально-демографічні характеристики» та ін.

З опитувальника ESS були відібрані різні суб'єктивні індикатори, наприклад, задоволеність життям, ставлення до мігрантів, демократії, представників аутгруп, суб'єктивний рівень щастя, задоволеність урядом, охороною здоров'я, освітою та інші.

Далі база даних була доповнена показниками з культурних ціннісних орієнтацій у методології Ш. Шварца (SVS). Бази WVS і ESS включають показники індивідуальних цінностей у методології Ш. Шварца, для побудови концепції необхідні були цінності культурного рівня. На прохання авторів Ш. Шварц надав середні значення потрібних вибірці країн по кожному з семи блоків цінностей культурного рівня: *майстерність, гармонія, належність, інтелектуальна автономія, афективна автономія, ієрархія, рівноправність*.

В остаточному варіанті підготовлена дослідниками єдина база даних складалася з 243 показників 56 країн.

За результатами дослідження авторами були виділені культурні ареали (див. Додаток А), які формувалися на основі групування схожих за показниками індикаторів країн.

Вертикальна вісь (вимірювання 1) включає наступні цінності: *свобода, широта поглядів, допитливість, творчість, задоволення, різноманітність життя, насолода життям, мир на землі, єдність з природою, світ прекрасного, захист навколишнього середовища, самовираження, якість життя, щастя,*

політична участь і сприйняття політичного як такого, толерантність, довіра до людей. Дане вимірювання передбачає акцент на активній і усвідомленій творчій самореалізації людини, в тому числі через соціальне і політичне прийняття та участь у благоустрої навколишнього світу. На наш погляд, видається що це вимірювання описувало ліберально налаштованих респондентів [248].

Горизонтальна вісь (вимірювання 2) включає такі цінності як: *рівноправ'я, соціальна справедливість, відповідальність, допомога, чесність*. При цьому люди дотримуються думки, що у дітях важливіше виховувати незалежність і рішучість, ніж покору і релігійність, а аборти є припустимими за певних обставин. Виникає відчуття, що цей вимір відображає цінності, засновані на фундаменті очищеного від догм і забобонів життєвого досвіду респондентів. Що до цього вимірювання, то воно, на наш погляд, описує респондентів з неоконсервативною свідомістю [248].

У *Західноєвропейський культурний ареал (I)* входить група країн-лідерів Північної та Західної Європи. У населення цих країн розвинені постматеріалістичні цінності: автономія, самовираження, рівноправність, гармонія, толерантність, політична участь. Вони приймають культурно-відмінних мігрантів, є терпимими до сексуальних меншин, борються з націоналізмом, в цих країнах високий рівень демократії, гендерна рівність, свідченням чого є жінки-президенти, які вже не рідкість. Для цих країн характерна високорозвинена економіка. Лідирують у цьому ареалі протестантські країни: Швеція, Німеччина, Норвегія, Швейцарія, Нідерланди. Аутсайтери за описаними вище показниками – католицькі країни: Бельгія, Іспанія, Італія (в цій країні нижче секулярність і менше терпимості до «інших»).

Англомовний культурний ареал (II) складають так звані англомовні країни, які в цілому близькі до західноєвропейських, але мають відмінності: цінності вимірювання 1 у них високі, а вимірювання 2 (рівноправності та секулярності) – середні. Лідерами є: Нова Зеландія, Великобританія; аутсайдерами – Ірландія і США. Характерні прояви: всі країни приймають мігрантів, але з економічних міркувань власної вигоди, а не гуманітарних (на відміну від країн Північної

Європи), нижче піклування екологічними проблемами. У США найнижчі показники за вимірюванням 1, оскільки цей вимір пов'язано з цінностями добровільного самообмеження, а для США довгий час був характерний культ споживання, марнотратного ставлення до світу. Для цих країн також характерна високорозвинена економіка.

Південно-і центральноєвропейський культурний ареал (III). Для країн, що входять в даний ареал характерні відносно високі показники за вимірюванням 1 і помірні показники за вимірюванням 2. Аналізуючи тенденції трансформації в ціннісному просторі, автори припускають, що країни даного ареалу рухаються у напрямі цінностей Західноєвропейського культурного ареалу (I), але, можливо, тут (у випадку з Грецією та Португалією), існує якийсь «культурний бар'єр» на шляху цього руху.

Латиноамериканський культурний ареал (IV). Для цих країн характерні досить низькі (нижче середнього) показники за обома осями. Лідирують у цьому кластері Аргентина і Чилі. Аутсайтери – Перу, Венесуела. Для цих країн характерні більш традиційні та ієрархічні цінності, а також цінності виживання, і низькі показники автономії та гармонії. Економічний розвиток цих країн на даний момент не є високим. Цей патерн взаємодії культури і економіки можна позначити як Латиноамериканський культурно-економічний профіль.

Наступна група країн – **далекосхідного-азіатського культурного ареалу (V)** демонструє високий рівень з вимірювання 2 (перш за все за рахунок високої секулярності), але при цьому рівень з вимірювання 1 є середнім. Лідером є Японія, аутсайдерами – Китай і Сінгапур. Для них характерні високі рівні майстерності, ієрархії, досягнення. Всі країни, (за винятком Сінгапуру) в основному «закриті» для зовнішньої міграції, терпимість до «інших» невисока, гендерна рівність також не дуже коливається. «Далекосхідний постмодерн» може, імовірно, мати деякі особливості: високі рівні економічного і соціального капіталу, але культурний капітал може характеризуватися більш низьким рівнем універсалізму і толерантності до інших, а також низьким рівнем автономії

особистості. У більшості цих країн в останні десятиліття спостерігається прискорене економічне зростання.

Східноєвропейський культурний ареал (VI) демонструє досить великий відсоток варіативності. Для даних країн характерні середній рівень економічного капіталу і середній (а для пострадянських країн – дуже низький) рівень соціального капіталу. У культурному капіталі досить низькі рівні універсалізму, толерантності до інших, співчуття, уваги до екологічних проблем. Однак автори виражають припущення, що з ростом економічного і соціального капіталу цінності цих країн будуть наближатися до цінностей Західної Європи. А на даному етапі розвитку можна виділити Східноєвропейський культурно-економічний профіль. Для нього характерні цінності належності, ієрархії, майстерності і досягнення, які сприяють продуктивним соціально-економічним установкам. За показниками розвитку країни Східноєвропейського ареалу поступаються майже всім іншим ареалом, за винятком Африканського.

Африканський культурний ареал (VII). Для країн цього ареалу характерні найнижчі показники за обома вимірюваннями. Особливий Африканський культурно-економічний профіль характеризується цінностями належності, ієрархії, традиціоналізму та виживання і низьким рівнем економічного розвитку [169].

Підсумовуючи все вище зазначене, ми не можемо обминути увагою специфіку української політичної культури. Дозволимо собі зацитувати цікаву колективну працю вітчизняних науковців В. Бебика, М. Головатого, В. Ребкало: «політична культура в демократичному суспільстві повинна бути спрямована на виховання таких молодих людей і всього населення, які поважають закони, але чинять супротив у тому випадку, коли їх права порушуються» [16, с. 13]. Особливу роль у формуванні нової політичної культури має відіграти зростаюча «освіченість людей», яка є «основою демократії і, відповідно, постійної модернізації суспільства...» [16, с. 19]. Процес змін повинен привести до появи «нової парадигми політичної культури», що включатиме такі цінності, як злагода, співдружність, співпраця, толерантність, національне відродження [16, с. 30].

Який же рівень політичної культури українців, які її проблеми та здобутки відповіді на ці запитання будемо шукати у другому розділі даної роботи.

1.3. Підходи, принципи і методи дослідження цінностей об'єднаної Європи у контексті демократизації політичної культури українського суспільства

Для плідного аналізу процесів, що становлять предмет нашого дослідження, варто застосувати міцний та дієвий методологічний інструментарій. Саме тому даний підрозділ роботи буде присвячений описанню принципів, підходів, методів та категорій дослідження, використання яких дасть нам змогу різносторонньо та повно поглянути на процес формування цінностей об'єднаної Європи. Аналізуючи явища та процеси, що виходять за рамки національних держав, ми звертаємося до політології глобального світу, яка, за словами В.Бебика, конституюється закономірностями функціонування і розвитку політичної сфери та політичного життя глобального суспільства в контексті виборювання, утримання контролю, реалізації та функціонування політичної влади на глобальному, цивілізаційно-територіальному державно-національному, регіональному і локальному рівнях [18, с. 28]. Важливим є обрання правильної методології досліджень глобального співтовариства.

Погоджуючись з думкою згадуваного нами раніше українського політолога В. Бебика [18], зазначимо, що підходи у дослідженні особливостей глобального суспільства не повинні кардинально відрізнятись від аналогічних підходів, напрацьованих традиційною політологією. Принципова різниця в тому, що до політичних проблем суспільства, організованого в державу-націю і відповідну національну модель громадянського суспільства, додаються проблеми його відносин з іншими суспільствами, при чому слід враховувати системний ефект глобального управління і комплексної взаємозалежності країн світу, який глобалізується.

Методологія політології глобального світу – це сукупність пізнавальних принципів дослідження політичної, економічної і духовної сфер глобального суспільства. Це фактично технологія використання вказаних вище методів вивчення й аналізу. Ця технологія повинна бути концептуально й ідеологічно вибудованою, має поєднувати методи класичних політологічних досліджень із методами, процедурами і процесами, технічними прийомами та засобами дослідження, аналізу, перевірки й оцінювання здобутих даних, які використовують суміжні науки, насамперед теорія міжнародних відносин [270, с. 110].

Методикою політології глобального світу є аналітичні методи аналізу політичної, економічної і духовної сфер глобального суспільства.

Формування інструментарію нашого дослідження розпочнемо з описання методологічної концепції, яка визначає загальний підхід до предмету дослідження. Проблематика дослідження описується за допомогою діалектичного синтезу областей та рівнів політологічного знання, зокрема політичної філософії, що досліджує ціннісні аспекти владних відносин; історії політичних вчень, яка зокрема вивчає становлення основних понять політичної науки й дає інструментарій та визначає категоріальний апарат для аналізу політичної проблематики; політичної соціології, що вивчає вплив соціальних інститутів, зокрема важливими для нашого дослідження такими, як ринок, капітал, гроші, власність, держава, партії, групи тиску, сім'я, релігія й інші, а також громадянського суспільства на поле політики, на динаміку політичних процесів; політичної географії, що досліджує вплив географічних та природних факторів на політичне життя, на формування політичного простору й ціннісного аспекту політичної діяльності; політичної історії, що досліджує зміни політичних інститутів, норм, цінностей в процесі еволюції суспільства; політичної антропології, яка аналізує вплив основних потреб, інтересів, цінностей людини на політичну поведінку; теорії держави та права, як галузі, що досліджує історію та закономірності виникнення та трансформації соціальних інститутів держави та права.

Виходячи з того, що щільного застосування в роботі набуло поняття «політичний простір» зазначимо, що найбільш важливою віссю політичного простору є «громадянин – політична система – глобальний політичний простір». Логічно припустити, що аналіз ціннісної складової наддержавного утворення, яке ми розглядаємо як глобальний політичний простір, треба розпочати із визначення потреб, інтересів й цінностей громадянина в політичному просторі, сформованих під впливом природно-географічного середовища історичних та ряду інших причин, а також закономірностей розвитку соціальних інститутів та інституту права окремої держави, що входить у склад наддержавного утворення. Потім крок за кроком проаналізувати політичні цінності політичної системи та держави і глобального політичного простору. В даному випадку під цінностями держави маються на увазі як цінності визнані на вищому рівні держав-учасниць ЄС, так і цінності, закріплені Лісабонською угодою, а отже, визнані на вищому рівні наддержавного утворення ЄС, й визначити діалектичну єдність політичних цінностей людини, суспільства та держави. Наше дослідження буде проходити у контексті поєднання мікро- та макрорівнів політологічного знання.

Проблематика нашого дослідження містить в собі окремі смислові конструкти, які досліджувалися раніше в філософії, зокрема аксіології, соціології, зокрема політичній соціології, історії, політології та геополітиці. Теоретична спадщина багата науковими доробками стосовно принципів, підходів та методів нашого дослідження. Отже, звернемося до цих напрацювань й зокрема застосуємо у своєму дослідженні закономірності пізнання в кожній із зазначених галузей науки.

Методологічна база дослідження сформована, спираючись на такі **наукові підходи: діалектичний, синергетичний, системний**, а також його різновид **системно-діяльнісний, інформаційний, аксіологічний та комплексний**. Розглянемо застосування цих підходів детальніше.

Методологічним ключем даної роботи є **діалектика** як спосіб мислення, як метод пізнання, як філософське вчення про універсальні зв'язки буття і розвитку оточуючого світу, вона дає змогу проаналізувати морфологічну, функціональну та

топологічну складові процесу становлення, формування та розвитку політичного простору та цінностей як закономірної зміни форм та станів. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності. Саме діалектичний підхід без відриву від об'єктивної дійсності дає нам змогу проаналізувати феномен цінностей з точки зору взаємного переходу та взаємних впливів матеріального та ідеального у формуванні та трансформації цінностей. А також розглянути взаємовплив економічних, політичних, соціальних та духовних детермінантів на політичний простір.

Істотне значення має методологічне дослідження суперечностей як джерела й рушійної сили політичних процесів. Через взаємодію суперечливих політичних чинників реалізуються закони політичного життя, якому властиві різні протиріччя: між суб'єктами політичного життя, класами, націями, соціальними групами, особами. Ці суперечності визначають характер і спрямованість політичних процесів як основи політичного простору, структуру політичної системи, організацію та функціонування політичної влади. Значний вплив на конкретні форми, процеси політичного життя мають протиріччя між різними елементами політичного простору, його інституційною і нормативною підсистемами, між політичною практикою і політичними нормами, політичними інститутами і політичною культурою та свідомістю. Розмежування основних і похідних суперечностей сприяє з'ясуванню тенденцій політичного розвитку. Досліджуючи політичні суперечності, конфлікти, важливо виявляти їх джерело, структуру, спрямованість, шляхи розв'язання.

Філософські закономірності розвитку оточуючого світу містять зокрема закони діалектики, як систему понять, ідей та принципів, в яких відображаються зв'язки оточуючого світу. Тут варто виділити *закон єдності та боротьби протилежностей*. Сам процес становлення цінностей політичного простору окремої держави чи наддержавного утворення відбувається шляхом взаємодії та протиріч різних факторів й зокрема складових даного процесу: формування

політичних цінностей громадянина відбувається у взаємодоповненні та протиріччі потреб, інтересів, установок людини, під впливом природно-географічних, соціальних, культурних та історичних факторів тощо. Політичні цінності суспільства складаються з політичних, суспільних ідеалів, а також цінностей кожної людини, що має позиції в межах даного політичного простору. Політичні цінності людини входять в діалектичний зв'язок (зокрема в боротьбу) з політичними цінностями суспільства й політичними ідеалами державного будівництва.

Формування європейської ідентичності як наслідок інтегративних процесів в природно-географічному, політичному, соціальному, економічному та культурному просторах є створенням нової якості й має причинно-наслідковий зв'язок із, наприклад, розширенням Європейського Союзу. Досліджуючи формування нової якісної характеристики ОЄ – цінностей, проаналізуємо *взаємоперехід кількісних та якісних змінних*.

Формування й розвиток будь-якого соціального організму в цілому та його елементів зокрема пов'язане із витісненням старого новим, більш досконалим, що в діалектиці розкривається *законом заперечення заперечення*.

В роботі використано ще один підхід, який доповнює концепцію нашого дослідження – **синергетика** як синтез конкретно наукових методів пізнання, методологічних систем, теоретико-практичних побудов, доповнення основного категоріального апарату дослідження. Постійно поповнюється когорта тих науковців, в роботах яких досліджується потенціал синергетики як нової методології науки, серед них варто пригадати: В. Аршинова [5], Л. Бевзенко [23], В. Бранського [40], В. Бежа [28; 29], І. Добронравову [101; 102], О. Князеву [140-142], Н. Крохмаль [162], С. Курдюмова [140-142], В. Романова [232] та багато інших.

Сутність синергетичного підходу полягає в дослідженні процесів самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур. Предметом синергетики є механізми спонтанного формування і збереження складних систем, зокрема тих, які перебувають у стані стійкої нерівноваги із зовнішнім

середовищем. У сфері її вивчення потрапляють нелінійні ефекти еволюції систем будь-якого типу, кризи і біфуркації – нестійкої фази існування, які передбачають множинність сценаріїв подальшого розвитку. В роботі синергетичний підхід буде застосований в аналізі процесу формування та трансформації політичного простору ОЄ, а також для створення сценаріїв подальшого розвитку цінностей ОЄ та ЄС як інституції, в якій ці цінності на даний час об'єктивуються.

За допомогою синергетичного підходу вивчають дисипативні, нестійкі, слабоорганізовані складні системи [286; 287]. Суть теорії дисипативних структур полягає в тому, що стан нерівноваги систем спричинює порядок та хаос, які тісно поєднані між собою. Нерівноважні системи забезпечують можливість виникнення унікальних подій. Час стає невід'ємною константою еволюції, оскільки в нелінійних системах у будь-який момент може виникнути новий тип рішення, який не зводиться до попереднього. Синергетичний підхід демонструє, яким чином і чому хаос може розглядатися як чинник творення, конструктивний механізм еволюції, як з хаосу власними силами може розвиватися нова організація.

Будь-яка багаторівнева структура, наприклад, політичний простір, ОЄ тощо, розглядається в синергетиці з точки зору відкритості або закритості, лінійності й нелінійності, стійкості або нестійкості, порядку чи хаосу, самоорганізації або організації, дисипативності та фрактальності. Фрактальність становить окремий синергетичний метод пізнання соціальних структур, суть якого у пошуку фрактальної (самоподібної) аналогії декількох явищ, що існували в різні історичні часи чи існують один проміжок часу. Отже, синергетичний підхід, по-перше, дозволяє аналізувати політичний простір та ОЄ як відкриті, а отже нелінійні системи, по-друге, дозволяє застосовувати синергетику як метод, відповідно сформувані категоріальний апарат дослідження та взяти за основу нелінійну парадигму, а відповідно принципи та закономірності нелінійної парадигми.

Формуючи категоріальний апарат дослідження, синергетика визначає також закономірності нової світоглядної парадигми, зокрема: закономірності самоорганізації у відкритих нелінійних системах, протікання дисипативних

процесів у різних середовищах, фрактальності, закономірності у біфуркаційних ситуаціях [156].

До загальнонаукової методології слід віднести **системний підхід**, застосування якого потребує кожний об'єкт наукового дослідження. Сутність його полягає у комплексному дослідженні великих і складних систем, дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин.

Згідно з системним підходом, система – це цілісність, яка становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин. До загальних характеристик системи відносять цілісність, структурність, функціональність, взаємозв'язок із зовнішнім середовищем, ієрархічність, цілеспрямованість, самоорганізацію. Згідно з цим сформувалися відповідні методологічні принципи, які забезпечують системну спрямованість наукового дослідження і практичного пізнання об'єкта: *принцип цілісності*, за яким досліджуваний об'єкт виступає як щось розчленоване на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле; *принцип примату цілого над складовими частинами*, який означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функції системи в цілому її меті; *принцип ієрархічності*, який постулює підпорядкованість компонентів і підсистем системі в цілому, а також супідрядність систем нижчого рівня системам більш високого рівня; *принцип структурності*, який означає спосіб закономірного зв'язку між виділеними частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особливості її внутрішньої будови; *принцип самоорганізації* означає, що динамічна система іманентно здатна самостійно підтримувати, відтворювати або удосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх чи зовнішніх умов її існування та функціонування задля підвищення стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку; *принцип взаємозв'язку* із зовнішнім середовищем, за яким жодна із систем не може бути самодостатньою, вона має динамічно змінюватись і вдосконалюватись адекватно до змін зовнішнього середовища.

Орієнтація на системний підхід у дослідженні (структура, взаємозв'язки елементів та явищ, їх супідрядність, ієрархія, функціонування, цілісність

розвитку, динаміка системи, сутність та особливості, чинники та умови) виправдана, адже ми ставимо завдання дослідити сутність цінностей як елемента системи політичної культури.

У системному дослідженні політичний простір, що аналізується, розглядається як певна множина елементів, взаємозв'язок яких зумовлює цілісні властивості цієї множини. Основний акцент робиться на виявленні різноманітності зв'язків і відношень, що мають місце як усередині політичного простору, так і у його взаємодії із зовнішнім середовищем. Властивості політичного простору як цілісної системи визначаються не тільки і не стільки сумарними властивостями його окремих елементів чи підсистем, скільки специфікою його структури, особливими системотворчими, інтегративними зв'язками.

Також у роботі ми використаємо один із різновидів системного підходу – **системно-діяльнісний підхід**, який набув значного поширення в сучасних наукових розробках. Зазначений підхід допоможе нам проаналізувати компонентний склад людської діяльності: потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат. Це створить можливості для комплексного дослідження суті політичних процесів, що відбуваються у політичному просторі ОЄ.

Усвідомлення всеосяжності інформації в природі та суспільно-політичних явищах стало об'єктивним чинником виникнення нового фундаментального методу наукового пізнання – **інформаційного підходу**, який дає змогу дослідити цінності з інформаційного погляду, виявити нові якості, важливі для розуміння їх сутності та можливих напрямів розвитку на основі знання загальних властивостей та закономірностей інформаційних процесів.

Інформаційний підхід тісно пов'язаний із системним, що дає змогу уявити сучасний світ як складну глобальну багаторівневу інформаційну систему, яку утворюють три взаємопов'язані системи нижчого рівня: система «Природа», система «Людина» і система «Суспільство». Кожна з цих підсистем є, по суті, інформаційною. Інформаційна система «Людина» посідає центральне місце в інформаційній моделі сучасного світу, оскільки саме через неї здійснюється

взаємодія інформаційних систем «Природа» і «Суспільство». Це зумовлено двоїстою сутністю людини, яка одночасно є природним і соціальним організмом [36, с. 61]. Це створює методологічну базу для дослідження проблем людини і суспільства як цілісних багаторівневих, багатофункціональних інформаційних систем. Теорія енерго-інформаційного обміну в системі ноосфери відкриває нові можливості для наукового пізнання, нову інформаційну картину світу, що доповнює традиційну речово-енергетичну картину, на яку ми також спиралися у своєму дослідженні.

Інформаційний підхід доречно використати, адже він набуває все більшого поширення через об'єктивні чинники: «наскрізний» характер інформації, яка проникає практично в усі галузі та сфери людської діяльності і супроводжує їх, стає однією з найважливіших категорій соціального розвитку; зростання обсягів інформації, вирішення проблем її доступності та ефективного використання; інформатизацію суспільства; розвиток інформаційної техніки і технології; становлення інформаційного суспільства, основним інтелектуальним продуктом якого є документи, інформація, знання. Основний дослідницький актив інформаційного підходу полягає в тому, що всі об'єкти, процеси та явища є по суті інформаційними, оскільки пов'язані зі створенням, накопиченням, обміном або використанням інформації задля здійснення соціальної комунікації.

Аксіологічний підхід, який базується на понятті цінності, дає можливість з'ясувати якості і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольнити потреби окремої особистості і певного суспільства. А також з'ясувати відмінність ідеї і спонукання у вигляді норми та ідеалу та розглянути цінності як перевагу певних смислів і побудованих на цій основі способів поведінки [36, с. 67].

Комплексний підхід буде реалізовано, по-перше, в аналізі факторів (географічних, природно-кліматичних, політичних, економічних, соціальних та культурних), що вплинули на формування певного комплексу цінностей, по-друге, у визначенні факторів, що впливають на зміну цінностей, по-третє, у прогнозі майбутніх трансформацій ціннісних детермінант.

Маємо також виділити *дві основні закономірності* (домінуючі тенденції) в еволюції взаємодії соціальних структур на світовій арені: *глобалізація* та *фрагментація*, становлення єдиного цілісного світу й нові форми його розколу. Вони є діалектично-протилежними сторонами однієї і тієї ж внутрішньо суперечливої тенденції росту взаємозв'язку сучасного світу. Зазначені тенденції проявляються, з одного боку, в інтернаціоналізації економічного, соціального, політичного простору, з іншого, у створенні й укріпленні суверенних держав, розвитку національних спільнот і національних рухів, що прагнуть реалізувати свої національні інтереси на міжнародній арені.

Оскільки об'єкт та предмет дослідження лежать в політичному контурі, то необхідно зазначити *політичні закономірності*, які будемо застосовувати у дослідженні обраної проблематики: *по-перше*, закономірності, що виражають взаємозв'язок політичної сфери з іншими сферами суспільної життєдіяльності людини, тобто взаємовплив соціальної духовної, зокрема ціннісної та політичної складових суспільної життєдіяльності. *По-друге*, закономірності, що виражають стійкі зв'язки у взаємодії структурних елементів політичного простору, зокрема вплив політичної культури людини на її поведінку. *По-третьє*, закономірності, що виражають стійкі зв'язки тенденції розвитку окремих явищ політичного простору, наприклад, закономірністю виступає принцип політичного плюралізму. Відзначимо, що політичні закономірності мають конкретно історичний характер, є відбиттям домінуючого у суспільстві соціально-політичного ідеалу в конкретний історичний проміжок часу, наприклад, принцип політичної рівності в часи формування капіталістичного суспільства реалізувався у прагненні рівного поділу землі між феодалом та найманим або залежним від нього працівником й зовсім не закликав до сучасного так би мовити демократичного змісту, який де-юре проявляється у рівному доступі до влади, зокрема до формування та контролю представницької влади.

На даний час в політології закріпилися наступні *напрямки дослідження політичної сфери суспільства*, які й будуть використані в роботі: соціологічний, теоретико-методологічний аналіз сутності політики, політичних явищ;

нормативно-інституціональний, аналіз політичних, конституційних норм та інститутів; емпірико-аналітичний, аналіз даних спостереження, результатів соціологічних досліджень.

Відповідно до вище зазначеної концепції та загального підходу, який формується головним чином через поєднання діалектики та синергетики, **принципами нашого дослідження є:**

1. **Принцип об'єктивності**, що орієнтує на вивчення об'єктивних закономірностей, які визначають процеси політичного розвитку, дозволяє розглянути кожне явище як багатогранне й суперечливе, враховуючи при цьому всю систему чинників – позитивних і негативних. Об'єктивність політичних знань передбачає, що процес їх здобуття відповідає реальній дійсності, незалежним від людини законам пізнання. Об'єктивність наукових висновків базується на доказовості наукових фактів.

2. **Принцип історизму**, передбачає розгляд фактів і політичних явищ у конкретно-історичних обставинах, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням розстановки та політичної орієнтації соціальних, національних груп, верств, громадських організацій [209, с. 14]. Досліджуючи генезу цінностей політичного простору та самого політичного простору ОЄ важливо брати до уваги зміст їх компонентів, еволюцію і тенденції розвитку у хронологічній фіксації, досліджуючи їх у часовому просторі, порівняно з подіями минулого, теперішнього, моделями майбутнього.

3. **Принцип соціологізму** – соціальний аналіз дає змогу зіставити класові інтереси із загальнолюдськими, оцінити вплив класових сил і партій на розвиток політичних процесів, їх відповідність інтересам народу й світового співтовариства в цілому.

4. **Термінологічний принцип** передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення змісту та обсягу понять, встановлення взаємозв'язку і субординації понять, їх місця в понятійному апараті теорії, на базі якої базується дослідження. Вирішити це завдання допомагає **метод термінологічного аналізу** і **метод операціоналізації понять**, які ми

застосовуємо протягом усієї роботи здійснюючи теоретичний аналіз та проводячи емпіричний аналіз.

5. До принципів діалектики, що відбивають взаємозумовлений і суперечливий розвиток явищ дійсності належать принципи *детермінізму* – об’єктивної причинної зумовленості явищ й *ізоморфізму* – відношень об’єктів, що відбивають тотожність їх побудови та ін.

6. Синергетика визначає такі принципи дослідження як: *нелінійність, незамкненість, нестійкість, нерівноважність, динамічна ієрархічність, спостережливість, незворотність* – *принципи становлення та гомеостатичності, мультиказуальність та варіативність* – *принципи буття* [5, с. 67-108].

7. Такі філософські принципи як: *причинність, системність, детерміністський, єдності теоретичного і емпіричного, єдності теорії і практики, матеріалізму, синергізму.*

Проаналізувавши підходи та загальні принципи дослідження можна перейти до описання науково-теоретичних та практичних методів дослідження. До теоретичних методів, використаних в роботі належать: *соціологічний, порівняння, історичний, аналіз та синтез, логічний та метод дедукції.*

Отже, *соціологічний метод* орієнтований на виявлення соціальної обумовленості політики, вплив на неї економіки, культури, ідеології та соціальної структури.

Порівняння та порівняльно-історичний методи, маємо на меті застосувати в аналізі політичного простору окремих держав ОЄ, а також цінностей людини, громадянського суспільства, держави цих країн. Порівняльно-історичний метод допоможе виявити спорідненість закономірностей формування та розвитку суспільних формацій, як середовища формування цінностей майбутньої ОЄ, крім того закономірностей капіталістичної системи як середовища формування самої ОЄ й сучасної європейської ідентичності з її ідеологічною, ціннісною складовими.

Аналіз та синтез застосуємо у дослідженні змісту та елементів політичного простору, цінностей як таких, зокрема цінностей політичного простору, а також при розгляді історичних передумов формування європейської ідентичності, цінностей ОЄ.

Логічний та історичний методи пізнання. Об'єктивно-логічний метод буде застосований для виявлення загальної лінії, закономірностей розвитку цінностей політичного простору ОЄ. Об'єктивно-історичний метод дозволить нам поглянути на конкретно-історичну форму реалізації так би мовити загальної лінії та закономірностей розвитку. Ми поглянемо на предмет нашого дослідження з точки зору відображення історії становлення, розвитку та майбутніх перспектив Європейського Союзу та України, європейських та українських цінностей.

Дедуція як метод пізнання від загального до конкретного буде використана в аналізі політичного простору, в аналізі цінностей політичного простору з точки зору вмісту цінностей людини, громадянського суспільства та держави, по-друге, цінності, які визначають політичний простір вміщують цінності економічні, політичні, духовні.

Серед емпіричних методів дослідження, реалізованих у даній роботі, варто зазначити: *метод побудови сценаріїв, соціологічний аналіз документів у тому числі контент-аналіз.* Крім того, ми спираємось на статистичні данні наведені зокрема Eurostat, а також на данні соціологічних досліджень: «European Values Survey» [304], «European Social Survey» [303], «Eurobarometer» [302], «Вектор культурних змін» [248], бази даних міжнародних досліджень – Світового огляду цінностей (WVS), бази даних цінностей та вимірювань культур Ш. Шварца, бази міжнародних досліджень, присвячених вивченню рівнів задоволення життям, демократією, індексу корупції тощо, а також бази об'єктивних економічних показників різних країн: рівень ВВП на душу населення, індекс людського розвитку, очікувана тривалість життя тощо.

Формування сценаріїв подальшого розвитку цінностей ОЄ та України, а також ЄС як метод буде ґрунтуватися на принципах *альтернативності, безперервності, системності, верифікації.*

Принцип альтернативності, пов'язаний з можливістю розвитку політичного життя і його окремих ланок на різних траєкторіях, за різних взаємозв'язків і структурних відносин. Альтернативність передбачає припущення про можливість різноманітних варіантів розвитку політичних подій. Реалізація цього принципу полягає у розмежуванні варіантів розвитку на тих, що реалізуються, і тих, що за передбачених умов не можуть бути реалізовані. Кожну альтернативу розвитку політичного процесу супроводжує відповідна сукупність проблем, які слід брати до уваги при прогнозуванні.

Нині всі внутрішньополітичні, зовнішньополітичні події, процеси, явища розглядаються з позицій альтернативності. На ймовірність альтернатив впливають конкретні політичні прагнення та проблеми, їх зумовлюють тенденції розвитку суспільних потреб, необхідність вирішення конкретних проблем. Завдяки цьому принцип альтернативності взаємодіє з принципом цілеспрямованості прогнозування.

Принцип системності прогнозування. Цей принцип означає, що, з одного боку, політика розглядається як єдиний об'єкт, а з іншого – як сукупність відносно самостійних напрямів прогнозування. Системний підхід допускає побудову прогнозу на основі системи засобів і моделей. Системність засобів і моделей політичного прогнозування дає змогу виробити погоджений і гармонійний прогноз по кожному напрямку політичного життя. Однак побудувати цілісну систему моделей політичного прогнозування у зв'язку з методологічними проблемами поки що неможливо.

Принцип безперервності прогнозування. Він передбачає безперервне коригування прогнозних розробок в міру надходження нової інформації. З плином часу передбачувана тенденція стає прозорішою, виявляє себе з різних боків. У зв'язку з цим нова інформація, що надходить дає змогу точніше передбачити певну політичну подію.

Принцип верифікації, завдяки якому встановлюють вірогідність виробленого прогнозу.

Усі принципи прогнозування взаємодіють між собою, реалізуються через конкретні методи науково-прогностичних досліджень. Наукова обґрунтованість прогнозу залежить від того, яка система методів покладена в основу прогностичного дослідження. Розширення сфери прогнозування зумовлює збільшення кількості його засобів.

Також в роботі буде застосовано *метод аналізу документів*, зокрема *контент-аналіз* «Договору, що запроваджує Конституцію для Європи», для цього буде здійснено всі необхідні методологічні процедури, а саме процедуру операціоналізації та розроблено картку контент-аналізу (див. Додаток Б).

У найзагальнішому вигляді метод контент-аналізу може бути представлений як систематизоване вивчення вмісту письмового або усного тексту з фіксацією найбільш часто повторюваних словосполучень або сюжетів. Далі частота цих словосполучень та сюжетів порівнюється з їх частотою в інших письмових або усних повідомленнях, відомих як нейтральні, на основі чого робиться висновок про політичну спрямованість вмісту досліджуваного тексту. [270, с. 60]

Отже, опрацьований методологічний апарат дослідження, який спирається на наступні загальнонаукові підходи: діалектичний, синергетичний, системний, а також його різновид системно-діяльнісний, інформаційний, аксіологічний та комплексний. Доповнюється методологічний апарат такими принципами: об'єктивності, історизму, соціологізму, термінологічним принципом, принципами діалектики (детермінізму, ізоморфізму), принципами синергетики (нелінійності, незамкненості, нерівноважності, динамічної ієрархічності, незворотності, мультиказуальності, гомеостатичності, становлення, варіативності та спостережливості). а також філософськими принципами (причинності, системності, єдності теоретичного і практичного, матеріалізму). І, нарешті, зазначено сукупність теоретичних та емпіричних методів дослідження. Серед теоретичних методів: соціологічний, порівняння, історичний, аналіз та синтез, логічний та метод дедукції. Серед емпіричних: побудова сценаріїв, соціологічний аналіз документів у тому числі контент-аналіз.

Висновки до першого розділу

На основі комплексного аналізу понять «цінності», «політичні цінності» та «політична культура» розглянута їх роль у процесі демократизації суспільства. Внаслідок дії у соціальному та політичному просторах феномену «преференційної детермінації» запропоновано цінності розглядати у контексті їх розщеплення на ідеальний та реальний компонент. Феномен наявності у політичному просторі «реального виміру цінностей» з національними та ментальними особливостями конкретної політичної культури запропоновано називати «цінностями політичного простору». В розділі запропоновано визначення поняття «цінності політичного простору», під якими розуміються предмети матеріальні або ідеальні, ідеї або інститути, які є складовими частинами політичного простору та по відношенню до яких актори, які наділені відповідними потребами та інтересами, позиціями та диспозиціями, що визначають статику та динаміку положення актора в даному просторі, займають позицію оцінки, володіння якими відчують як необхідність.

Здійснено розмежування понять «політичні цінності» і «цінності політичного простору». В результаті чого було визначено, що політичні цінності відображають належний стан речей, мету, бажаний результат політичної діяльності, на відміну від цінностей політичного простору, які відображають специфіку вподобань, позицій, диспозицій, потреб та інтересів акторів політичного простору, акторів, які діють в реальному політичному вимірі та часі, акторів, які ведуть постійну боротьбу за перерозподіл ресурсів спеціалізованих полів. Відповідно до цінностей політичного простору, спираючись на думку П. Бурдьє, віднесено економічні, соціальні та ідеологічні детермінанти розподілу політичної праці.

Систематизовані підходи до розуміння політичної культури з точки зору співвідношення її з такими поняттями як цінності, зокрема політичні цінності, політична свідомість, політична ідеологія, національні риси, менталітет,

мотиваційний комплекс (потреби – інтереси – цінності) та поняттям норми соціальних реакцій.

Найбільш адекватним методологічним підґрунтям роботи є міждисциплінарний підхід, в якому поєднано діалектичний підхід із синергетичною парадигмою. Діалектика дає загальне змістовне уявлення про формування та трансформації, взаємовплив та взаємоперетин цінностей об'єднаної Європи і українського суспільства. Доповнюючись загальнонауковими підходами – системним, інформаційним, аксіологічним та комплексним створюють ефективний методологічний ключ для розв'язання поставлених в роботі завдань.

Застосування загальнофілософських та загальнонаукових методів дало можливість доповнити картину методологічного аналізу динаміки цінностей об'єднаної Європи історичною ретроспекцією, логічною послідовністю викладення матеріалу, моделюванням різних форм та класифікацій цінностей об'єднаної Європи та українського суспільства.

РОЗДІЛ 2

ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКСТРАПОЛЯЦІЇ ЦІННОСТЕЙ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ НА ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

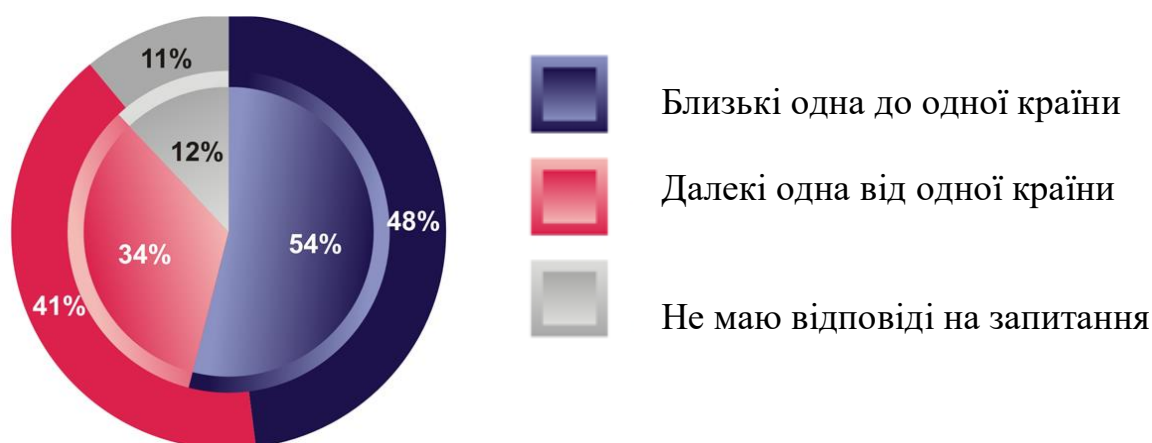
2.1. Цінності об'єднаної Європи як елемент політичної культури європейського простору

Перш ніж нам підійти до узагальнення понять і створення класифікацій цінностей ОЄ, необхідно створити той змістовний каркас спільних для держав ОЄ цінностей, який дозволить нам розкрити у повній мірі форми прояву цих цінностей у політичному просторі. Політичний простір ОЄ формується у всій повноті своїх рис з часу створення інституційної форми ОЄ – ЄС, отже і цінності політичного простору як форма реалізації змісту – спільних європейських цінностей, проявляються у всій повноті саме в інституційному просторі ЄС.

Оскільки ЄС науковці багатьох країн вважають політичною та економічною структурою, його аналіз через призму спільних європейських цінностей є менш реалізованим науковим завданням. А, отже, заслуговує більш детальної уваги і зокрема питання про наявність спільних європейських цінностей, які тим чи іншим чином розділяються громадянами всіх держав-учасниць ЄС (далі ДУ ЄС), історично формуючи європейський демос та європейську ідентичність. Аналізуючи ці питання, ми звернулися до дослідження «Євробарометр», що проводиться кожні два роки в ДУ ЄС. Одним із завдань Євробарометру 69, що проводився з 25 березня по 4 травня 2008 року у 31 країні чи територіях (27 ДУ ЄС (ЄС27) [302], три країни кандидати (Хорватія, КЮР Македонії та Туреччина) та община турків кіпріотів), було дослідження наявності й безпосереднього визначення спільних європейських цінностей. Дані Євробарометру свідчать, що більшість респондентів ЄС27 (54%) вважають, що ДУ ЄС близькі одна до одної

стосовно цінностей, порівнюючи з третиною з них (34%), які описують ці стосунки як віддалені. Цікавою видається динаміка відповіді на це запитання, так восени 2006 року менше ніж половина європейців (48%) відповіли що вони були близькі одна до одної стосовно спільних цінностей, тобто різниця у 6 відсоткових пунктів порівняно з 2008 роком, а також 41%, тих, хто вважав протилежне, тобто різниця у 7 відсоткових пунктів.

Аналіз результатів ДУ ЄС показує відносно гомогенні тенденції: у 24 з 27 ДУ більшість респондентів вірять що країни ЄС близькі одна до одної стосовно цінностей (див. діаграму 2.1).

Внутрішнє коло – Євробарометр 2008 р.

Зовнішнє коло – Євробарометр 2006 р.

Діаграма 2.1. Близькість країн Європейського Союзу одна до одної в ціннісному відношенні

Респонденти у Словаччині (71%), Чехії та на Кіпрі (68% в обох випадках), Словенії (66%), на Мальті (65%), у Бельгії, Данії та Польщі (62% кожна) найбільш переконані, що ДУ ЄС близькі одна до одної стосовно загальновизнаних цінностей. Показовим є те, що всі зазначені країни (крім Бельгії та Данії) приєдналися до ЄС у 2004 році. Ця тенденція є актуальною для всіх країн, які приєдналися до ЄС в останні дві хвили, тобто після 1995 року й для тих країн, які

мають намір приєднатися до ЄС. Так, у країнах-кандидатах респонденти у Хорватії, КЮР Македонії та Туреччині навіть більше переконані ніж в середині ЄС, що ДУ близькі одна до одної стосовно цінностей: 54% респондентів Хорватії та майже 2/3 Македонії та Туреччині (64%) погоджуються.

При відповіді на це запитання респонденти держав-засновниць ЄС показують наступні дані: Італія (58%), Люксембург (54%), Нідерланди (52%), Німеччина (52%), Франція (48%) й з тих, що приєдналися дещо пізніше Велика Британія (45%) й Ірландія (55%). В цілому ці дані близькі до середнього показника по ЄС, нижче показники Франції та Великої Британії, особливі позиції (відособлена сильна позиція в Європі та у світі) цих ДУ склалися історично [302].

Австрія та Латвія (приєдналися відповідно у 1995 та 2004 роках) єдині дві країни, де більшість громадян дотримуються протилежної точки зору: у цих двох ДУ 50% респондентів вважають що ДУ відрізняються одна від одної стосовно цінностей. Респонденти Фінляндії розкололися на дві частини у відповідях на це питання: 49% стверджують, що ДУ близькі та (49%), що віддалені [302].

Ми звернулися до соціо-демографічного аналізу дослідження для того, щоб виявити, чи існує різниця у відповідях респондентів, які були народженні в ЄС та тих, за участі яких відбувався процес створення ЄС. Він показує значні розбіжності, які залежать від вікових та освітніх категорій. Більше ніж 6 з 10 респондентів віком між 15 та 24 роками (62%) вважають, що ДУ ЄС близькі одна до одної стосовно цінностей, порівняно з менше ніж половиною (46%) респондентів віком 55 і більше років [302].

Освітня категорія характеризується наступним: чим довше респонденти навчалися (15 років і більше), тим ймовірніше (61%) вважають, що ДУ ЄС близькі одна до одної стосовно загальновизнаних цінностей, порівняно з лише 44% тих, хто не дійшов до вищої освіти. Серед респондентів, які й досі навчаються, 66% вважають ДУ ЄС близькими стосовно цінностей.

Отже, покоління людей, народжене з часу існування ЄС й відповідно таке, що не знає іншої реальності ніж ОЄ, більше схильні вважати її єдиним цілим. Відповідно зі збереженням такої тенденції на майбутнє і народженням нових

покоління, в ЄС ймовірно буде тенденція до гомогенності суспільства ОЄ, функціональної зрілості європейського демосу та тотальності європейської ідентичності.

Визначивши наявність спільних цінностей, що поділяють громадяни ДУ ЄС, при побудові змістовного каркасу спільних для держав ОЄ цінностей, постає питання про сутність цих цінностей, тобто чи є вони суто європейськими чи відносяться до західних цінностей. Аналізуючи дані Євробарометру можемо зробити наступний висновок – європейці вважають, що вони розділяють подібні цінності, але вони також вважають, що ці європейські цінності існують головним чином у ширшому контексті західних цінностей. Більшість європейців (61%) вірять, що група спільних європейських цінностей існує і що ці цінності відрізняються від цінностей інших континентів. Разом з тим європейці поділені у відношенні зв'язку між європейськими та глобальними західними цінностями. Більшість з них (44%) вважають, що більше не існує спільних європейських цінностей, лише глобальні західні цінності. Однак, значна частина людей (37%), яких опитували, вважають що дві реальності – Європа та Захід – не обов'язково частково співпадають і що певні цінності є специфічно європейськими (див. діаграму 2.2).

Діаграма 2.2. Співвідношення спільних європейських цінностей і глобальних західних цінностей

Респонденти всіх ДУ погоджуються з думкою, що легше побачити спільність європейських цінностей у порівнянні їх з цінностями інших

континентів. Майже 8 з 10 греків та словаків (78% та 77% відповідно), три четверті фінів (75%), 73% кіпріотів та словенців, а також 71% респондентів у Чеській Республіці погоджуються з існуванням відокремленої групи спільних європейських цінностей. Згадаймо про те, що всі ці країни, окрім Греції, приєдналися до ЄС після 1995 року. На іншому кінці шкали знаходяться респонденти Великої Британії (51%) та Нідерландів (52%) [302].

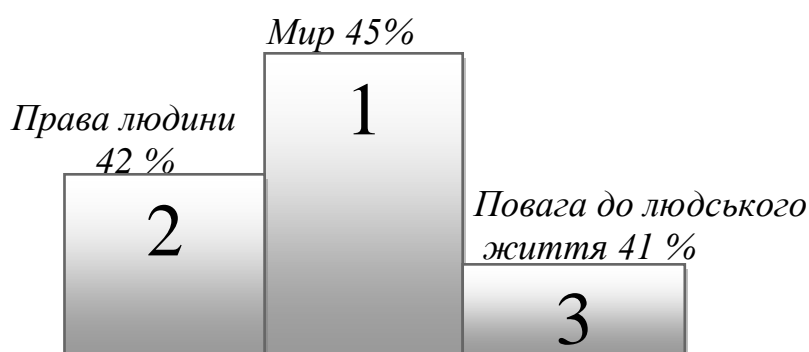
У країнах-кандидатах респонденти також переконані, що існують спільні європейські цінності (69% хорватів, 67% респондентів у КЮР Македонії та 63% турків). І знову ж таки відсоток схвальної відповіді про відособлену ціннісну єдність ЄС більше ніж середній по ЄС.

І знову маємо схожу з відповідями на попередні запитання скептичну тенденцію серед членів-засновників Союзу: голландці (63%), бельгійці (58%), шведи (54%), та половина респондентів у Фінляндії та Німеччині (52% та 51% відповідно) вважають, що не існує спільних європейських цінностей, лише глобальні західні цінності, що свідчить про їх певну відособлену позицію у ЄС, про їх більш широкі погляди на цю інституцію і про те, що саме вони багато в чому визначають майбутнє цієї інституції.

Просуваючись далі за логікою нашого дослідження, постає питання про конкретизацію цінностей, включених до загально визнаних європейських цінностей, та тих, що репрезентують сам ЄС, його соціально-політичний простір. В методологічних вказівках до даної роботи було обґрунтовано думку про необхідність логічного сходження в аналізі цінностей політичного простору ОЄ від визначення потреб, інтересів і цінностей людини (громадянина в політичному просторі), сформованих під впливом природно-географічного середовища, історичних та ряду інших причин, а також закономірностей розвитку соціальних інститутів та інституту права окремої держави, що входить у склад наддержавного утворення до визначення політичних цінностей суспільства та держави. В даному випадку під політичними цінностями суспільства розглядаються співвідношення між інтересами, потребами та цінностями різних класів суспільства, а під політичними цінностями держави маються на увазі як

цінності, визнані на вищому рівні ДУ ЄС, так і цінності, закріплені Лісабонською угодою, а отже визнані на вищому рівні наддержавного утворення ЄС. Відповідно нашим завданням є визначення діалектичної єдності політичних цінностей людини, суспільства та держави, що дає чітке підґрунтя для формування класифікацій цінностей політичного простору ОЄ. Методологічною необхідністю було визначено поєднання мікро- та макрорівнів політологічного знання. Спираючись на це визначимо найбільш згадувані та визнані європейські цінності з точки зору самих європейців (в даному дослідженні рівень цінностей людини) як пасивних, так і активних суб'єктів політичного простору.

Загальновизнаними європейськими цінностями на думку самих європейців (27 ДУ ЄС), спираючись на дані Євробарометру 69 [302], є: **«мир»** (45%), **«права людини»** (42%) та **«повага до людського життя»** (41%) (див. діаграму 2.3).

Діаграма 2.3. Найважливіші європейські цінності

Звідси можна зробити висновок, що це саме ті цінності, які формують ідеологічний каркас, що здатен об'єднати на рівні політичної поведінки ДУ ЄС та самих громадян ЄС.

Ці три цінності обігнали **«демократію»** (27%), **«законність»** та **«свободу особистості»** (21% в обох випадках), **«рівноправність»** (19%) та **«толерантність»** (16%). Чотири інші цінності здобули менше ніж 14%, а саме: **«солідарність»** (13%), **«самореалізація»** (11%), **«повага до інших»** (9%), **«релігія»** (7%) [302].

Динаміка загальновизнаних європейських цінностей, спираючись на дані Євробарометру 2006 (ЄБ66) року [250] наступна: «мир», хоча він залишається найбільш часто згадуваною цінністю, втратив за два роки 7 відсоткових пунктів, в той час як цінність «демократія» здобула підтримку на 3 відсоткових пункти більше, «законність» на 4 відсоткових пункти. Хоча значних динамічних змін не відбулося, «толерантність» втратила 3 відсоткові пункти (19% ЄБ66, 16% ЄБ69), «повага до інших» втратила 2 відсоткових пункти (11% ЄБ66, 9% ЄБ69) та «солідарність» впала одним відсотковим пунктом (14% ЄБ66, 13% ЄБ69) (див. діаграму 2.4) [302].

Діаграма 2.4. Відповідь на запитання: Які з перерахованих цінностей є найбільш важливими для вас особисто (не більше трьох) 2008 рік

«Мир» займав перше місце у списку цінностей у 15 ДУ, а саме: Австрія, Греція, Естонія, Іспанія, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія. У 9 ДУ «права людини» займають перше місце у списку найважливіших цінностей: Болгарія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Польща, Румунія, Чехія, Швеція. Нарешті, «повага до людського життя» була згаданою провідною цінністю у

7 ДУ: Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Італія, Ірландія, Нідерланди, Франція. Датські респонденти виділяються як єдині респонденти, які розмістили «демократію» на верхівку списку цінностей, яким вони надають найбільшого значення (49%). Подібна пропорція респондентів у іншій скандинавській країні, де проводилося дослідження, Швеції, згадали демократію (47%), але розмістили її на третє місце після прав людини (63%) та миру (50%) [302].

«Законність» згадувалася третиною респондентів у Об'єднаному Королівстві та Італії (32% в обох випадках) та 31% болгарин (порівняно з середнім ЄС 21%), в той час, коли майже половина австрійців (45%) згадали «свободу особистості», що є другою найбільш часто згадуваною цінністю у цій країні (у порівнянні з середнім ЄС 21%). Три з 10 респондентів у Литві, Латвії та Чеській республіці (31% кожна) зробили теж саме [302].

Слід також зазначити, що (27%) респондентів на Кіпрі, (26%) у Мальті та (19%) у Румунії згадали релігію як одну з найбільш важливих цінностей для них особисто (у порівнянні з 7% у середньому для ЄС). Три з 10 бельгійців (29%) згадали толерантність – лише 1% греків зробили так (у порівнянні з середнім ЄС 16%). 22% румунів згадали самореалізацію (у порівнянні з середнім по ЄС 11%) і чверть бельгійців (24%) згадали солідарність (13% у ЄС) [302].

По цьому питанню відповіді країн-кандидатів трохи відрізняються від відповідей європейських громадян. «Мир» є найголовнішою цінністю респондентів у КЮР Македонії (58%), за ним йдуть права людини (46%) та повага до людського життя (42%). Хорвати згадали ці самі 3 цінності, але у іншому порядку; вони поставили «права людини» на перше місце (53%), за ними – «мир» (54%) та нарешті «повага до людського життя» (46%). Остання цінність була найбільш часто згадуваною у Туреччині (46%), за нею – «права людини» (41%), з «рівноправністю» (31%) на третьому місці. Цікаво зазначити, що лише (31%) турків згадали «мир», що є найнижчим показником для цієї цінності у всіх опитаних країнах. Майже п'ята частина (19%) турків згадали релігію (у порівнянні з лише (9%) хорватів та (11%) респондентів у КЮР Македонії [302].

Більше ніж половина респондентів, класифікованих у категорію матеріаліст – 32% всіх респондентів, згадали мир (53%) як одну з найважливіших цінностей в той час як 36% постматеріалістів, мир згадали 9%. Існує подібна, хоча менш помітна, тенденція по відношенню до «поваги до людського життя»: 43% матеріалістів згадали її порівняно з 34% постматеріалістів. Протилежною є тенденція стосовно цінності «права людини»: половина постматеріалістів згадали цю цінність порівняно з 40% матеріалістів. Важливо зазначити, що змішана група, яка представляє 57% панелі в цілому згадали ці три цінності у подібних пропорціях: 43% з них згадали «мир» та «права людини», тоді як 42% згадали «повагу до людського життя» [302].

Отже, ми зафіксували спільні особистісні цінності європейців, які визначають на мікрорівні політичного аналізу загально визнаний ціннісний каркас, який в політичному просторі набуває певних форм, детальніший аналіз, яких буде здійснено в роботі над побудовою класифікацій. Наразі ж ми підіймаємося на сходинку вище у побудові змістовного ціннісного каркасу й переходимо на рівень аналізу цінностей європейського суспільства. Звернемось до одного із засновників соціологічної науки О. Конта у визначенні поняття «суспільство» – «функціональна система, структуру якої становлять сім'я, класи та держава і яка ґрунтується на поділі праці та солідарності» [231, с. 24] і виходячи з раніше визначених в роботі матеріалістичних позицій дослідження зазначимо: «суспільство – історично складена відносно стійка система зв'язків, взаємодій та відносин між людьми, що базується на певному способі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних та духовних надбань та така, що підтримується силою політичних, моральних, духовних, соціальних інститутів, звичаїв, традицій, норм» [231, с. 56]. З соціологічної точки зору суспільство функціонує через взаємодію соціальних груп, класів, якими «... називаються великі групи людей, що відрізняються за їх місцем в історично сформованій системі суспільного виробництва, за їх відношенням (в більшій мірі закріпленому в законах) до засобів виробництва, відповідно до їх ролі в суспільному поділі праці, а відповідно за способами отримання та розмірами частки суспільного

багатства, якою вони володіють» [231, с. 59]. Таким чином людина, наділена власними потребами, інтересами та цінностями через систему суспільного виробництва та суспільний поділ праці долучається до певних соціальних груп та класів, в процесі життєдіяльності набуваючи рис класової свідомості та розділяючи класові цінності. Головною ознакою класу, відповідно до марксистської теорії класів, є відношення до засобів виробництва. Це твердження, не втрачаючи своєї об'єктивної ваги, має бути доповнене деякими фактами, що фіксують тенденції сучасної соціальної реальності, а саме: по-перше, виділення двох основних класів капіталістів та найманих працівників наразі не відповідає всій складності суспільних відносин. Нарівні з розвиненим капіталістичним виробництвом існує товарне та дрібно товарне виробництво, тому виділяють клас власників великого, середнього та малого бізнесу; по-друге, сьогодні власність знаходиться в руках великого числа акціонерів, однак управління нею здійснюють менеджери-управлінці, звідси логічним є виділення власників засобів виробництва та менеджерів; по-третє, на великих та середніх підприємствах влада розподілена нерівномірно, тому існує диференційована посадова система з різним ступенем влади та відповідальності, звідси логічним є виділення численного середнього класу; по-четверте, в другій половині ХХ ст. класовий поділ західного суспільства визначався переважно тенденціями розвитку сектора послуг, на відміну від попередніх років – розвитком тенденцій індустріальної економіки.

Поява стійкого та значного за кількістю середнього класу в суспільствах ОЄ змусила марксистів та неомарксистів до перегляду своїх теоретичних конструкцій. Так американський соціолог Ерік Райт розробив альтернативний підхід до аналізу класів, який базується на аналізі робочого процесу, влади, повноважень та кваліфікації. Райт розробив дві класові моделі: модель «влади/контролю», «модель експлуатації». В рамках першої моделі Райт виділив три типи соціальних позицій – базові та два типи суперечливих. Базові класові позиції створюються поточним способом виробництва – буржуазія, робітничий клас. Суперечливі позиції належать двом класам одночасно і класу робітників, і класу капіталістів – напівавтономні службовці та дрібні роботодавці. В рамках

«моделі експлуатації» Райт виділяє соціальні позиції власників (серед них капіталісти, дрібні роботодавці, дрібна буржуазія) та найманих робітників (серед яких виконавці, супервайзери та менеджери в трьох кваліфікаціях кожна: некваліфіковані, кваліфіковані та експерти).

Класова схема Райта наразі є однією із загальноприйнятих в суспільствах ОЄ при проведенні міжнародних проектів теоретичного та практичного аналізів соціальної дійсності. Проте запропонована Райтом схема не позбавлена недоліків, існування яких одночасно фіксує багатогранність соціальної дійсності. Спробу пояснити не враховані Райтом особливості, здійснив англійський дослідник Гост Еспін-Андерсен [301]. Наскрізною думкою в аргументації цього дослідника проходить розмежування так би мовити фордистського або індустріального та постфордистського або постіндустріального суспільств. Еспін-Андерсен підкреслює, що в останні десятиліття зокрема соціологами були розроблені принципи класового аналізу постфордистського суспільства, що стосувалися головним чином «нового класу», який представлений професійно-управлінськими кадрами. В якості відмінних рис цього класу називалися контроль наукового знання [298], контроль культури [311], делегована влада та встановлення автономії [309], контроль кваліфікованих та організаційних активів [330]. Разом з тим, на думку Еспіна-Андерсена, значно меншу увагу дослідники відводять аналізу нового постіндустріального пролетаріату, визначення розміру і характеру якого і є зараз основною метою. Головною тезою Еспіна-Андерсена є думка про те, що постфордистський розподіл праці накреслює нові стратифікаційні межі (горизонтальну та вертикальну). Основним теоретичним аргументом в побудові горизонтальної стратифікаційної межі є теза про неправомірність злиття кваліфікованих робітників фізичної праці і сфери послуг (наприклад, кваліфікованого металурга і кваліфікованого парикмахера). Ця теза також характерна для некваліфікованих робітників в різних сферах праці (наприклад, некваліфікованого робітника заводу і робітника мережі швидкого харчування). Таким чином, Еспін-Андерсен вважає за необхідне в класовій схемі диференціювати робітників не лише за рівнем кваліфікації (на кваліфікованих та

некваліфікованих), але і секторально (на робітників первинного виробництва, індустрії та сфери послуг). Вертикальна стратифікаційна межа, на думку англійського дослідника, має відображати ступінь відкритості або закритості соціальних кордонів. Законність того чи іншого класу залежить від подібності життєвих шансів, а також зразків класової чи професійної мобільності. Характерною рисою будь-якого класу є рух за впорядкованою кар'єрною траєкторією представників з подібними життєвими шансами. Іншими рисами постфордистської соціальної реальності є гнучкість та рухливість, що порушує передбачуваність кар'єри та життєвих шансів, формуючи новий вигляд їх структурації, робить межі між класами прозорими та рухливими. Так, на думку Еспіна-Андерсена, в постфордистській системі зайнятості життєві шанси в значно більшій мірі залежать від освіти, об'єму культурного та соціального капіталів, ніж від позицій в організаційній ієрархії [301, с. 7-31]. З усього вище зазначеного можемо зробити висновок, погоджуючись з Ульріхом Беком, про порушення монолітної стабільної конструкції класу і плюралізацію життєвих позицій і стратегій [24, с.140 – 146]. Цю думку також поділяє і Зігмунд Бауман, деталізуючи її описом феноменів фрагментації та індивідуації соціальної та політичної дійсності [13].

Отже, характеристика класової схеми об'єднаної Європи виводить нас на аналіз цінностей європейського суспільства (макрорівень).

Втручання держави та вільна конкуренція (ВК). Більше ніж 6 з 10 респондентів ОЄ думають, що ВК найкращий шлях гарантування економічного процвітання (61%) та що держава дуже сильно втручається у їх життя (58%). Чим більше респонденти розташовували себе у правій частині політичного спектру, тим більш ймовірно, що вони підтримають принципи ВК та мінімум втручання держави. Відповідно ті, хто справа більш схильні підтримати ідею, що ВК найкраща гарантія економічного процвітання (72% проти 57% тих, хто зліва). Вони також більш схильні вважати, що держава втручається дуже сильно у їх життя (61% проти 57%) [302].

Аналіз особистої економічної ситуації респондентів досить цікавий: тоді як респонденти, які мають труднощі, оплачуючи рахунки, значно менше схильні підтримувати ВК (59% проти 64% тих, хто не має таких проблем в кінці місяця) [302]. Факт, що вони борються, щоб звести кінці з кінцями в кінці місяця робить їх більш критичними до держави. Але вони – цілком логічно дана їх особиста ситуація – трохи менше схильні вважати, що ВК – гарантія процвітання.

Коли відповіді на це питання зведені з тими, що стосуються образу ЄС, респонденти більш нерівні: 70% європейців, для яких ЄС викликає позитивний образ, підтримують ВК порівняно з 53% тих, хто мають негативний образ. З іншої сторони, лише 55% тих, для кого образ ЄС позитивний думають, що держава дуже сильно втручається у їх життя порівняно з 70% тих, хто має негативний образ [302].

Ми можемо припустити, що ці результати виражають один з традиційних критичних поглядів, адресований ЄС щодо «важливості законодавства» та «бюрократії».

Втручання держави. Майже 6 з 10 опитаних людей (58%) вважають, що держава дуже сильно втручається у їх життя порівняно з 37% хто притримується протилежного погляду. У верхній частині шкали три-четверті угорців (75%), 73% респондентів у Португалії, Словенії та Об'єднаному Королівстві та 68% греків розділили цю думку, яку підтримують більшість респондентів у 22 ДУ. Відповіді грецьких респондентів можуть виявитися трохи суперечними: з одного боку, Греція єдина європейська країна, де більшість респондентів не погоджуються з ідеєю, що ВК сприяє процвітання, в той час як, з іншого боку, більшість з них вважають, що держава дуже сильно втручається у їх життя [302].

Слід також зазначити, що громадяни Угорщини та Португалії є серед європейців, які найменш задоволені їх ситуацією та найбільш стурбовані їх короткостроковим майбутнім. З іншого боку, більше, ніж дві третини фінів (67%) та більшість респондентів у країнах Балтії (63% естонців, 59% литовців та 58% латвійців) не погоджуються з твердженням, що «держава дуже сильно втручається у наше життя» [302].

Подібно громадянам ЄС 27, більшість респондентів у країнах-кандидатах вважають, що держава забагато втручається у їх життя [302].

Рівноправність проти свободи особистості. Дві третини європейців (65%) погоджуються з твердженням, що «ми потребуємо більше рівноправності та справедливості, навіть якщо це означає менше свободи для особистості». Цю думку, якої широко притримуються респонденти в Італії, Португалії та Угорщині (78% у всіх 3 відповідно), підтримують більшість респондентів у країнах-учасницях за винятком Нідерландів, де лише 45% опитуваних людей погодилися (проти 52% хто не погодився) [302].

У Скандинавських країнах понад половина респондентів вважають, що вони потребують більше рівноправності та законності навіть якщо це означає менше свободи особистості: 52% датчан, 54% шведів та 55% фінів. Подібна ситуація в Австрії (53%) [302].

В цілому, респонденти в країнах-кандидатах більш схильні погодитись з твердженням, що «ми потребуємо більше рівноправності та справедливості, навіть якщо це означає менше свободи для особистості [302]»: 80% турків – тобто найвищий рахунок у всіх країнах, які беруть участь в опитуванні; 74% хорватів та 72% респондентів у КЮР Македонії погоджуються, порівняно з 65% всіх європейців у середньому [302].

Ці дані, на нашу думку, свідчать про те, що політики та політологи ЄС називають «дефіцитом демократії» і наслідком значної лібералізації економіки ціною соціальної справедливості та соціальної рівності. Потенційно це є краєугольним каменем внутрішньої політики ЄС та національних стратегій в політиці.

Вік та освіта респондентів також впливають на їх позицію стосовно цього твердження. Чим молодші респонденти, і чим довше вони навчалися, тим менше вони мають тенденцію погоджуватися з цим твердженням. Однак, незважаючи на значні відмінності між групами, більшість респондентів вважають, що більше рівноправності та справедливості необхідні навіть якщо це означає менше свободи особистості.

Майбутні цілі. Боротьба з інфляцією – мета, якій європейці думають слід надати першочергову важливість у їх країні у майбутньому.

Коли попросили визначити цілі, які вони думають їх країна повинна переслідувати наступні 10 чи 15 років, європейці згадали перш за все боротьбу зі зростаючими цінами (66%) [302]. У їх списку пріоритетів за боротьбою з ростом цін ідуть підтримання порядку у їх країні (53%), надання людям можливості більше говорити у рішеннях уряду (45%) і нарешті значно позаду захист свободи слова (28%) (див. діаграму 2.5) [302].

Діаграма 2.5. Майбутні цінності-цілі Європейського Союзу

Результати відображають основні турботи громадян ЄС27, зокрема інфляцію. Боротьба з ростом цін була основною відповіддю записаною у 23 ДУ (83% греків, 81% латвійців та бельгійців та 8 з 10 респондентів у Франції та Словенії – 80% в обох випадках). Незважаючи на дуже високу пропорцію ДУ, що хочуть надати першочергову важливість боротьбі з ростом цін, ця точка зору не одноголосна – 3 ДУ не погоджуються з цим консенсусом: лише 31% респондентів у Нідерландах, 27% у Данії та 20% у Швеції хочуть щоб боротьбі проти інфляції надали першочергової важливості [302].

Підтримання порядку згадали більш часто респонденти у Болгарії (68%), за ним ідуть ірландці (67%), скандинави (66% шведів та 65% датчан) та румуни (64%).

Лише респонденти у Данії зробили захист свободи слова їх основним пріоритетом (68% датчан проти середнього ЄС 28%). Цю мету також підтримали більше ніж 6 з 10 респондентів у Швеції та Нідерландах (62% та 61% відповідно). Свободу слова значно менше частіше згадали країни, що недавно приєдналися до ЄС [302].

Найвищі показники для надання людям більше сказати у рішеннях уряду були записані у Латвії та Чеській Республіці (68% та 62% відповідно порівняно з середнім ЄС 27 45%). Очікування в умовах об'єднаної демократії також високі в Об'єднаному Королівстві, де 54% респондентів згадали цю мету [302].

Результати у країнах-кандидатах досить різноманітні. Більшість респондентів у КЮР Македонії (82%) та Туреччині (69%) вважають, що підтримання порядку повинно бути основним пріоритетом їх країни. Ці два показники були найвищі серед записаних для підтримання порядку у всіх опитуваних країнах. У КЮР Македонії цей результат мабуть може бути пояснений завершенням війни на Балканах та питанням незалежності Косово; у Туреччині це може бути завдяки заворушенням на Середньому Сході. Респонденти у Хорватії більш часто згадали інфляцію (66%) попереду підтримування порядку (61%) [302].

Позиція на шкалі постматеріалізму (на ПМ шкалі). ПМ теорію розробив політичний аналітик Рональд Інглхарт [302], який запропонував культурний аналіз з історичної перспективи, класифікацію цінностей з точки зору ПМ було зроблено у першому розділі роботи. Він виклав теорію, що розвиток у достатку та відсутність війни призвели до зміни у ставленні громадян, які менш стурбовані матеріальним добробутом та дуже зацікавлені у суб'єктивному індивідуальному добробуті. Задоволення їх індивідуальних потреб дає їм змогу переключити їх турботи до більш якісних площ. За словами Інглхарта, це нова форма культури у процесі заміни матеріалістичної культури, яка спочатку зосереджувала увагу на цінностях фізичного та матеріального благополуччя.

Позиція респондентів на ПМ шкалі визначається на основі відповідей до попереднього питання про встановлення пріоритетів майбутніх цілей. Згідно тези Інглхарта, ті хто вибрали «підтримку порядку у країні» та «боротьбу з підвищенням цін» є матеріалістами, тоді як ті хто відповіли «надання людям більше говорити у важливих рішеннях уряду» та «захист свободи слова» є постматеріалістами. Ті хто вибрали кожен окремий пункт обох груп належали до змішаної групи [302].

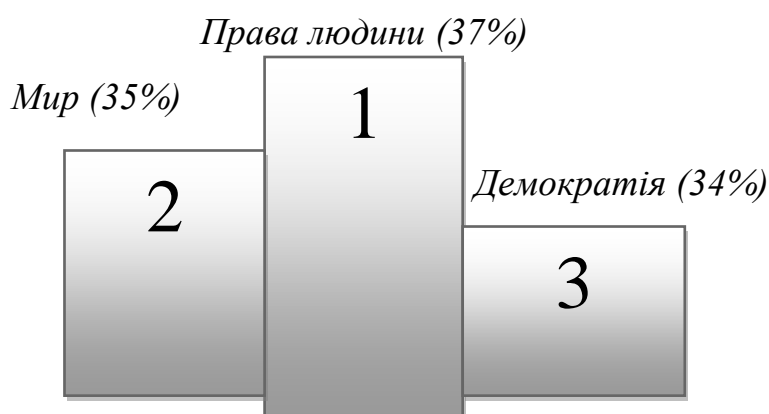
Аналітична теорія ПМ має ряд переваг з точки зору аналізу даних Євробарометру. Під час хвилі ЄБ 64, осінню 2005 року, був вимірний ПМ відсоток у ЄС. ПМ відсоток впав 3 відсотковими пунктами після хвилі ЄБ 65, з 12% до 9%. Мабуть, економічна криза та турботи про майбутнє вплинули на пріоритети європейців, які повертають їх увагу до більш матеріальних інтересів. Це означає, що європейське суспільство ще не перемістилося до ПМ, такі фундаментальні проблеми як купівельна спроможність, безробіття та злочини залишаються важливими у європейському суспільстві [302].

Політична змінна. Респонденти справа політичного спектру таким чином значно більше схильні належати до групи матеріалістів (35% з них проти 27% респондентів зліва) тоді як респонденти зліва політичного спектру з'являються більш часто у категорії ПМ (12% тих, хто зліва проти 7% тих, хто справа) [302].

У 25 з 27 ДУ, змішана група є найбільшою. Ірландія та Іспанія єдині країни, де більшість респондентів не класифіковані у матеріалістичній групі. В Ірландії 48% респондентів належать до матеріалістичної групи порівняно з 45% тих, хто у змішаній групі та 5% у ПМ групі, тоді як в Іспанії 45% – матеріалісти, порівняно з 43% тих, хто у змішаній групі та 8% тих, хто у групі постматеріалістів. ПМ показник перевищує 20% лише у 2 ДУ: у Швеції, де 23% респондентів – у межах цієї категорії та у Нідерландах, де 20% належать до цієї групи. Показник між 15 та 20% у Німеччині та Данії. На іншому кінці шкали ПМ показник майже не існує у 12 країн ЄС, де 5% чи менше населення належить до ПМ групи [302]. Болгарія країна з найнижчим ПМ показником – 2%. Швеція та Нідерланди мають найвищий ПМ показники. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше

цілком зрозуміло, що рівень життя у цих країнах та економічна ситуація відіграли важливу роль. Як пояснює Інглхарт [302], щоб перейти до ПМ, основна частина населення повинна звільнитися від матеріальних турбот. В цьому сенсі цікаво пам'ятати, що голландці та шведи виділилися як ті, хто найменш схильні згадати інфляцію як головну проблему з якою зіштовхнулася їх країна (з 16% та 9% відповідно порівняно з середнім ЄС 37%) [302].

Цінності, які найкраще представляють ЄС. Розглянувши, які цінності найбільш важливі для європейців особисто, з'ясуємо, які цінності вони розглядають як найбільш характерні для ЄС, і наскільки вони однакові. Для громадян ЄС 27 «права людини», «мир» та «демократія» – три цінності, які найкраще представляють ЄС (див. діаграму 2.6).

Діаграма 2.6. Цінності, які найкраще представляють ЄС

Ці три цінності включають дві з верхівки особистих цінностей – «права людини» та «мир» – згадані європейцями, але у іншому порядку. Слід зазначити, що у порівнянні з осінню 2006 року зміни є незначними. **Основна зміна стосується «демократії», яка втратила 4 відсоткових пункти та впала з 1 до 3 місця на подіумі цінностей більш характерних для ЄС.**

Більше ніж третина європейців (37%) згадала «права людини» як цінність, яка найкраще представляє ЄС, включаючи майже половину респондентів у Бельгії (49%), 46% у Данії, 45% у Франції та Словачів та 44% у Румунії, Кіпрі та Литві.

«Мир» став другим найвищим показником для європейських цінностей (35%), будучи згаданий половиною німців та шведів (51% та 50% відповідно), також 44% у Люксембургу та Бельгії, 42% респондентів у Греції та Словенії, та 41% французьких респондентів [302].

Майже ідентична пропорція європейців згадала «демократію» (34%). Майже половина респондентів у Данії та Словаччії (49% в обох випадках) та на Кіпрі (48%) згадали цю цінність, яку поставили на перше місце у трьох ДУ, про які йде мова. «Законність» здобула – 22%. Більше ніж 4 з 10 респондентів у Болгарії згадали її (42% – вона була найбільш часто згадувана цінністю), 38% – респондентів у Словенії, 37% у Нідерландах та третиною у Мальті (33%). Четверть респондентів в Ірландії (26%), Болгарії та Греції (25% в обох випадках) вважають, що повага до людського життя дуже характерна ЄС (у порівнянні з середнім для ЄС 14%); більше ніж 5 частина респондентів у Литві згадали «свободу особистості» (22% порівнюючи з середнім ЄС 27 11%) та ідентична пропорція португальських респондентів згадали «рівноправність» (порівнюючи з середнім ЄС 13%). Більше, ніж четверть респондентів на Кіпрі (26%), 25% у Словаччині, 24% у Бельгії та Данії згадали «солідарність» (у порівнянні з 15% у середньому у союзі) [302].

Відповіді у країнах-кандидатах досить близькі до відповідей країн ЄС 27. Для 43% респондентів у Туреччині та 39% у КЮР Македонії, «права людини» – цінність, що найкраще представляє ЄС. У КЮР Македонії респонденти розмістили «демократію» та «мир» на спільне друге місце 36%, в той час як респонденти у Туреччині поставили «повагу до людського життя» (34% у порівнянні з середнім ЄС 14%) на друге місце, а «демократія» на третє місце (26%). Хорвати дещо виділилися у розміщенні «законності» першою (41%). Більше ніж третина (35%) згадали «демократію» та (32%) «мир». Лише (14%) турків згадали «мир», тобто різниця (21 відсотковий пункт) у порівнянні з середнім по ЄС. І лише 7% респондентів у Туреччині та 9% у КЮР Македонії вважають, що «повага до інших культур» найкраще представляють, порівняно з 19% хорватів та (середнім ЄС 27 17%) [302].

Респонденти віком 55 і вище (38%) згадали «мир» першим як цінність, що найкраще представляє ЄС. Інші вікові групи розмістили «права людини» на перше місце. «Права людини» були також найбільш часто згадуваною цінністю серед робітників фізичної та розумової праці (38% в обох випадках) та безробітних (35%), тоді як керівники поставили «демократію» на перше місце (45%) [302].

Коли порівняти особисті цінності європейців з цінностями, що європейці вважають найбільш характерними для ЄС, можна побачити, що всі цінності згадані більш часто для першої групи цінностей, ніж для другої. «Демократія» єдиний виняток з правила: (34%) заявили, що вона представляє ЄС порівняно з (27%) тих, хто вважає, що це особиста цінність. На відміну від неї, «повага до людського життя» в основному є особистою цінністю (41% порівняно з лише 14% тих, хто згадав її як цінність, що представляє ЄС) [302].

Сформувавши змістовний каркас спільних для європейських суспільств цінностей, перейдемо до формотворення цінностей політичного простору ОЄ. Для діалектичного поєднання теорії та практики в побудові класифікацій цінностей політичного простору ОЄ, маємо спиратися на фактичний матеріал, а саме фіксацію цінностей в нормативно-правових документах, якими є: «Договір, що запроваджує Європейський Союз», «Договір, що запроваджує Конституцію для Європи», копенгагенські критерії членства в Європейському Союзі, Лісабонський Договір. Звісно, що цей перелік можна було б продовжити, але зазначені нормативно-правові акти є концептуальними документами, що фіксують еволюцію ОЄ в цілому та політичного простору зокрема. Варто також зазначити, що будь-яка класифікація є лише спробою (суб'єктивною) об'єктивного відображення частини реальності і не може претендувати на повне її описання, таким чином ми визначили, що природа будь-якої класифікації є суб'єктивно-об'єктивною.

Класифікація політичних цінностей об'єднаної Європи №1 ґрунтується на емпіричному матеріалі Євробарометру 2008 року (див. Табл. 2.1).

Класифікація політичних цінностей об'єднаної Європи №1

Змістовне навантаження поняття «цінності ОЄ»	Форми вираження змісту поняття «цінності ОЄ»
Мир	безпека (особиста безпека, безпека життєдіяльності)
	політика безпеки (безпека суспільства, держави, безпека в регіоні, союзі, світі)
Права людини	право приватної власності, право на гідне життя, право на здоров'я
	право обирати та бути обраними, право контролю державної влади
Повага до людського життя	проявляється у ставленні до людини з боку різних інституцій (міліції, медичних закладів, органів державної влади) тощо
Демократія	плюралістична демократія, демократичний соціалізм, ліберальна демократія
	поділ гілок влади, розвинена політична участь «пасивних» суб'єктів політичного простору
Свобода особистості	свобода слова, віросповідання, поглядів
	свобода вибору
Законність	правова держава, пріоритет закону над політикою, верховенство закону
Рівноправність	де-юре рівні можливості, де-юре рівність всіх перед законом
Толерантність	форма прояву характеризується сферою застосування: культурний, духовний простір – толерантність щодо відмінного віросповідання і т.д.; соціальний простір – толерантність у поглядах на статеве життя і т.д.; в політичному просторі – толерантність до різних ідеологічних переконань і т.д.; в економічному просторі – толерантне ставлення до людей, які мають значні фінансові статки і т.д.
Солідарність	солідарність за політичною ознакою – політичний рух; солідарність за професійною ознакою – профспілка тощо
Самореалізація	існування класових, станових чи кастових обмежень самореалізації; розмиті кордони між класами, розмита класова свідомість – розширені кордони самореалізації
Повага до інших культур	расова рівність-нерівність, відсутність-наявність етнічної дискримінації, відсутність-наявність класової дискримінації тощо

Релігія	система Абсолютних правил, істин; система ідеологічних переконань, які витісняючи релігію здатні пояснити світобудову – комунізм

Мир розглядається як стан у суспільстві, що характеризується відсутністю війни, а будь-які конфлікти вирішуються шляхом домовленостей.

Права людини – невід’ємні та обов’язкові для дотримання всіма громадянами політичні, економічні, соціальні, культурні та інші можливості життєдіяльності, надані людині від природи, без яких вона не може повноцінно існувати як людська істота [208, с. 531].

Демократія – влада народу, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв’язанні проблем і питань суспільного врядування [208, с. 138].

Свобода особистості - одна з істотних ознак людського буття, що становить необхідну умову існування суспільства, виявляє вищу духовну суть людини і цінність її життя [208, с. 595].

Законність – правовий режим у державі, що виявляється у вимозі суворого і неухильного дотримання і обов’язкового виконання, а також точного застосування усіма суб’єктами права законів і заснованих на них підзаконних актів [208, с. 208].

Рівноправність розглядається як рівність усіх громадян суспільства перед законом і судом, наявність рівних конституційних прав і свобод. *Толерантність* – різновид взаємодії та взаємовідносин між різними сторонами – індивідами, соціальними групами, державами, політичними партіями, за якого сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях [208, с. 661].

Солідарність – однаковість, спільність інтересів, активне співчуття певним діям або судженням; соціальна згуртованість, єдність дій, спільна діяльність, в ході якої досягаються певні цілі, розв’язуються суспільні проблеми, реалізуються спільні інтереси [208, с. 615].

Самореалізація - це процес становлення особистості, результатом якого є вихід на цінності - цілі, напрями та способи активності, адекватні індивідуальним здібностям, та здатність через цілепокладання самостійно й самобутньо реалізувати своє призначення.

Повага до інших культур – толерантне ставлення до «чужої» культури (світогляду, способу мислення, думок, вірувань тощо).

Релігія – особливий тип духовно-практичної діяльності, що характеризується єдністю світогляду, дії, мислення, відчуття, заснованою на вірі у священне [138, с. 306].

Проаналізувавши практичний аспект закріплення цінностей політичного простору ОЄ за допомогою статистичних даних (Eurostat) та даних соціологічних досліджень (Eurobarometer), підійшли до аналізу нормативної складової – закріплення цінностей в нормативно-правових актах ОЄ, зокрема в Копенгагенських критеріях та в «Договорі, що запроваджує Конституцію для Європи» як в документі, в якому об'єднанні європейські цінності.

Класифікація цінностей політичного простору № 2 на основі Копенгагенських критеріїв (див. Табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Класифікація цінностей об'єднаної Європи № 2

Назва критерію	Форми прояву
Політичні критерії	стабільність інститутів, що гарантують демократію; верховенство права; повагу до прав людини; повагу і захист національних меншин
Економічні критерії	наявність дієвої ринкової економіки і здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС
Інші критерії	здатність узяти на себе зобов'язання, що випливають з членства в ЄС, включаючи суворе дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу

Охарактеризуємо класифікацію цінностей політичного простору № 2 на основі Копенгагенських критеріїв докладніше.

Політичні критерії. Членство в ЄС під кутом зору політичних стандартів вимагає від країни-кандидата стабільності інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу і захист меншин. Статтею 6 Договору про Європейський Союз закріплено, що «Союз базується на принципах свободи, демократії, поваги до прав людини, основних свобод та верховенства права» [104].

Країни, які бажають стати членами ЄС, повинні не лише закріпити принципи демократії і верховенства права у своїх конституціях, але й втілювати їх у повсякденне життя. Конституції країн-заявників мають гарантувати демократичні свободи, включаючи політичний плюралізм, свободу слова і свободу совісті. Вони встановлюють демократичні інститути та незалежні органи правосуддя, органи конституційної юрисдикції, що створює умови для нормального функціонування державних установ, проведення вільних і справедливих виборів, періодичної зміни правлячої парламентської більшості, а також визнання важливої ролі опозиції у політичному житті.

З метою оцінки виконання країнами-кандидатами умов членства Європейська Комісія у кожному своєму Висновку виходить за межі формального опису політичних інститутів і відносин між ними. На основі ряду детальних критеріїв вона оцінює, чи має демократія реальний характер. При цьому перевіряється, як захищаються конституційні права і свободи, зокрема, свобода слова в процесі діяльності політичних партій, неурядових організацій і засобів масової інформації.

Економічні критерії. Відповідно до Копенгагенських критеріїв, вимоги до членства у сфері економіки полягають «у наявності як дієвої ринкової економіки, так і здатності витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у рамках ЄС».

Наявність дієвої ринкової економіки характеризується наступними елементами:

- рівновага між попитом і пропозицією як результат вільної взаємодії ринкових сил;
- лібералізація цін і торгівлі;
- відсутність перешкод для доступу на ринок і виходу з нього;
- наявність достатньої правової бази, включаючи регулювання права власності, виконання законів і контрактів;
- досягнення макроекономічної стабільності, включаючи цінову рівновагу, стабільність державного фінансування та платіжного балансу;
- суспільний консенсус щодо найважливіших питань економічної політики;
- достатня розвиненість фінансового сектору для спрямування збережень на інвестування виробництва.

Критерій здатності витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у рамках ЄС передбачає:

- наявність дієвої ринкової економіки з достатнім рівнем макроекономічної стабільності, що дає змогу суб'єктам ринку приймати рішення в атмосфері стабільності й передбачуваності;
- достатня кількість людських і матеріальних ресурсів, включаючи інфраструктуру (енергопостачання, телекомунікації, транспорт і ін.), рівень освіти і дослідницької діяльності;
- ступінь впливу урядової політики і законодавства на конкуренцію шляхом проведення торговельної політики, політики конкуренції, надання державної допомоги;
- рівень і темпи інтеграції держави в ЄС перед його розширенням;
- достатня частка малих фірм у структурі економіки, оскільки малі фірми отримують вигоду від спрощеного доступу на ринок.

Інші критерії. Копенгагенська Європейська Рада дійшла висновку, що країни-кандидати мають бути здатними взяти на себе зобов'язання членства в ЄС

у контексті відповідності цілям Договору про Європейський Союз, включаючи політичний, економічний і валютний Союз.

Спільна зовнішня політика і політика у сфері безпеки є головними складовими політичного союзу ЄС.

Важливим сегментом ЄС є Європейський економічний і валютний союз.

Однак слід розрізняти участь у валютному союзі, обов'язковому для усіх членів ЄС, і прийняття євро як єдиної валюти. Від нових членів не вимагається прийняття євро як єдиної валюти, навіть якщо вони беруть участь у економічному і валютному союзі. Участь у ньому сприятиме розвитку країн-кандидатів, прийняттю у перспективі євро як єдиної валюти для усіх членів ЄС.

Входження у економічний і валютний союз передбачає три стадії:

- 1) стадія підготовки до приєднання – період до приєднання;
- 2) стадія приєднання – період від приєднання до прийняття єдиної валюти;
- 3) остання стадія – впровадження євро.

Стадія підготовки до приєднання. На цій стадії країни-кандидати реформують свою економіку з метою її приведення відповідно до Копенгагенських економічних критеріїв щодо дієвої ринкової економіки і здатності витримати конкурентний тиск і дію ринкових сил у рамках ЄС. Окрім вищезгаданого, на цій стадії повинна бути адаптована спеціальна частина права ЄС, що стосується економічного і валютного союзу, а саме:

- завершення лібералізації руху капіталів;
- заборона будь-якого прямого фінансування державного сектору через центральний банк чи шляхом надання привілейованого доступу державного сектору до фінансових інститутів;
- відповідність статуту центрального національного банку країни-кандидата Договору про ЄС, включаючи положення про незалежність органів валютного контролю і підтримання стабільності цін.

Виконання цих вимог разом із постійним здійсненням належної економічної політики і проведення економічних реформ дасть змогу країнам-кандидатам брати участь у економічному і валютному союзі без запровадження євро.

Стадія приєднання. На момент приєднання нові держави-члени будуть учасниками економічного і валютного союзів і повинні діяти відповідно до Розділу VII Договору про заснування Європейського Співтовариства. Ці зобов'язання полягають у:

- суворому дотриманні цілей економічного і валютного союзу;
- проведенні політики контролю курсів валют, враховуючи, що вона належить до сфери спільних інтересів ЄС;
- проведенні економічної політики;
- уникненні високого бюджетного дефіциту і суворому дотриманні відповідних положень Пакту про стабільність і зростання (ухвалений Європейською Радою у червні 1997 р.);
- подальшій адаптації статутів національних центральних банків з метою їхньої інтеграції в європейську систему центральних банків;
- прогресі у виконанні маастрихтських критеріїв зближення (конвергенції).

Виконавши маастрихтські критерії зближення (конвергенції), які стосуються цінової стабільності, дефіциту бюджету, державного боргу, стабільності національної валюти та відсоткових ставок, країни-кандидати можуть вважатись повноцінними учасниками економічного і валютного союзу. Критерії зближення полягають в тому, що:

- відношення державного дефіциту до ВВП не повинне перевищувати 3%;
- відношення державного боргу до ВВП не повинне перевищувати 60%;
- достатній рівень стабільності цін і сталість середніх темпів інфляції (цей показник не повинен перевищувати три кращі показники держав-членів більше, ніж на 1,5%);
- довгострокова номінальна відсоткова ставка не повинна перевищувати три кращі показники стабільності цін держав-членів більше, ніж на 2%;
- протягом щонайменше двох років і без значного напруження з боку відповідної країни нормальне відхилення величини обмінного курсу національної

валюти не повинне виходити за граничні значення, передбачені механізмом обмінного курсу країн-членів.

Остання стадія (впровадження євро). Участь держав у зоні євро вирішується у світлі виконання країнами необхідних умов для прийняття єдиної валюти після перевірки досягнення високого рівня зближення.

Держави-кандидати повинні будуть адаптувати асquis на стадії приєднання до економічного і валютного союзу. Це означатиме встановлення незалежності центрального банку, координацію економічної політики, суворе дотримання відповідних положень Пакту про стабільність і зростання. Нові держави-члени повинні лібералізувати рух капіталів. Передбачається, що вони братимуть участь у механізмі контролю за курсом валют в ЄС й уникатимуть різких коливань курсів валют.

Як бачимо, 80% вимог, які ЄС висуває до держав-кандидатів, стосується економічної інтеграції а, отже, передбачає встановлення відповідності між економічними цінностями.

Аналіз цінностей, закріплених «Договором, що запроваджує Конституцію для Європи». Договір про запровадження Конституції для Європи був ухвалений Європейським Конвентом 13 червня 2003 року в Салоніках. Конвент мав завдання розробити пропозиції з трьох питань: як наблизити громадян до європейського задуму та європейських інституцій; як структурувати політичне життя та європейський політичний простір у розширеному Союзі; як зробити Союз стабілізаційним чинником та взірцем у новому світовому порядку [103].

Аналіз розпочнемо з назви даного юридичного документу – «Договір, що запроваджує Конституцію для Європи». Така назва є досить нестандартною (стандартною назвою могла б бути – «Конституція Європи», «Конституція Європейського Союзу» й т.д.). Запропонована назва пов'язана, на нашу думку, з вище згаданою тенденцією до федералізації держав та народів. Крім того, така назва фактично не обмежує дію Конституції на держави-члени ЄС, залишаючи можливість вступу в Союз для інших країн [137, с. 24]. На наш погляд, подібна назва Конституції закладає підвалини формування міжнародного законодавства

нової якості (конституціоналізації наддержавного права вперше в історії розвитку конституційного права), дія якого розповсюджується на значну кількість країн світу й створює цивілізаційні основи об'єднання більшої частини світу. Вхідження в дію Лісабонського договору, який має замінити Конституцію ЄС – таку назву використаємо для спрощення, вже уніфікує законодавство держав-членів Союзу. Підписуючи Лісабонський договір Лех Качинський зазначив [225], що таке співробітництво, яке виникає на основі цього договору в інтересах країн Співдружності, Європи та цілого світу. Іншою характеристикою, яку варто було б відмітити є те, що всі розділи проекту Конституції ЄС пронизані логікою забезпечення перш за все економічної взаємодії та ефективності.

Для аналізу європейських цінностей, закріплених Конституцією ЄС, було використано метод аналізу документів у поєднанні двох видів: традиційного (якісного методу) та формалізованого (кількісного методу – контент-аналізу). Під традиційним аналізом документів розуміють мислинневі операції, направлені на інтеграцію даних, що містяться у документі через фільтр конкретних завдань, визначених дослідником. Фільтр нашого дослідження: по-перше, сформулювати категорії та одиниці аналізу, які б відображали основні економічні, політичні, соціальні, культурні, правові цінності, що реалізуються у політико-правовому просторі ЄС; по-друге, проаналізувати співвідношення цих цінностей; по-третє, окреслити причинно-наслідкові тенденції конституювання саме цих цінностей у Конституції ЄС. Під контент-аналізом будемо розуміти метод соціологічного дослідження на предмет наявності виділених дослідником категорій та одиниць аналізу.

Переходячи до аналізу та інтерпретації змісту Конституції, зазначимо, що метою Союзу (ст. 3) є: «плекати мир, свої вартості та добробут своїх народів» [103], іншими словами *основними факторами створення ЄС є фактор безпеки, поширення та культивування цінностей та політична, соціальна і економічна стабільність Європи*. Для реалізації цієї мети в Конституції ЄС визначені категорії компетенції Союзу та держав-членів (ст. 11) [103]. Цей пункт видається важливим з огляду на певне обмеження правових компетенцій держав-членів у

порівнянні з компетенцією Союзу, «...коли Конституція надає Союзові виключну компетенцію в певній сфері, лише Союз може здійснювати законодавчу діяльність та ухвалювати юридично обов'язкові акти; держави-члени мають право діяти в цій сфері самостійно, лише якщо вони отримали від Союзу належні повноваження, чи щоб виконати правові акти, що їх ухвалив Союз» [103]. До виключної компетенції Союзу згідно ст. 15 належить зовнішня політика (оборонна, безпекова). Таким чином, уперше в історії ЄС передбачається наділити статусом єдиної юридичної особи; вперше ЄС, а не держави-члени, мав можливість отримати право підписувати міжнародні договори, що означає безпрецедентну передачу влади інститутам ЄС. Ст. 20 та ст. 21 запроваджують посади Міністра закордонних справ Союзу та Голову Європейської Ради – Президента Союзу. Президента ЄС передбачено обирати на саміті Європейської ради терміном на 2,5 року з правом одноразового переобрання [103].

Зважаючи на ці та інші чинники, ЄС остаточно набуває рис наддержави. Згадаймо ознаки держави: 1) територія, що окреслює кордони держави – територія ЄС чітко окреслена кордонами держав-членів; 2) наявність чітко визначених державних символів – герб, прапор, гімн; 3) суверенітет – Союз має право на видання законів та норм обов'язкових для всього населення ЄС; 4) наявність закону як першої субстанції влади – законодавча база ЄС; 5) монополія на легальне застосування сили – для виконання примусу у Союзі є спеціальні органи – служба безпеки, суд, прокуратура, певним чином військові сили НАТО, на які ЄС може розраховувати у вирішенні важливих військових питань; 6) обов'язковість членства держави – наявність громадянства Союзу; 7) наявність єдиної грошової одиниці – євро прийняли не всі держави-члени ЄС, проте більшість країн перейшли на цю грошову одиницю; 8) історична й культурна спільність – зараз активно доводиться визрівання такого феномену як європейська ідентичність, що обумовлено входженням народів Європи у єдину європейську цивілізацію.

З огляду на перетворення ЄС у наддержаву Франція, яка завжди займала чітку, сильну, навіть жорстку, але все ж таки автономну позицію у Союзі, не

підтримала такий варіант Конституції ЄС. Схожі позиції мала і Британія з острахом спостерігаючи за посиленням інституцій ЄС.

Дискусії відбувалися жваві і в цілому мали такі загальні тенденції:

1. Утворилися два опозиційні табори: «міжурядовці» та «наднаціоналісти», котрі представляють ідеологічні полюси, між якими завжди мав вибирати Євросоюз. «Міжурядовці», до яких належать представники урядів Франції та Британії, прагнули «примарафетити» демократичний дефіцит ЄС шляхом посилення ради представників держав-членів, використовуючи анонімне голосування з питань, які стосуються державного суверенітету та чітко окресливши питання, що стосуються розподілу влади між Євросоюзом та його членами. «Наднаціоналісти», до яких належать переважно представники менших держав-членів ЄС та європарламентарі, бажали захистити Єврокомісію (вона традиційно виступає на боці слабших партій), посилити демократичний контроль за діями Європарламенту, розширити можливість голосувань із основних питань та в цілому надати більше повноважень євроструктурам.

2. Хоча предмет дискусії видавався в основному інституційним, обидва табори насправді ставили фундаментальне філософське запитання: чи демократія потребує наявності, власне, демосу – групи осіб, що мають достатньо спільного для того, аби колективно вирішувати свої справи – чи можливою є поява спільного європейського демосу?

«Міжурядовці» часто долучаються до суверенізації, стверджуючи, що нації, тобто спільноти, об'єднані спільною мовою, культурою, історією та часто спільним етнічним походженням, є єдиними надійними політичними утвореннями. Оскільки Європа – це царина міждержавних угод, то і її демократія повинна діяти не через прямі зв'язки між громадянами та європейськими інституціями, а через посередництво політиків у Брюсселі, котрі є підзвітними своїм електоратам вдома.

«Наднаціоналісти», у свою чергу, говорять, що можливо і бажано покласти надії на спільний європейський демос – європейську демократію – бо зв'язок між нацією та демократією склався історично, проте не є обов'язковим.

Мабуть наразі неможливо дати чіткої відповіді на питання існування чи необхідності конституювання європейського демосу, адже питання не лише у нормативно-правовому закріпленні існування європейського демосу, а у його реальній ефективності у вирішенні важливих перш за все внутрішньосоюзних питань. Певним чином Конституція ЄС вже інституціоналізувала поняття європейського демосу через закріплення у ній поняття «європейська ідентичність» та поняття «об'єднана Європа».

Наступним етапом нашого дослідження стало проведення контент-аналізу. Згідно логіки проведення контент-аналізу було сформовано дослідницький фільтр загальноєвропейських цінностей, які можуть бути закріплені в Конституції, він складається з наступних категорій та одиниці аналізу:

1. **Правові детермінанти:** 1.1. Правосуддя, 1.2. Правова держава, 1.3. Права, 1.4. Правовий (правове, право), 1.5. Верховенство права.

2. **Загальноцивілізаційні цінності:** 2.1. Свобода, 2.2. Рівність, 2.3. Солідарність, 2.4. Толерантність, 2.5. Справедливість, 2.6. Мир, 2.7. Плюралізм.

3. **Культурні детермінанти:** 3.1. Культура (культурний), 3.2. Гуманізм, 3.3. Гуманістичний, 3.4. Гуманітарний, 3.5. Європейська ідентичність, 3.6. Національна ідентичність.

4. **Релігійні детермінанти:** 4.1. Релігія (релігійний), 4.2. Духовність.

5. **Соціальні детермінанти:** 5.1. Сім'я, 5.2. Освіта, 5.3. Людина, 5.4. Соціальна (соціальний, соціальні), 5.5. Соціальний прогрес, 5.6. Соціальна інтеграція.

6. **Політичні детермінанти:** 6.1. Демократія, 6.2. Ідеологія, 6.3. Держава (державна-член, держави-члени, державний), 6.4. об'єднана Європа, 6.5. Європейський політичний простір, 6.6. Демократична (демократичний, демократичні, демократичне), 6.7. Ліберальне (ліберальна, ліберальний, ліберальні), 6.8. Безпека, 6.9. Політика безпеки, 6.10. Небезпека, 6.11. Територіальна інтеграція, 6.12. Національний (національне, національні, національна).

7. Економічні детермінанти: 7.1. Капітал, 7.2. Ринок, 7.3. Економічний прогрес, 7.4. Економічна інтеграція.

8. Структурний фактор: 8.1. Інтеграція, 8.2. Кооперація, 8.3. Традиції, 8.4. Потреба (потреби, потребує), 8.5. Інтереси, 8.6. Конкуренція.

Розглядаючи категорію «правові детермінанти», варто відзначити, що Конституція ЄС як і будь-яка інша Конституція має на меті конституювання прав своїх громадян та визначення основних тенденцій політико-правового та соціально-економічного життя суспільства, тому серед основних понять, що характеризували цю категорію, поняття «права», зустрічається найчастіше, визначаючи правове поле життєдіяльності суспільства (картку контент-аналізу див. у Додатку Б). Іншою тенденцією, досить очікуваною, є продовження у Конституції ЄС правових традицій європейської цивілізації – поняття «право, правовий» є другим найбільш повторюваним поняттям даної категорії.

Значну увагу у дослідженні було зосереджено на категорії «загальноцивілізаційні цінності», в результаті було визначено наступні тенденції: 1) серед проаналізованих цінностей, ЄС робить ставку на основну цінність – свободу, це поняття найчастіше серед інших цінностей зустрічається у Конституції. Застосування цього поняття у Конституції дуже широке від свободи особистісної (свободи віросповідання, думки й ін.) до економічної свободи, тобто свободи ліберальної.

Аналізуючи текст Конституції склалося враження про домінування свободи як такої, свободи ліберальної в певній мірі як конкуренції між людьми за ресурси. Конституція остаточно закріплює лібералізм як загальне правило гри. ЄС «не звертає вліво» не дивлячись на зростаючу нестабільність сучасного світу, на загострення соціально-економічних протиріч всередині Союзу, як і у світі в цілому. Конституція дійсно відображає настрої деякої, можливо навіть більшої частини суспільства ЄС.

4-7 червня 2009 року відбулися вибори до Європарламенту, у переважній більшості країн перемогу дістали правоцентристські сили, за виключенням деяких держав, наприклад, Британії, де зараз значної ваги набирають ліві та

лівоцентристські сили (вихідці з лейбористської партії та різні марксистські організації, наприклад, міжнародна марксистка течія). На нашу думку, політична ситуація в ЄС зараз досить прогнозована і стабільна і наразі незмінна за рахунок різновекторності політичних настроїв країн західної та східної гілки ЄС.

Другим найбільш вживаним поняттям категорії цінності є поняття «справедливість», третім та четвертим відповідно «рівність» та «солідарність». На нашу думку, застосування поняття «справедливість» пов'язано перш за все з правовими традиціями європейської цивілізації, про які було сказано вище. Європа має залишатися привабливою для громадян інших держав, проте частіше для громадян тих держав, які привабливі для неї.

Почесне третє місце зайняло поняття «рівність», де-юре традиції європейської демократії продовжені й закріплені, де-факто робота над створенням рівних прав та можливостей давно перейшла у стан інертності. ЄС має ті ж проблеми, що їх має Україна, можливості середнього громадянина Союзу навіть приблизно не рівні можливостям вищого класу.

Досить велика увага з огляду на відсутність явної військової загрози наділена такій цінності як «мир». Це обумовлено, з одного боку, описаною вище ситуацією, яка склалася після другої світової війни, з іншого, – світ не став більш безпечним, ніж він був на початку минулого століття, постійно існує загроза терористичних нападів, а також використання зброї як засобу «великої» політики. Європа робить ставку на мир, але часто її позиція досить слабка, щоб реально його відстоювати, варто згадати хоча б війну в Іраку 2003 року.

Аналіз категорії «культурні детермінанти» дав очікувані результати. Досить велику увагу в Конституції приділено поняттю «культура», зокрема національним культурним традиціям, національній ідентичності, звісно було закріплене поняття «європейська ідентичність».

Згадаймо ті дискусії, що точилися між різними конфесіями держав-членів ЄС з приводу включення поняття «релігія» у текст Конституції, зокрема християнської релігії чи її гілки католицької релігії з огляду на важливе її значення у формуванні європейської цивілізації. Проте розширений ЄС не міг

піти на такі поступки, тому в тексті Конституції поняття «релігія» згадується, але досить формально у контексті свободи віросповідання та релігійної різноманітності. Однак не можна говорити, що релігія втратила своє значення в державах-членах ЄС, згадаймо хоча б результати дослідження «Викладання релігії в школах Європи» проведене В. Кожухаровим, у якому зазначається, що у 18 з 27 країн Євросоюзу викладання релігійних знань є обов'язковим, ще в дев'яти – факультативним [255].

Очікувано низька частота застосування поняття «сім'я» у тексті Конституції, з огляду на те, що проблеми сім'ї не були пріоритетними в соціальній політиці ЄС в останні роки, не зважаючи на еволюцію сім'ї в державах-членах ЄС та динаміку збільшення неповних сімей з однією дитиною та сімей без дітей, про що свідчать останні звіти Євростату.

Оскільки Конституція ЄС є «політичним документом», тобто таким, що зосереджується на розкритті саме політичних, зокрема інституційних питань та проблем Союзу, то відповідно дещо більша інформаційна увага буде приділена аналізу саме політичних детермінант. Основними тенденціями, закріпленими в документі є: 1) не зважаючи на глобалізацію і інтернаціоналізацію поняття «держава» не поступається жодному іншому поняттю за частотою використання, держава залишається на п'єдесталі політико-правового аналізу; 2) формально Європа відмовилась від єдиної закріпленої в нормативно-правовому полі ідеології, це поняття жодного разу не зустрічається у тексті Конституції, але використання хоча й не дуже часте поняття «ліберальний» знімає це питання саме по собі; 3) велику інформаційну увагу у тексті Конституції приділено поняттям «безпека» і «політика безпеки», що обумовлюється важливим значенням фактору безпеки і стабільності як у появі Союзу, так і у його функціонуванні; 4) у Конституції закріплюється поняття «об'єднана Європа» та «європейський політичний простір», що ставить крапку у дискусіях деяких науковців з приводу доцільності використання саме цих понять й робить можливим і навіть необхідним розглядати ці поняття як предмети окремих досліджень; 5) поняття «національний» досить часто використовується у тексті Конституції, проте його

застосування пов'язано у більшості випадків з необхідністю прийняття спільних для національних урядів і парламентів рішень.

Ми вже визначили, що Європа лібералізувалася і на нормативно-правовому рівні, в цьому контексті прогнозованим виявляється приділення інформаційної уваги ринковим механізмам та механізмам економічної конкуренції та інтеграції.

Аналіз категорії «структурний фактор» дає можливість розкрити причинно-наслідкові тенденції функціонування ЄС. Найчастіше використання поняття «потреба(и)» свідчить про те, що Європа надто потребує світової та європейської політичної географічної рівноваги, безпеки та інституціоналізації нових сильніших ніж раніше європейських структур для реалізації своїх потреб, для того, щоб залишитися вагомим гравцем світової політики.

У підсумку зазначимо, що до економічних цінностей політичного простору об'єднаної Європи відносяться: 1) капіталістичний та посткапіталістичний спосіб виробництва; 2) капітал як основний ресурс, що формує економіку та впливає на перерозподіл ресурсів політичного простору; 3) ринок як сфера реалізації капіталовкладень та отримання надприбутків.

До політичних цінностей політичного простору об'єднаної Європи відносяться: 1) держава як опора Союзу; 2) політична стабільність та політична безпека в Європі та у світі.

Серед домінуючих загальноцивілізаційних цінностей варто відзначити поняття «свободи» як абсолютної домінанти ліберальної капіталістичної та посткапіталістичної суспільної моделі.

Проаналізувавши текст Конституції, ми прийшли до висновку, що саме економічні та політико-правові засади європейської інтеграції домінують на даний час. Культурну спорідненість європейських народів варто розглядати як похідну від зазначених вище засад, згадаймо, що інформаційну увагу цій детермінанті було приділено незначну. Наразі Європа піклується про безпеку та економічну стабільність і це чітко відображено в Конституції. Цей Конституційний проект можна назвати політичним, адже переважна більшість питань торкається структури та функцій політико-правових інституцій ЄС.

Отже, на основі розглянутих та запропонованих класифікацій цінностей політичного простору об'єднаної Європи можна зробити такі висновки.

Більш-менш загальноновизнано, що західне суспільство тримається на трьох засадах: *політичної демократії, ринкової економіки і національної держави.*

Ідеологія економічного лібералізму, яку ми схильні сприймати за останнє слово західної суспільної науки, виходить саме з твердження, що суспільство і держава не можуть ставити перед собою жодних цілей. Можна сказати, що принципи Європи спрямовані **проти** чогось, а не **за** щось; суть, однак, саме в тому, що кожен варіант є лише одна з версій. Проголосивши метою кожного політичного союзу збереження природних і невід'ємних прав людини, Декларація прав людини і громадянина висловила в цьому безсмертному формулюванні принцип, згідно з яким, основою громадського порядку є захист особистої ініціативи окремої людини. Особиста свобода має передумовою скасування приватної правової залежності і автономію особистої ініціативи, зокрема від державної влади. Ці принципи протистояли абсолютистській владі держави.

Історія Європи знала не менше відступів від цієї морально-правової засади, ніж прикладів її торжества. Але відступи були аномаліями, бо вони суперечили цілому, і перемогла та утвердилася система демократичних цінностей. Вона знаходить вияв і в політичній структурі (плюралістична демократія), і в економіці (право власності та ринкове господарство), і в ідеології (принцип політичної нації). З моральної точки зору, це означає захист **гідності людини** як основну засаду всієї організації суспільства.

Сучасне суспільство західного зразка обмежило тиск бідності, але не ліквідувало всіх джерел приниження і не гарантувало гідного існування кожному. Навпаки, підвищення життєвого рівня нижчих класів населення за умов інформаційної відкритості суспільства загостило потребу в захисті гідності і відчуття соціальної несправедливості.

На підставі вище викладених класифікацій цінностей ОЄ ми подаємо авторську інтегральну класифікацію цінностей власне політичного простору, адже раніше було визначено, що цінності політичного простору є одним з компонентів

на які розщеплюється «цінність» набуваючи численних контактів у соціальному просторі. Зауважимо, що ця класифікація є лише однією зі спроб описання ціннісного ядра політичного простору і не претендує на цілковиту завершеність (див. Табл. 2.3.).

Таблиця 2.3

Класифікація цінностей політичного простору

Критерій класифікації	Види, форми цінностей
ступінь усвідомлення	раціональні; ірраціональні
ідеологічні переконання	крайній націоналізм – фашизм; поміркований націоналізм; центристські позиції (консерватизм, лібералізм); соціалізм; крайній соціалізм – комунізм
структурний критерій	мікрорівень (людина, громадянин); мезорівень (соціальна група – сім'я, клан); макрорівень (суспільство, політична система); мегарівень (глобальне суспільство, глобальний політичний простір)
джерело походження цінностей	матеріальні; ідеальні
види полів	економічні (гроші, прибуток, власність, ринок); політичні (влада, ідеологія, авторитет, політична участь); соціальні (клас, класова свідомість, соціальна мобільність, престиж); духовні (релігійність, віра, абсолютна істина, церква)
призначення цінності	цінність-мета; цінність-засіб; цінність-потреба; цінність-переконання

Розроблена авторська класифікація цінностей політичного простору базується на таких *критеріях*: структурний, ідеологічні переконання, ступінь усвідомлення, джерело походження, види полів, призначення цінностей. Базовою концепцією, на яку ми спираємося при розробці класифікації цінностей політичного простору є концепція політичного простору П. Бурд'є, сутність якої полягає у виділенні в структурі політичного простору елементів економічного, політичного, соціального і культурного полів. На цьому ми базуємо свою

класифікацію цінностей політичного простору, в яку органічно включає економічні, політичні, соціальні і культурні детермінанти.

2.2. Класифікація цінностей українського суспільства як важливої складової політичної культури

Аналізуючи цінності українців у дискурсі теми нашого дослідження, ми не лише маємо зазначити ті з них, які відповідають ментальним характеристикам українського народу, а й співставити їх з європейськими цінностями, звертаючись до регіональних відмінностей.

В 2004-2005 роках в рамках масштабного міжнародного проекту – (European Social Survey) «Європейського соціального обстеження» було проведено дослідження цінностей країн Європи в тому числі і України (23 країни ЄС + Україна). Це дослідження дає можливість намалювати ціннісний портрет населення України у порівнянні з більшою частиною населення Європи. Для порівняння важливо, що в дослідженні брали участь як «старі» капіталістичні країни з давніми демократичними традиціями, так і колишні соціалістичні країни Центральної та Східної Європи (Угорщина, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія), а також одна з пострадянських країн (Естонія).

Виходячи з попередніх міжнародних зіставлень, в яких брала участь Україна, а також схожа з нею з багатьох аспектів пострадянського розвитку Росія, українські експерти проекту (Є. Головаха, А. Горбачик, В. Магун, Н. Паніна) [174-175] очікували, що зміст життєвих цінностей українського населення буде значно відрізнятися від аналогічних цінностей населення європейських країн з розвиненою капіталістичною економікою і з тривалими демократичними традиціями.

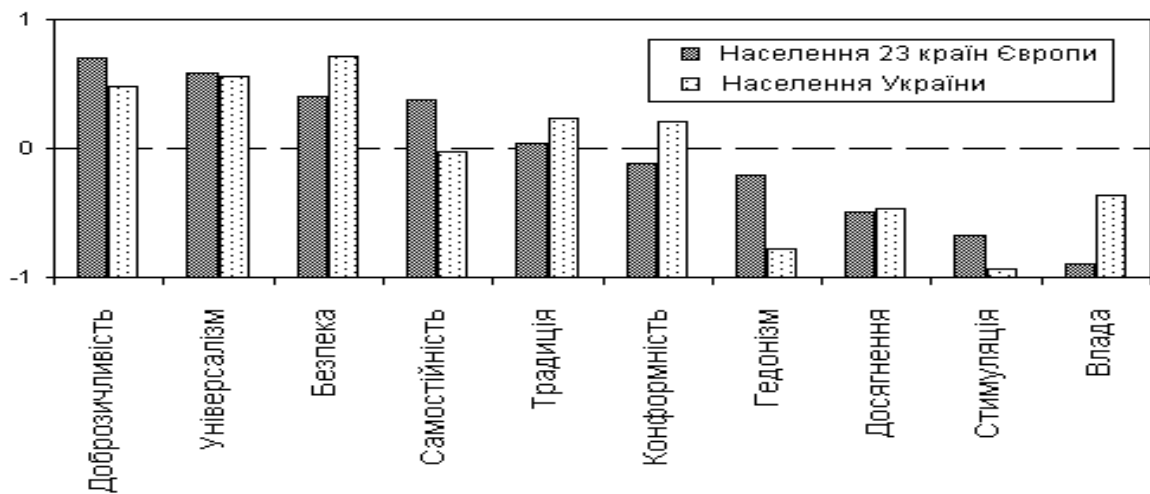
Список цінностей, покладений в основу дослідження був сформований відомим ізраїльським дослідником Ш. Шварцем і включає 10 «латентних мотиваційних типів цінностей»:1) Влада (Power). Соціальний статус і престиж,

контроль чи домінування над людьми і ресурсами. 2) Досягнення (Achievement). Особистий успіх і його демонстрація через досягнення і здібності, відповідні соціальним стандартам. 3) Гедонізм (Hedonism). Власне задоволення і чуттєве задоволення. 4) Стимуляція (Stimulation). Життя, насичена гострими відчуттями, новизною і складними завданнями. 5) Самостійність (Selfdirection). Незалежність у мисленні та прийнятті рішень, творчість, пізнання. 6) Універсалізм (Universalism). Розуміння, висока оцінка і захист благополуччя всіх людей, а також природи; толерантність. 7) Доброзичливість (Benevolence). Збереження і підвищення благополуччя людей, з якими людина часто спілкується. 8) Традиція (Tradition). Повага і прийняття звичаїв та ідей, які виходять з традиційної культури і релігії, прихильність їм. 9) Конформність (Conformity). Уникнення дій, схильностей і спонукань, які могли б засмутити інших людей або заподіяти їм шкоду, а також порушити соціальні вимоги і норми. 10) Безпека (Security). Безпека, гармонія і стабільність суспільства, відносин з людьми і самої людини [327, с.878-891].

Рис. 2.1. «Коло Шварца», яке ілюструє взаємозв'язки між десятьма типологічними вартісними індексами Джерело: Schwartz, S.H. *Universals in Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries.*

В найбільш загальному вигляді порівняння України з 23 країнами ЄС виглядає наступним чином (Рис. 2.2.)

Рис. 2.2. Середні значення 10 вартісних індексів в Україні та в інших європейських країнах, включених до ЄСО

Вартісні індекси на цьому малюнку розташовані в порядку зменшення їх значимості для мешканців європейських країн. Як можемо побачити з малюнка, цінності українців мають певні відмінності з середніми їх значеннями у Європі: цінності Безпеки, Традиції, Конформності та Влади виражені в Україні помітніше, а цінності Самостійності, Гедонізму, Стимуляції й Доброзичливості – навпаки, слабше. Окрім того, Україна випереджує інші країни за одним із компонентів Самоствердження, а саме за тим, де у фокусі – багатство, повага і влада над людьми, але не активна самореалізація та самовіддача

Більш детальне порівняння цінностей українського суспільства з європейськими країнами наведемо у Таблиці 2.4. [174-175].

Середні значення 10 типологічних вартісних індексів в Україні й результати порівняння України з іншими країнами

Назва укрупнених ціннісних категорій	Назва типологічних ціннісних індексів	Характеристика положення України у порівнянні з іншими європейськими країнами
Збереження	Безпека	Випереджає всі країни, окрім Греції, Естонії, Польщі, Угорщини з якими немає значних відмінностей
	Конформність	Випереджає всі країни, окрім Норвегії, Польщі, Словаччини, Чехії з якими немає значних відмінностей
	Традиція	Випереджає 16 з 23 країн, відстає від Греції, немає значних відмінностей з Словаччиною, Португалією, Польщею, Ірландією, Іспанією, Словенією
Відкритість до змін	Самостійність	Відстає від всіх країн, окрім Греції
	Стимуляція	Відстає від всіх країн, окрім Греції, Угорщини
	Гедонізм	Відстає від 21 країни, випереджає Польщу, немає відмінностей з Словаччиною
Самоутвердження	Досягнення	Україна займає середню позицію, відстає від 7 і випереджає 8 країн, немає значних відмінностей з 8 країнами – Греція, Німеччина, Норвегія, Ірландія, Данія і країни Бенілюксу
	Влада	Має найвище значення і випереджає всі інші країни
Вихід за межі власного «Я»	Доброзичливість	Відстає від 16 країн, випереджає Словенію. Немає значних відмінностей зі Словаччиною, Чехією, Португалією, Угорщиною, Грецією, Польщею
	Універсалізм	Україна займає середню позицію. Не відрізняється від 10 країн, зокрема Німеччиною, Данією, Ірландією. Британією, Норвегією, Іспанією.

Як бачимо, Україна за 8 із 10 ціннісних індексів посідає крайні або близькі до країв позиції серед 24 європейських країн. До того ж, більшість відмінностей

України за цими індексами з іншими країнами статистично значимі. Отже, цінності українського населення, як і очікувалося експертами Інституту соціології НАНУ, відрізняються від цінностей населення більшості інших країн, включених у дослідження. В *додатках В - М* містяться малюнки, які є графічним супроводом *таблиці 2.4*. На цих малюнках наведені середні значення ціннісних індексів у кожній із 24 країн, включених до ЄСО. На графіках країни ранговані в порядку зменшення важливості відповідної цінності.

Отже, «середньому українцеві» притаманна вища, аніж для представників більшості інших включених в обстеження країн, виразність цінностей, які входять до категорії Збереження (Безпека, Конформність, Традиція) і, навпаки, нижча виразність цінностей, які належать до протилежної за змістом категорії Відкритості до змін (Самостійність, Гедонізм, Стимуляція). Крім того, нижча цінність Доброзичливості (з категорії «Вихід поза межі власного «Я»») і вища цінність Влади, у тому числі, за рахунок цінності багатства, що є одним із її компонентів. Сильніше, ніж у респондентів із більшості інших країн, виражена цінність досягнення успіху і його соціального визнання. *Загальна конфігурація цих відмінностей змальовує образ людини, якій притаманна висока обережність (або навіть страх), потреба в захисті з боку сильної держави, консерватизм, прагнення «не вихилитися» і страх перед соціальним осудом. Відповідно, у цієї людини порівняно слабо виражені потреби в новизні, творчості, свободі й самостійності, їй не притаманна схильність до ризику й прагнення до веселоців і задоволень. Водночас ця людина прагне до багатства й влади, а також до особистого успіху й соціального визнання (але виходячи зі сказаного вище, можна висувати, що бажані досягнення не припускають творчості й створення нового). Сильна орієнтація на індивідуальне самоствердження знижує готовність цієї людини піклуватися навіть про тих, хто її безпосередньо оточує [174-175].* Усвідомлюючи наявність перелічених вище ціннісних відмінностей, важливо не переоцінювати специфіку українського населення. Майже завжди поруч із Україною перебувають кілька інших країн, з якими в неї відсутні статистично значимі відмінності. Радше за все, це країни, які мають спільне з

Україною нещодавнє соціалістичне минуле й подібно до України перебувають на етапі постсоціалістичного розвитку. Якщо розглядати порівняння за 8 ціннісними індексами, за якими Україна помітно відрізняється від більшості досліджуваних країн, то однакові з нею середні значення найчастіше мають Греція, Польща, Словаччина (у 4 ціннісних порівняннях кожна), а також Чехія, Угорщина й Ірландія (в 3 ціннісних порівняннях кожна) [174, 175].

Згадане дослідження дає нам можливість співставити ціннісні профілі населення України та інших європейських країн. (Див. додаток Н). З порівняння цих профілей видно, що найбільш значима для населення України цінність Безпеки, друге й третє місця посідають Універсалізм і Доброзичливість, четверте-п'яте місця поділяють Традиція й Конформність. Середні значення всіх цих цінностей, які посідають верхню половину ціннісної ієрархії, – позитивні, отже, загалом у порівнянні з індивідуальними середніми респонденти надають їм більш високу значимість. Середні величини наступних п'яти цінностей, які перебувають у нижній половині ціннісної ієрархії, негативні, що означає, що загалом у порівнянні з індивідуальним тлом респонденти надають їм меншу вагу. Шосте місце посідає цінність Самостійності, сьоме – Влади, восьме – Досягнення, а на дев'ятому й десятому місцях – цінності Гедонізму й Стимуляції. Порівняння ціннісного профілю України із профілями інших країн засвідчує, що особливо близькі до нього профілі Польщі й Словаччини. Більш помітно відрізняється ціннісний профіль України від профілів Естонії та Великобританії.

Ціннісна шкала Ш. Шварца дозволила також проаналізувати ціннісні відмінності населення України, що проживає в різних регіонах.

Рис. 2.3. Карта України з поділом на 4 макрорегіони

В результаті дослідження з'ясувалося, що Україна справді неоднорідна в сенсі цінностей, і що статистично значимі відмінності між різними частинами України існують за всіма індексами, крім двох – Конформності та Самостійності. З'ясувалося також, що «відповідають» за ці відмінності насамперед Західний і Центральний регіони. Як видно з опису статистично значимих відмінностей (див. Додаток П), найбільша різниця у цінностях, які сповідує населення, існує не між Заходом і Сходом, а між Заходом і Центром України. Жителі Західної України, на відміну від жителів Центру, більше цінують Традицію, Досягнення, Гедонізм і Стимуляцію, водночас для них менш важливі Безпека, Доброзичливість і Універсалізм. Особливо варто відзначити, що відмінність у цінностях мешканців східних і західних регіонів дуже незначна: на малюнку точки, які відповідають Заходу й Сходові України, розташовані поруч, і, таким чином Схід ціннісно ближчий Заходу, ніж Південь, а тим більше Центр України.

Продовжуючи розгляд цінностей українського суспільства, звернемося до аналізу результатів досліджень: Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна «Моральність українського суспільства», проведеного 1-10 листопада 2007 року в рамках циклу досліджень ментальні основи вибору [185] та серії соціологічних опитувань Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова, проведених з 2002 по 2010 роки [241]. Почнемо із

найбільш загального питання у дослідженні «Моральність українського суспільства» – «Як би ви в цілому оцінили стан українського суспільства?» 70,6% опитаних вважає, що суспільство занепадає, або не розвивається; в той час як лише майже 19% опитаних вважає, що суспільство розвивається [185]. Ці данні свідчать про те, що українське суспільство досить реально оцінює свій теперішній стан розвитку, а відповідно сам розвиток (всіх сфер життєдіяльності) вважає одним із пріоритетних загальнонаціональних інтересів. Це запитання корелюється із визначенням стану моральності українського суспільства – половина опитаних вважає його незадовільним, що вже традиційно свідчить про наявність так званого «ціннісного вакууму» з одного боку, а з другого, про наявність регіональних протиріч між ціннісними системами українців й західних запозичень, які «впадаючи» у невідповідний ґрунт здатні понизити рівень моральності суспільства. Разом з тим визначаючи політико-правовий аспект реалізації цінностей (норм) дослідження показало, що *майже половина опитаних вважають допустимим порушення законів у випадку їх протиріччя з власними інтересами*. Таким чином, законослухняність не є цінністю для більшої частини населення України в даний часовий проміжок. Це можна пояснити низкою причин: 1) відсутність довготривалих правових традицій в Україні; 2) подвійні стандарти щодо законослухняності у державі (опозиції еліта-народ); 3) існування у національному характері українців таких якостей як кмітливість та упертість, які певним чином межують з правовим нігілізмом. Для нашого дослідження необхідно підкреслити такий факт – серед країн, у яких моральні стандарти вищі у порівнянні з Україною, українці на перше місце поставили країни Європейського Союзу, а серед країн, у яких моральні стандарти такі ж як і в Україні найбільший відсоток тих, хто назвав Росію.

Відповідно до проголошеного Україною курсу на розбудову демократичного суспільства варто проаналізувати наявність та ступінь розвитку в політичній свідомості українців цінностей та ціннісних орієнтації, на яких базується демократичний поступ (далі наводяться результати опитування проведеного центром ім. О. Разумкова у 2007 році). *Форма державного правління* – 45,3%

опитаних схилиються до класичного *демократичного розподілу повноважень між гілками влади*. Примітним є те, що 34,2% опитаних симпатизують *авторитарній владній вертикалі, що керується з одного центру*. Поряд з тим, 20,5% респондентів ще визначилися зі своїм вибором [241]. Фіксація у свідомості українців того, що порядок та системні реформи може провести «лідер нації» гальмує розвиток саорганізаційних процесів у державі, зокрема розвиток громадянського суспільства, що є однією з основних цінностей суспільств Заходу та демократії вцілому. Системні реформи в Україні приречені на провал до тих пір, поки буде існувати баласт громадської пасивності та невизначеності.

Державний суверенітет та державна незалежність (опитування проводилося у серпні 2009 року) – результати опитування є показовими у регіональній специфіці, а саме: 39,1% опитаних на півдні країни висловили припущення, що не підтримали б незалежність України якщо б довелося повторити референдум 1991 року з приводу надання Україні державного суверенітету. На 10% менше тих, хто підтримав цю ініціативу (29%) серед респондентів півдня. В інших регіонах превалює позиція «підтримав би незалежність України», але якщо на заході країни цей відсоток становить 87,7% респондентів, то на Сході – 38,6%. Разом з тим саме на Сході знаходиться 21% респондентів [241], які не визначилися з відповіддю. Це значний відсоток, створює можливість того, що вектор розвитку нашої держави може бути змінений.

Консолідуюча ідея (опитування проводилося у грудні 2005 року). Далі наводимо таблицю з результатами відповіді на запитання «Який із п'ятьох зазначених чинників найбільше об'єднує або може згуртувати народ України в єдину спільноту?» [241].

Таблиця 2.5

Результати відповіді респондентів на запитання: «Який із п'ятьох зазначених чинників найбільше об'єднує або може згуртувати народ України в єдину спільноту?»

Чинники консолідуючої ідеї	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна вцілому
Знання і розуміння української культури і мови	20.3	7.5	4.3	3.3	8.1
Спільна східнослов'янська культурна й історична спадщина	10.0	12.4	15.9	9.3	11.5
Спільні політичні принципи й ідеї	7.9	19.5	6.3	8.3	11.6
Рівні права і співіснування в рамках однієї держави (України)	19.3	26.1	33.2	33.0	28.2
Прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян України	38.0	25.5	34.9	38.1	33.4
Важко відповісти	4.5	9.0	5.3	7.7	7.3

З Табл. 2.5 видно, що найбільш впливовим об'єднуючим фактором є **«прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян»**, відповідно **«підвищення добробуту»** і є однією з домінуючих ціннісних орієнтацій українців. Одночасно найбільша відмінність у відповіді на це запитання (у відсотках) спостерігається між Заходом і Центром країни. Значна регіональна відмінність спостерігається у ставленні до такої об'єднуючої цінності як **«власна мова та культура»**, якщо на Заході вона займає другу позицію, то на решті території України останню п'яту позицію. Тут найбільша відмінність спостерігається між Заходом і Сходом країни. Загалом по Україні друге місце посіла цінність **«рівних прав»**, реальний вимір якої свідчить про приєднання України до демократичного поступу.

Відповідаючи про найважливіші чинники для успішного розвитку України (можливість вибору по кожному з них приймали за 100%) (дослідження проводилося у червні 2008 року) – найбільш важливим українці визначили **«гарантування державою соціального захисту громадян»** у свідомості громадян України держава є «тим, хто карає і тим, хто дає», що продовжує тенденцію незалучення та «недорозвитку» механізмів самоорганізації суспільства і крім цього зміщує відповідальність за успіх з індивідуального на колективне. Ціннісна орієнтація на **«створення правової держави»** посіла друге місце, що вказує на

існуючі у нашій державі проблеми і на бажання наших співвітчизників їх вирішити демократичним шляхом. Ціннісна орієнтація *«втілення ідей рівності та справедливості»* займає третє місце у пріоритетах на успішність України. Сильною залишається орієнтація українців на *«появу сильного лідера, який має широкі владні повноваження»*. Також варто зазначити, що «забезпечення свободи підприємницької діяльності» є значно менш важливою цінністю для українців, ніж *«гарантування державою соціального захисту громадян»*.

Цінність *«розвинуте громадянське суспільство»* в своїй основі має ряд ціннісних орієнтацій, зокрема *«відстоювання своїх прав»*, *«політична обізнаність»*, *«приналежність до громадських та політичних рухів»*. В українському суспільстві згадані ціннісні орієнтації розвинуті наступним чином: відстоювати свої права у разі фальсифікації виборів готові 14% опитаних, натомість 63% не братимуть участь у протестах ні за яких обставин (вересень 2010 року). На запитання чи знають респонденти про різницю між правими та лівими партіями 60,3% відповіли «нічого не знаю», натомість 5,4% «добре знають» (вересень 2009 року). На питання «За своїми політичними поглядами ви ближчі до лівих, правих центристських політичних сил?» 23,3% зазначили «важко відповісти»; 21,6% «у мене немає політичних поглядів»; 21,8% «до жодних політичних сил» (травень 2007 року). На питання «Чи можна про вас сказати, що ви маєте стійкі політичні переконання?» 51,8 % зазначили «ні»; 11,2% «важко відповісти». *Тобто 63% українців не мають стійких ідеологічних та політичних переконань, що створює можливість коливання країни між ідеологічними полюсами.*

Цінність *«права меншості»*. На питання про необхідність врахування прав меншості у вирішенні соціальних проблем більше половини (51,6%) опитаних відповіли «усі соціальні проблеми мають вирішуватися на користь більшості громадян України, а не меншості» [241] проігнорувавши відповідь «усі соціальні проблеми мають вирішуватися з урахуванням інтересів меншості, потрібно знаходити компроміс між інтересами різних соціальних груп». *Тобто для формування толерантності наша держава має пройти значний шлях.*

Цінність «універсалізм» або «космополітизм» визначалася зокрема питанням про домінуючу ідентичність українців. На питання «мешканцем якої території Ви себе вважаєте в першу чергу?» перше місце посідає відповідь «мешканцем місцевості або міста, де мешкаю» (38,2%); з помітною різницею (30%) друге місце посіла відповідь «мешканцем України»; на третьому місці знаходиться відповідь – «мешканцем регіону, в якому мешкаю» (20,4%); на четвертому місці «мешканець Землі» – 6,2%. Ну і нарешті європейцями почувають себе лише 1,6% опитаних (опитування проводилося у грудні 2005 року). Такими є узагальнені результати по Україні, що ж стосується регіональної відмінності то, по двом ідентичностям (європеєць та мешканець Землі), які характеризують цінності «космополітизм» та «універсалізм» ситуація наступна. Найбільша кількість тих, хто відносить себе до європейців знаходиться на Півдні (3,3%), найнижча на Сході – 0,2%, як бачимо цей показник значно нижчий ніж середній по Україні. Але саме на сході країни найбільша кількість опитаних відносить себе до «мешканців Землі». Примітно, що у Центрі другий найнижчий показник по ідентичності «європеєць» – 1,8%. На Заході цей відсоток сягає 2,4. На Заході найнижчий показник по ідентичності «мешканець Землі» – 4% [241]. В цілому ситуація по країні по двом ідентичностям є урівноваженою, в Україні немає регіону, в якому два показники займали б найнижчу, або найвищу позицію.

Отже, **політичний портрет сучасного українського суспільства** виглядає наступним чином:

- 1) досить низький рівень законослухняності – правовий нігілізм;
- 2) розбудова правової держави не є однією з пріоритетних цінностей, радше ідеалом;
- 3) поєднання бажання налагодження демократичного розподілу між гілками влади поряд із ностальгією за авторитарною владною вертикаллю;
- 4) фіксація цінності суверенної незалежної української держави поряд із зростанням кількості тих, хто через постійні суспільні негаразди не підтримав би незалежність України (йдеться про референдум 1991 року);

5) сподівання на появу «сильного лідера» здатного виправити прорахунки минулих владних еліт та покращити ситуацію в країні;

6) консолідуючою ідеєю суспільства є «прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян», помітний вплив також здатна відіграти ідея «рівних прав і співіснування в рамках однієї держави»;

7) переважна аполітичність та незацікавленість політикою;

8) відсутність стійких політичних вподобань;

9) переважне небажання відстоювати гарантовані де-юре, але потурані де-факто права;

10) незначна кількість залучених до громадських, політичних та професійних організацій;

11) перевага «національної ідентичності» над іншими її видами;

12) етнічний та національний локалізм, помірний «універсалізм» та «космополітизм»;

13) дуже незначна довіра людей до представників інших релігійних конфесій та іншої національності;

14) проявляються тенденції нетолерантності у вирішенні соціальних проблем расових, національних та етнічних меншин, що проживають на території України;

15) невизначеність з приводу лібералізації економічного ринку;

16) орієнтація на врегулювання суспільних проблем з боку держави, а не громадянина;

17) домінування підданського типу політичної культури;

18) лібералізація свідомості, переважання думки про те, що всі громадяни мають бути рівними перед законом, мати рівні права, а матеріальний рівень має залежати від праці і здібностей;

19) помірковані патріотичні почуття з тенденцією до зростання;

20) індивідуалізм особистий, не спрямований на вияв у громадській сфері.

Розглянувши цінності та ціннісні орієнтації українців, можемо перейти до аналізу реалій у яких вони опинилися та розгортаються.

2.3. Основні напрями практичного втілення демократичного ідеалу в Україні

Для українського суспільства проблеми демократії та формування демократичних цінностей є предметом гострої дискусії, політичних спекуляцій у боротьбі політичних еліт за домінуючі позиції, але вони об'єктивно є чинником визначення вектора та засад майбутнього шляху розвитку. Однак проблемним залишається питання легітимності демократії. Причому легітимність не лише на рівні декларованих чи закріплених у законодавчому полі норм, а така, що має реальну підтримку з боку широкого кола громадян, з боку політичної еліти. А також така легітимність, що не може мати неоднозначного (двозначного) трактування у нормативно-правовому полі. Актуальність демократичних цінностей для українського суспільства зросла внаслідок подій «помаранчевої революції» та після неї, коли боротьба політичних еліт за владу зробила демократичні цінності «розмінною монетою», політичною технологією, коли порушення конституційних норм виправдовуються тими ж самими демократичними цінностями, фактично знецінюючи їх.

Варто виділити декілька теоретично-вагомих робіт, у яких розкривається специфіка проблематики даного підрозділу: О. Бабкіна «Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства» [6]; В. Горбатенко «Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів» [86]; Г. Зеленько «Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України» [119]; Н. Латигіна «Демократія: сутність. механізм здійснення та сучасні світові тенденції розвитку» [167]; О. Новакова «Політична модернізація та розвиток політичних процесів в сучасній Україні» [190]; Л. Фісун «Демократія, неопатрімоніалізм і глобальні трансформації» [264].

Російський філософ В. Федотова у своїй монографії «Хорошее общество» [259, с. 192–195], надаючи порівняльні характеристики традиційного, сучасного та постсучасного суспільств, зазначає, що для першого притаманна авторитарна влада, для другого – демократія, а для постсучасного суспільства – демократія,

але повага до авторитету. Якщо з цієї точки зору подивитися на українську сучасну ситуацію, то в реальній практиці ми можемо спостерігати прояви авторитарності влади, порушення демократичних принципів, зневагу та падіння довіри до авторитетів. Це дає підстави соціологам, політологам, політикам та державним діячам серйозно замислитися щодо шляхів подальшого суспільного розвитку країни, необхідності гармонізації декларованих цінностей, формальних правил та реальних суспільних практик.

Демократія в тому вигляді, як вона характерна для сучасного суспільства, є досить новою, але універсальною цінністю. А. Шедлер визначає три головні дослідницькі підходи оцінювання рівня зміцнення демократії: 1) оцінка дій політичних гравців, 2) оцінка їхніх поглядів, 3) оцінка структурного середовища [273, с. 687–714].

В Україні в рамках міжнародного проекту (World Social Survey) «Світове дослідження цінностей» було проведено три хвили вимірювання «Ціннісні орієнтації населення» у 1996, 1999 і 2006 роках [310], метою яких був аналіз переважно демократичних ціннісних орієнтацій українців. Репрезентуємо деякі важливі для нашого дослідження показники. Такими є відповіді українців на питання про вибір найбільш підходящого для країни типу політичної системи. 72% українців у 2006 році висловили бажання бачити «сильного лідера, якого не обмежують ні парламент, ні вибори» порівняно з 1996 роком, коли цей показник становив 39% підтримки українців. За десять років (з 1996 по 2006 рр.) настрої, а відповідно і цінності українців змістилися в бік авторитаризму. Підтвердженням боротьби цінностей у політичній свідомості українців є те, що за «демократичність політичної системи» висловилися 83% громадян, порівняно з 55% у 1996 р. [11].

На питання про важливість життя у демократичній країні 76% громадян у 2006 році відповіли схвально. Тобто курс на демократизацію політичної культури підтримує і населення, і влада, у будь-якому випадку де-юре. У той же час майже половина (48%) українців у 2006 році вважали владу недемократичною, поряд з 31% тих, хто не визначився. Оцінка рівня демократичності влади в Україні зараз є

настільки низькою, що отримані результати можна інтерпретувати як «відсутність демократії», на думку населення, (середнє значення – 4,59 за 10 бальною шкалою, що менше серединного значення шкали) [10, 11]. На думку дорослого населення України, до характеристик демократії належать (ознаки розташовано за рейтингом на основі відповідей): «жінки мають рівні права з чоловіками», «люди обирають своїх лідерів на вільних виборах», «люди можуть змінювати закони через референдуми», «громадянські права захищають свободу людей від пригноблення», «економіка в розквіті», «люди отримують державну допомогу по безробіттю», «уряд обкладає податками багатих і надає субсидії бідним».

Як бачимо, громадська думка зазначає і соціально-економічні ознаки, і окремі інституціональні вимоги. За результатами різноманітних досліджень можна переконливо стверджувати, що в українському суспільстві зазначене вище є, скоріше, бажаним або лише декларованим, ніж реально забезпеченим. Навіть неглибокий аналіз наявної статистики дозволяє робити висновки про нерівність у реалізації своїх прав чоловіків та жінок. Перебування українського суспільства у «нескінченному виборчому процесі» протягом останніх п'яти років викликає не лише невдоволення, а й сформувало стійке переконання щодо впливу адміністративних важелів та стереотип «нечесності» виборів. На сьогодні механізм впливу на владу та закони через референдуми не відпрацьований, переважна більшість вважає, що громадянські права в Україні порушуються. Плюс високий рівень невдоволення економічною ситуацією, рівнем оплати праці, соціальними виплатами, в тому числі допомогою по безробіттю (див. додаток Р). Все це – бажані ознаки демократії, і їх незадовільний вияв безперечно спричиняє низький рівень оцінки демократичності влади в Україні. Причому ці низькі оцінки надані представниками різних груп населення, без особливих розбіжностей за типом поселення, регіоном проживання, матеріальним становищем та іншими характеристиками.

Останнім часом відбувається гостра дискусія стосовно наявності та розвитку громадянського суспільства в Україні. Певними ознаками формування громадянського суспільства, хоча цей процес відбувається нерівномірно у різних

сферах життєдіяльності, можна вважати розвиток недержавного сектору, багатопартійність, розвиток громадських організацій різного спрямування, поширення волонтерського руху, плюралізм соціальних проектів і програм, особливо на місцевому рівні. Одним із важливих аспектів є реальна поведінка, зокрема участь у діяльності різноманітних організацій. Як свідчать результати опитувань, за останні 10 років в Україні зросла питома вага населення, що бере участь у діяльності релігійних організацій (з 9% до 23%), організацій, створених за інтересами (спортивні, мистецькі, творчі), політичних партій/групах (з 2% до 11%), благодійних та екологічних організаціях [10, 11]. Загалом для українського суспільства характерними є високі оцінки ролі громадських організацій та оцінки необхідності як участі громадян в їх діяльності, так і важливості посилення контролю з боку громадян (через організаційно оформленні об'єднання громадян) за органами влади. Разом з тим, значна частина дорослого населення (за даними моніторингу Українського інституту соціальних досліджень імені Яременка та Центром соціальний моніторинг: у 2002 р. – 75%, а в 2006 р. – 78%) не обізнана з тим, яким чином слід діяти, щоб впливати на вирішення тих чи інших питань, що є актуальними або турбують громадян, як впливати на діяльність місцевих органів влади (у 2002 р. – 80%, у 2006 р. – 83%), на вирішення питань державної політики (у 2002 р. – 89%, у 2006 р. – 91%) [10].

Як свідчать дані моніторингу, значна частина населення не відчуває себе справжніми громадянами своєї країни, від яких щось залежить, не довіряють органам влади, своїм співгромадянам, громадським організаціям, основним соціальним інститутам суспільства, журналістам, соціологам, зазначають високий рівень корупції, вважають, що все вирішують знайомства та гроші. Це досить тривожний симптом, який характеризує незрілість суспільства, відсутність згуртованості, солідарності та громадянської відповідальності. Поширення цих явищ турбує, зважаючи також на високий рівень протиріч у нашому суспільстві, наявність кількох векторів напруги (майнове розшарування, регіональне протистояння, політичний розкол тощо). В умовах ризику розколу суспільства зростає важливість здатності людей протистояти дезорганізації, і це потребує

усвідомлення реальної ситуації. У нашому суспільстві зростає, хоча й дуже повільно, рівень недовіри до співгромадян, що також впливає й на формування соціальних зв'язків.

70% вважають, що «потрібно бути дуже обережними у стосунках з людьми», і лише 29% – що «більшості людей можна довіряти» (у 1996 р. – 64% та 29% відповідно) [10]. Високий рівень довіри до родичів, сусідів та знайомих є цілком нормальним, але переважна недовіра до незнайомих, людей іншої релігії та іншої національності виглядає занадто високою і свідчить про нетолерантність до тих, хто «не такий, як я», що спричиняє певну соціальну напругу в суспільстві.

Аналізуючи результати опитування щодо цінностей та моніторингу, можна відзначити стабільно й критично низький рівень довіри громадян до владних інститутів, політичних партій, органів правопорядку, профспілок, міжнародних структур. Протистояння еліт, бажання еліт закріпити домінуючі позиції, «стабільна нестабільність» влади, структурування та переструктурування Верховної Ради України спричинюють формування в українському суспільстві соціального цинізму, що означає руйнування основ соціального довір'я, пошани і відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми. Такі тенденції означають ризики руйнування соціального потенціалу, що є вирішальним чинником зростання суспільного добробуту і перспективи стійкого розвитку соціуму.

До цінностей демократії відносять також громадянство і громадянськість. Позитивною тенденцією є зростання тих, хто пишається, та зменшення частки тих, хто не пишається громадянством України. Наприкінці 2006 р. 69% указали, що пишаються тим, що є громадянами України (у 1996 р. – 61%, у 1999 р. – 58%) [10]. Слід наголосити, що патріотичні почуття більшою мірою притаманні мешканцям сільської місцевості, де питома вага позитивних відповідей склала 78% (в обласних центрах – 70%, а в інших містах – 62%) [10]. Отримані дані показують, що питома вага позитивних відповідей зростає пропорційно самовизначенню матеріального становища: чим більш заможними вважають себе респонденти, тим більшою мірою вони пишаються своїм громадянством.

Як показали дослідження, значна частина населення до ознак демократичності відносить економічний розквіт. У класифікації передумов демократії економічний розвиток є ключовим, оскільки заможна держава справді може створити середовище поваги до людини, її прав та свобод. Результати опитування показали, що й громадська думка до першочергових цілей, які має ставити Україна на найближчі 10 років, практично однотайно віднесла «високий рівень економічного розвитку» (92%). На другому місці – «створення умов, щоб люди мали більше можливостей вирішувати, що повинно робитися у них на роботі, за місцем проживання тощо» (54%). Фактично, це бажання «брати участь у прийнятті рішень», що є дуже важливим для цінностей демократії. Аналіз динаміки за період 1996-2006 рр. показує, що обидві цілі набули більшої значущості за рахунок тих, хто вагався з відповіддю [10].

Інтерпретація наведених вище результатів буде «однобокою», якщо не взяти до уваги відповіді громадян України щодо вагомості інших цінностей: «підтримувати порядок у країні» (71%) та «боротьба із зростанням цін» (72%), які випередили за оцінкою рівня важливості таку, як «надання народу можливості більше впливати на прийняття урядом важливих рішень» (43%) [10].

Ці дані говорять, про тугу за «сильною державою», яка вирішуватиме проблеми громадян без значних зусиль з боку самих громадян, що знову ж таки більше відповідає ознакам авторитарного політичного режиму. Питома вага тих, хто серед найважливіших цілей розвитку нашої країни на перше місце поставив участь людей у прийнятті рішень, дорівнює 27,5%. Таким чином, ця демократична цінність – «участь у прийнятті рішень» – в сучасній Україні є цінністю меншості.

Іншим показним є проведене в червні 2007 року Інститутом соціології НАНУ дослідження «Політична ситуація та соціально-економічні настрої населення України: червень 2007 рік». Опитування проводилося у всіх областях України, АРК Крим та місті Києві [11].

Серед проблем, які турбують українців у 2006 році, спираючись на дані опитування, найбільш важливими виявилися: загальне падіння рівня життя;

відсутність турботи держави про своїх громадян; проблеми працевлаштування; наявність хабарництва і корупції в структурах державної влади і управління; відсутність реальних гарантій конституційних прав та свобод громадян; некомпетентність влади. Менш важливими на той час проблемами для українців виявилися: стан відносин з Росією; відсутність реальних інвестицій в економіку; неефективність політичних реформ; можливість соціального вибуху; наявність боргу моєї родини по оплаті комунальних послуг; низька ефективність роботи нинішнього складу ВР.

Відповідаючи на запитання «Як Ви думаєте, сьогодні в Україні існує реальна рівність усіх громадян перед законом (верховенство права)?» 86% громадян України відповіли «не існує» і лише 10% погодилися з тим, що «існує» (див. Табл. 2.6) [11]. Звідси можна зробити наступні висновки: 1) наведені пропорції в загальному вигляді дублюють структуру розподілу прибутків в Україні. Приблизно 10% громадян України можна віднести (з точки зору критеріїв, виділених у соціології) до вищого класу – відповідно до верстви, яка володіє значними фінансовими та іншими ресурсами. Саме ця верства вважає, що в Україні існує рівність всіх перед законом, адже відносна рівність представників даної верстви перед законом дійсно забезпечена.

Таблиця 2.6

Розподіл відповідей респондентів на запитання «Як Ви думаєте сьогодні в Україні існує реальна рівність усіх громадян перед законом (верховенство права)?» у %

Ні, зовсім не існує	56	86
В основному, не існує	30	
В основному, існує	8	10
Цілком існує	2	
Важко відповісти	4	

Відповідаючи на запитання «Наскільки відповідає дійсності висловлювання: Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою?» 74% громадян України відзначили, що це висловлювання не відповідає дійсності. І лише 20% погодилися з ним [11].

Таблиця 2.7

Розподіл відповідей респондентів на запитання: *Наскільки відповідає дійсності висловлювання: «Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою»*

Зовсім не відповідає	35	74
В основному, не відповідає	39	
В основному, відповідає	17	20
Цілком відповідає	3	
Важко відповісти	6	

Така характеристика демократичності політичної культури як вплив громадян на прийняття конкретних державних рішень в Україні є цілком нерозвиненою. Адже вцілому 82% громадян України відзначають, що впливати на рішення можновладців вони не можуть. Цікаво, що найбільша кількість людей, які не погоджуються із твердженням про можливість впливу громадян на прийняття державних рішень проживає на Заході країни, найменша – в Центральному регіоні [11].

Таблиця 2.8

Розподіл відповідей респондентів на запитання: *«Ви вважаєте, чи існують в Україні сьогодні конкретні механізми, що дозволяють рядовим громадянам впливати на конкретні державні рішення?»*, %

	Всі	Регіони						
		Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	АР Крим	м.Київ
Так, механізми існують та діють на практиці	6	5	5	7	6	8	0	16
Формально механізми впливу існують, але на практиці не діють	42	54	36	41	42	43	15	40
Насправді громадяни ніяк не можуть вплинути на прийняття державних рішень	40	34	36	39	42	42	64	30
Важко відповісти	12	7	23	13	10	7	21	14

Досить показними для характеристики рівня демократичності української політичної культури є також відповіді громадян на запитання про дієві механізми впливу на прийняття державних рішень. Так, найдієвішими механізмами визнаються: 1) вибори Президента; 2) участь у мітингах, демонстраціях, страйках.

Далі йдуть «вибори до Верховної Ради», які проте є дещо менш дієвим механізмом ніж «вибори Президента». Це викликає декілька роздумів: по-перше, на 2006 рік Україна мала статус президентсько-парламентської республіки після змін внесених в Конституцію 8 грудня 2004 року, але не дивлячись на це українці як і раніше (що відповідає їх ментальним рисам) сподіваються на захист своїх прав радше з боку Президента, ніж з боку 450 народних обранців. По-друге, та ситуація, яка склалася в Україні з відповідальністю державних посадовців перед громадянами, а радше не відповідальності, змушує людей сподіватися, що одна людини скоріше дасть відповідь на запит, ніж сотня.

Таблиця 2.9

Розподіл відповідей на запитання: *«Як Ви вважаєте, чи дозволяє такий механізм як ___ (див.перелік у таблиці), рядовим громадянам впливати на прийняття конкретних державних рішень?»*, %

	Так
Вибори Президента	47
Участь у мітингах, демонстраціях	47
Участь у страйках	46
Вибори Верховної Ради	41
Вибори місцевої влади	41
Збір підписів, підписання петицій	38
Звернення до засобів масової інформації	36
Участь у роботі громадських організацій	30
Звернення до депутата	29
Участь у громадських обговореннях	28
Участь у діяльності політичних партій	26
Судові позови до органів влади	24

Ще однією характеристикою демократичності вважається вплив громадян на владу через систему виборів. Показовим є те, що 86% громадян України засвідчують недієвість такого механізму як вибори [11].

Таблиця 2.10

Розподіл відповідей респондентів на запитання: *«Чи згодні Ви з тим, що вибори в Україні є реальним механізмом впливу громадян на владу?»*, % [11]

Ні, зовсім не існує	56	86
В основному, не існує	30	
В основному, існує	8	10
Цілком існує	2	
Важко відповісти	4	

Протягом останнього десятиліття в Україні сформувався такий, особливий політико-економічний режим, що ґрунтується на симбіозі політики та економіки, влади та власності, на зрощуванні політичної та економічної еліт. Зі зрощування еліт випливає і зрощування цінностей політичного та економічного полів, що ще раз засвідчує доцільність застосування такого поняття як «цінності політичного простору», які акумулюють в собі цінності політичні, економічні, соціальні та культурні і є одним із компонентів, що утворився в результаті розщеплення цінності у наслідок набування нею численних соціальних контактів.

Економічна міць олігархів базується на їхніх політичних зв'язках, наближеності до правлячих кіл, можливості забезпечувати собі на рівні прийняття державних рішень особливо сприятливі умови для ведення бізнесу. Вони можуть конвертувати свій фінансово-економічний капітал в політичний, а останній у свою чергу – ще в більші матеріальні ресурси.

Олігархія з'явилась у винятковий історичний період, коли перед країнами пострадянського простору постали три виклики небувалої ваги: створення власних держав, перетворення адміністративно-командної системи економіки на ринкову та впровадження демократичних інститутів і практик у суспільне життя. Олігархія стала своєрідною відповіддю цих незрілих, недорозвинутих і недомодернізованих суспільств на ці виклики історії.

Усталення олігархії суперечить очікуванням і прогнозам багатьох колишніх і нинішніх фахівців, які сповідують парадигму транзиту, тобто реформування радянської системи за заздальгідь прийнятим зразком. Цей зразок передбачає виконання певної програми, яка, на думку її розробників, має забезпечити поступовий прогрес суспільств шляхом переходу від авторитаризму до демократії, від централізованої, одержавленої економіки до ринкової. Реальність виявилась значно складнішою та непередбачуванішою. Переважно в рамках західних підходів негативні процеси постсоціалістичної трансформації пояснюються через призму так званої «моделі краху або провалу» (model of failure), під якою розуміється нездатність країн, що трансформуються, досягти цілей, визначених західними радниками (критика такого підходу в його

макроекономічній частині міститься, зокрема, в працях видатного економіста сучасності Джозефа Стігліца) [244]. Водночас недостатня увага приділяється фундаментальному в цьому контексті питанню: чи мета, яку ставлять перед собою правлячі еліти, збігається з тою, яку мають на увазі західні аналітики, чи вона радикально різниться. Окрім того, аналіз олігархії як певної аберації, тимчасового відхилення від стратегічної мети – демократії та ринку – звужує можливості для глибокого та адекватного аналізу цього феномену.

Ця модель набуває форм контрольованої або незавершеної модернізації, що відбувається в історично залежних, незрілих суспільствах із слабо вираженою громадянською ідентичністю. Цей різновид модернізації здійснюється таким чином, що інтереси правлячого класу забезпечуються в першу чергу і за рахунок експлуатації всього населення. Тобто ця модернізація ініціюється та спрямовується саме тими соціальними акторами, які водночас є її головними, а часто-густо і єдиними переможцями та користувачами її плодів. Починаючи реформи, ці соціальні агенти, з одного боку, не доводять їх до логічного завершення, а з іншого, не намагаються їх повністю загальмувати чи звести нанівець. Вони, скоріше, направляють їх у таке русло, яке повністю забезпечує їм можливість повного контролю над ситуацією та отримання переваг від свого панівного становища. Як правило, ці реформи носять половинчастий та обмежений характер, створюючи широкі можливості для зловживань та використання спеціально створених переваг, які базуються на ринкових диспропорціях і системних недоліках. Ті соціальні сили, які в короткостроковій перспективі є переможцями трансформації і які, на перший погляд, мали б підтримувати поступ реформ, виявляються їх завзятими противниками. Ці переможці намагаються законсервувати ситуацію власного панування, створити, за висловом Дж. Гелмана, так звану рівновагу часткового реформування (*partial reform equilibrium*) [313, с. 203–234]. Це той проміжний еквілібріум, коли панівні прошарки мають можливість отримувати максимальні прибутки з започаткованих реформ, перекладаючи максимальний соціальний тягар на всю решту суспільства. Такий непропорційний та несправедливий розподіл благ і втрат стає можливим

завдяки слабкості громадянського суспільства, відстороненню громадян від контролю над політичними елітами та від участі в прийнятті рішень у сфері державного управління. Невипадковим є те, що найбільший опір послідовному та повномасштабному втіленню ринкових і демократичних реформ чинять не ті, хто найбільше постраждав від їх започаткування, – пенсіонери, робітники, безробітні чи працівники бюджетної сфери. Це роблять ті, хто, здавалося б, мав виступати в ролі їх апологетів, ті, хто опинилися в найкращому становищі від початкової лібералізації, менеджери підприємств, банкіри, чиновники. Ось чому лібералізація в таких умовах призводила до приватизації без створення ефективних ринкових інститутів і механізмів регулювання. Аналогічним чином, демократизація носила декоративно-декларативний, суттєво обмежений, контрольований зверху характер, не призводячи до справжніх змін в системі державного управління, взаємовідносин між владою і народом, державою і суспільством і не змінюючи природи соціальних відносин. Більше того, демократичні інструменти були поставлені на службу домінуючому класу.

Особливість ситуації в Україні полягає в існуванні кількох кланів, які виникли за регіональною ознакою. В політичному дискурсі вони отримали назву фінансово-промислових груп. Найпотужніші з них асоціюються з Донецьком, Києвом, Дніпропетровськом і Харковом. У рамках одного регіону може існувати декілька кланових об'єднань, як, наприклад, два в Донецьку, які сформовані навколо двох потужних корпорацій СКМ (System Capital Management) та ІСД (Індустріальний союз Донбасу). Кожен з них контролює велетенські виробничі ресурси в різних сферах господарства. Скажімо, СКМ володіє металургійними, машинобудівними, хімічними, вугільними підприємствами, енергогенеруючими та енергорозподіляючими потужностями, мобільними та стаціонарними телефонними операторами, банками, медіа-ресурсами і, нарешті, футбольним клубом «Шахтар». Окрім того, це угруповання повністю контролює та фінансує одну з найпотужніших партій в Україні – Партію регіонів, яка отримала найбільшу кількість депутатських мандатів на останніх парламентських виборах. Кожний з кланів являє собою політико-економічне угруповування, де економічні

ресурси використовуються для розширення політичної влади, а остання, у свою чергу, – для подальшого посилення економічної могутності.

Становлення олігархічних відносин у перехідних суспільствах пострадянського типу було викликане двома групами факторів. Першу створюють інституційні, структурні та соціокультурні моделі розвитку, які перейшли українському суспільству у спадок від минулого. Вони справили вплив на вибір шляхів розвитку на відповідному етапі реформування, позначаючись на його змісті, формі та термінах впровадження, а також продовжують певною мірою визначати траєкторію сучасного шляху [145].

Друга група факторів безпосередньо стосується стратегії реформ, їх змісту та методів імплементації. У даному випадку йдеться вже не про певні обмеження та шанси, що існують на макрорівні, а про інтереси та можливості їх здійснення, мотиви, цінності та настанови, якими керувалися елітні верстви, впроваджуючи суспільні зміни. Так, певні реформи в Україні були відверто націлені на створення олігархії. Зокрема, йдеться про процеси приватизації державного майна як на законодавчому рівні, так і на рівні соціальної практики. Методи їх впровадження свідчать про ту ж саму тенденцію – всі найважливіші реформи приймалися без справжнього громадського обговорення і тим більше впливу широкого загалу на характер рішень. Більшість важливих економічних новацій були недвозначно спрямовані на створення прошарку великої буржуазії, про що в публічних виступах неодноразово заявляли самі лідери країни [145].

Отже, розглянемо фактори становлення олігархії, які спираються на спадщину радянського минулого. В розгляді будемо спиратися на досить обґрунтовану та актуальну роботу кандидата соціологічних наук Г. Коржова «Олігархія як модель обмеженої модернізації» [145]. По-перше, одержавлення всього суспільного життя, гіпертрофована роль держави в суспільному житті, концентрація гігантських ресурсів призвели до недорозвинутості недержавної сфери – як незалежної економічної діяльності, так і громадянського суспільства. Це наклало свій відбиток на модель накопичення капіталу в нових умовах. Успіх бізнес-проекту в багатьох випадках залежав від сприятливого ставлення з боку

держави, точніше її представників – чиновництва, а слабкість і залежність від держави підприємців посилювалось домінуванням в його середовищі поглядів про необхідність державної підтримки як передумови успіху.

По-друге, відсутність верховенства права, нерозвинута правова свідомість, неповага до закону, відсутність традицій правової держави створювали сприятливе середовище для розповсюдження позаправових й антисоціальних практик у діяльності новонародженої буржуазії.

По-третє, слабкість громадянського суспільства як на інституціональному рівні, так і ціннісно-діяльнісному робила неможливою і формування сильного та незалежного підприємницького середовища, здатного створювати інститути для захисту власних прав поза державними структурами. Виник дисбаланс сил між першим і другим секторами при майже повній відсутності третього. Слабкість громадянського суспільства надавала майже необмежені можливості для інсайдерів розграбовувати національні багатства, надаючи їм додаткові переваги в конкурентній боротьбі з бізнесменами-новачками. Саме ж суспільство було позбавлене можливості контролю за всіма процесами трансформації, включно з приватизацією державної власності. Нерозвинутість громадянського суспільства означала, що відсутня активна та сильна суспільна сила з необхідними ресурсами, інструментами, інтересами та мотивацією, яка була б здатна приборкати клієнтистську корупцію та змінити саму модель суспільної організації.

По-четверте, домінування в радянську епоху специфічної структурної моделі економіки – вертикально інтегрованих і монополізованих галузей економіки – полегшило привласнення державної власності інсайдерами, зокрема менеджерами (директорами) підприємств в умовах стихійної приватизації.

По-п'яте, підданський та не громадянський тип політичної культури зробив неминучим процес олігархізації суспільства на всіх рівнях. Протягом десятиліть панування комуністичного режиму певні риси традиційної культури отримали подальше підсилення, зокрема різкий вододіл і дихотомічний антагонізм між царинами приватного та публічного життя. Негативне сприйняття політичної сфери закріпилось ще глибше в колективній свідомості українців [314, с. 210].

Для радянського суспільства був притаманний дуалізм офіційних і неофіційних норм, тобто неспівпадіння неофіційних норм, які регулюють повсякденне життя людей, та норм, офіційно санкціонованих владою [191, с. 220]. Соціальна реальність сучасного українського суспільства практично повністю регулюється нормами позаправового та неофіційного характеру, що значною мірою типово для домодерних суспільств. Те ж саме стосується вкрай звуженого публічного простору та фрагментації суспільного життя.

Такий стан речей пояснюється, на думку багатьох дослідників, особливою природою владних відносин, зокрема «нав'язаною владою» [191, с. 16]. Такий характер влади пояснюється хронічною слабкістю громадянського суспільства та домінуванням протягом тривалого історичного періоду авторитарних і деспотичних режимів, відстороненням народу від впливу на прийняття політичних рішень, за винятком рідкісних періодів революційного піднесення, а також підданською та периферійною політичною культурою народних мас. Один з дослідників пострадянських суспільств називає таку культуру «гетто подібною» та пов'язує її становлення з особливостями більшовицьких режимів у країнах Східної Європи [314, с. 207–224].

По-шосте, відсутність сильної та консолідованої опозиції на початку трансформації стала одним з найвагоміших факторів олігархізації політичного та суспільного життя. Національно-демократичні сили фактично самоусунулись від прийняття найважливіших рішень в економічній сфері, уклавши негласний пакт з номенклатурою про розподіл сфер впливу: культурно-символічний простір – зона відповідальності націонал-демократів, а економіка – «червоних директорів» і номенклатури. Так процеси державотворення та соціально-економічного реформування були фактично відокремлені одне від одного. Націонал-демократичний табір явно недооцінив роль економічних чинників у формуванні нової незалежної держави, віддавши контроль над економічними процесами в руки старої еліти [145].

Політичним інструментом для створення олігархії на перших етапах становлення України стала так звана «партія влади» – аморфне в ідеологічному

плані, неформальне об'єднання, яке включало до свого складу стару комуністичну номенклатуру, технократію та частину нової національної еліти. Збереження владних повноважень і недопущення конкуренції з боку інших політичних сил було головним об'єднуючим мотивом цього утворення.

Окрім зазначених вище внутрішніх механізмів, зовнішньополітична ситуація, а саме розклад сил на міжнародній арені також сприяли зміцненню олігархічної системи. На момент початку радикальних перетворень у постсоціалістичному світі в середовищі міжнародної політичної та економічної еліти панував так званий Вашингтонський консенсус, який базувався на неоліберальній ідеології та економічній політиці. Це дало можливість таким міжнародним інституціям, як МВФ і почасти Світовому банку, які відігравали найважливішу роль в розробці рецептів перетворень, нав'язати модель економічних реформ без врахування національної специфіки. Ці рецепти включали в себе проведення швидкої лібералізації цін і торговельного режиму, приватизацію державної власності та макроекономічну стабілізацію. Нав'язані ззовні ринкові реформи за методом «шокової терапії», за влучним виразом Теодора Гербера та Майкла Гаута, створили «більше шоку, ніж терапії» [306, с. 1–50]. Перебільшений акцент на економічній лібералізації за рахунок демократичної консолідації суспільства призвів до посилення авторитарних тенденцій і накопичення додаткових переваг у руках правлячого політичного класу, послабивши й без того вкрай обмежені можливості громадянського суспільства здійснювати контроль за діями влади та впливати на перебіг суспільних перетворень.

В результаті більша відкритість українського суспільства, його інтегрованість до глобального оточення в економічному та політичному плані призвели до подальшого вкорінення та легітимізації олігархату. У певному сенсі він став результатом негласного компромісу між правлячим внутрішнім класом і елітами розвинутих країн, політика яких по відношенню до України визначалася економічними та геополітичними інтересами контролю над цією територією задля збереження напівпериферійного статусу регіону. Це дозволяло диктувати свої

умови відносно напрямів проведення міжнародної політики та забезпечувати сприятливі умови для економічного домінування.

Таким чином, економічні реформи впроваджувалися виключно в інтересах правлячих кіл. Приватизація, лібералізація зовнішньої торгівлі, бартерні угоди стали головними інструментами збагачення привілейованих верств населення в перші роки реформ. В умовах конфіскаційної за своєю суттю лібералізації, за відсутності капіталів та за повної деморалізації суспільства приватизація проводилась непрозоро, кулуарно та виключно в інтересах еліти, зокрема менеджерів державних підприємств. Невипадково в Україні нині спостерігається одна з найбільших на пострадянському просторі концентрація виробничих активів у руках менеджерів [47, с. 76–77].

Спонтанна приватизація відкривала необмежені можливості для порушень, зловживань, всеохоплюючої корупції. З приводу того, що виступає причиною корупції, в літературі часто цитують Роберта Клітгарда, який стверджує, що «корупція – це монополія плюс свобода дій мінус відповідальність». Іншими словами, хтось має мати монополію на прийняття рішень та їх втілення в життя, при цьому не будучи зобов'язаним нести відповідальність.

Це створює ситуацію безконтрольності та безкарності, стимулюючи до великих зловживань. Ці ж самі передумови сприяють формуванню олігархії. Приватизація мала глобальні наслідки не тільки в економічному плані, але й для подальших процесів політичного реформування, роблячи демократичну консолідацію неможливою, а також визначаючи хід процесів у асоціальной сфері.

Отже, здійснений аналіз показує, що система демократичних цінностей в українському суспільстві ще не є такою, яку розділяє та підтримує своїми діями більшість громадян. Вона не є і такою, яка має реальну підтримку з боку політичної еліти. З одного боку, досить динамічний, а з іншого – непослідовний, без чітких цілей та механізмів їх досягнення, пострадянський етап функціонування українського суспільства сформував лише підґрунття для розбудови системи демократії як механізму, що може забезпечувати принципи свободи, правової держави, дієвості конституції, соціальної рівності,

справедливості, зменшувати ризики помилок у виборі лідерів, забезпечувати взаємодію тріади «держава, народ, влада». Сама система механізмів демократії перебуває в стані початкової розбудови та незабезпеченої легітимності. Погоджуючись з думкою вітчизняної дослідниці О. Балакіревої [10, 11] зазначимо, що серед сучасних ризиків України – гра на цінностях, у тому числі й демократичних цінностях, тенденції посилення туги за «сильною владою» та схильність до патерналістських настроїв, політизація суспільного життя, замість формування громадянського суспільства – формування суспільства громадянської незгоди. В цьому контексті актуалізуються потреби формування національної гордості, почуття особистої відповідальності, перспективної системи цінностей, згуртованості (консолідації) та подолання нової хвилі апатії, розчарування, соціальної безініціативності, почуття невпевненості та незахищеності.

До пріоритетів, які зможуть забезпечити розвиток українського суспільства, слід віднести посилення реальних демократичних процесів, підвищення відповідальності влади перед народом, зростання активності громадянських ініціатив, формування механізмів участі народу в прийнятті рішень та забезпечення зворотного зв'язку «влада – народ», прозорості у діяльності органів державного управління. Адже більшість сучасних теорій суспільного розвитку наголошують, що без утвердження інститутів справжньої демократії ніякого «прориву», жодних суттєвих успіхів ні в економіці, ні в соціальних сферах в Україні, як і в більшості інших пострадянських держав, не буде досягнуто.

2.4. Перспективи подальшої трансформації цінностей об'єднаної Європи і цінностей українського суспільства: проблеми співвідношення

Основний мотив, що рухає дискурс постмодерну, – неприйняття тоталітарності в будь-якому вияві. У тому числі тоталітарних претензій раціональності. Проголошення XXI століття віком постмодерну означає відмову від оцінки сучасності з позицій майбутнього. Постмодерн перетворює кожен мить

сучасної історії на «кінець світу», оскільки кожна мить є водночас «початком світу» – майбутнього немає, його щомиті творять живі з сучасного матеріалу. Смысл історії – і моральнісна оцінка теперішнього часу – все менше орієнтовані на віддалені цілі, до яких нібито дрейфує суспільство, і все більше апелюють до самоствердження особистості. Створюється враження, що таким чином взагалі поставлено крапку на принципах. Нелінійність, відкритість та біфуркальність розвитку будь-якого соціального об'єкту унеможлиблює стовідсоткове його прогнозування. Спираючись на вище зазначені корективи, в межах даного підрозділу спробуємо окреслити ймовірні сценарії розвитку цінностей політичного простору ОЄ за умови пролонгації існуючих на даний момент тенденцій їх розвитку. Таким чином, будемо працювати в межах пошукової моделі прогнозу. Розпочнемо з визначення передпрогновної орієнтації.

Об'єктом дослідження є динаміка ціннісних орієнтацій.

Предмет дослідження – динаміка ціннісних орієнтацій українців та європейців.

Мета дослідження – визначити сукупність параметрів і тенденцій розвитку цінностей об'єднаної Європи та українського суспільства, спираючись на дані проведеного теоретичного дослідження, на емпіричні дані отримані за допомогою досліджень і на статистичні дані, й окреслити можливі варіанти розвитку цінностей в майбутньому.

Завдання дослідження:

- розробити структуру соціальних показників відповідно до об'єкту і предмету дослідження;
- описати прогнозний фон;
- створити сценарії розвитку об'єкту і предмету дослідження шляхом екстраполяції і інтерполяції існуючих показників;
- сформулювати найбільш вірогідний тренд розвитку досліджуваних явищ шляхом визначення верхніх та нижніх екстрем.

Проблематика дослідження пов'язана з необхідністю створення сценаріїв динамічного розвитку не лише предмету дослідження – цінностей ОЄ та

українського суспільства, а й неможливістю розглядати динаміку цінностей ОЄ без аналізу динаміки ЄС; по-друге, незважаючи на те, що цінності характеризуються стабільністю, тобто є аттрактором соціального світу, вони залежать від умов оточуючого середовища, що було доведено в теоретичній частині роботи.

Період дослідження. Аналіз сукупності існуючих тенденцій розвитку об'єкту і предмету дослідження розпочнемо з 2005 до сьогодні (2010 року). Сценарії розвитку у зв'язку зі швидкоплинністю і непередбачуваністю сучасного соціального світу і складністю прогнозування явищ міжнародного світу, будуть розраховані на найближчі 5 років, відповідно період прогнозу складає – 2010-2015 роки.

Методи збору інформації: *структурно-морфологічний*, за допомогою якого буде виявлена інформація по структурним частинам прогнозованого явища, а саме цінностей ОЄ та українського суспільства (по кожному з полів: політичному, економічному, соціальному, культурному), а також зафіксовані інноваційні ідеї та рішення, документи та нормативно-правові акти, що дозволить сформулювати чітке уявлення про можливості, а головне про потреби розвитку європейських цінностей; *метод визначення публікаційної активності*, за допомогою якого буде відслідкований потік документів, дотичних до предмету дослідження сфер, визначені акценти, що ставляться європейськими та національними політиками держав-членів ЄС та вітчизняними політиками по відношенню до проблем та можливостей їх корегування; *метод показників*, за допомогою якого будуть відслідковані зміни у статистичних показниках структурних частин предмету дослідження – в політичному, економічному, соціальному і культурному полях.

Робочі гіпотези будуть опрацьовані відповідно до структурних частин предмету дослідження, а саме до цінностей чотирьох полів, які формуючи мережу взаємодій і визначають предмет дослідження.

– *економічне поле* – системні риси кризи, що розпочалась у 2008 році лише підсилили потребу економічної інтеграції Європи, і на відміну від

політичної складової дають підстави для побудови оптимістичного сценарію розвитку, тобто поглиблення європейської інтеграції;

- *економічне поле* – подальше ігнорування інтересів народу України призведе до зростання залежності від зовнішніх економічних та фінансових потоків;

- *політичне поле* – системні риси кризи, що розпочалась у 2008 році посилили конфліктну складову у відношеннях між національним і наднаціональним, тобто загострили боротьбу опозиційних один до одного проектів європейської інтеграції – міжурядового і федеративного;

- *політичне поле* – подальше ігнорування інтересів народу України та централізація влади призведуть до народних збурень та розвитку напочатку поодиноких громадських ініціатив;

- *соціальне поле* – криза відобразилась і на його цінностях, але значно раніше і її наслідки набагато глибше, вони характеризуються домінуванням особистого над колективним, що призвело до збільшення кількості розлучень, абортів і суїцидів;

- *соціальне поле* – суспільні негаразди здатні перенести акцент з суспільного колективного на індивідуальне, тобто українці «втікати» від кризи будуть саме в сферу сім'ї та родини;

- *культурне поле* – криза духовності і загострення опозиційності культурних відмінностей між «Сходом» і «Заходом», що актуально за умови посиленої міграції в ЄС представників східних культур, мають своїми наслідками зростання тероризму, ісламського фундаменталізму, шовінізму, ксенофобії, різних протесних рухів.

- *культурне поле* – наростання запозичень із Заходу поряд з тим домінуючою тенденцією залишиться етно та національно центризм.

Індикатуми-індикатори:

- значення на світовій арені – вплив на міжнародні процеси, зокрема військові конфлікти;

- європейська ідентичність – ідентичність, яка превалує у європейців (до місця народження, до країни, до континенту, до світу);
- економічна інтеграція – підтримка державами-членами ЄС європейських економічних структур, залучення до зони євро, до єдиного економічного простору. Економічні тенденції в Україні;
- політична інтеграція – розширення політичних функцій інституційних структур ЄС, відсоток тих, хто бере участь у виборах до Європарламенту. Політичні тенденції в Україні;
- «Європа двох швидкостей» – рівень політичного та економічного національного розвитку держав-членів ЄС. Регіональні особливості в Україні;
- економічна вигода від участі в ЄС – кількість бюджетних коштів, що їх отримують з бюджету ЄС держави-члени;
- конкурентоспроможність держав-членів ЄС – рейтинг (місце) конкурентоспроможності. Конкурентоспроможність України;
- економічна ефективність – коефіцієнт валового внутрішнього продукту і паритету купівельної спроможності;
- демографічний клімат – кількість іммігрантів, старіння населення, відтворення населення, кількість новонароджених, кількість шлюбів;
- конфлікт релігійних ідентичностей – нормативно-правове регулювання релігійних питань.

Аспекти прогнозного фону:

- міжнародний;
- політичний;
- економічний;
- демографічний;
- соціально-культурний [270, с.76].

Міжнародний аспект.

Впродовж останніх років найсуттєвіші зміни в системі міжнародних відносин були пов'язані вже не з трансформацією інститутів та режимів часів «холодної війни», як це було в 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст., а з новітньою

динамікою глобальних і регіональних процесів, спрямованих на перебудову світової ієрархії та закріплення нового балансу сил у світі в цілому та в окремих його регіонах. Головний системний конфлікт у міжнародних відносинах першого десятиліття XXI ст. полягає в прагненні низки держав, які значно зміцнили свій економічний, військовий та політичний потенціал, суттєво збільшити свій вплив на світову політику та в намаганні визнаних світових лідерів утриматися на домінантній або провідній ролі в міжнародній системі.

Ця тенденція знайшла своє відображення у відносному занепаді гегемонії США, русі світової системи до мультиполярності нового типу, трансформації низки міждержавних політичних інститутів глобального та регіонального рівня та загостренні ідеологічної боротьби на тлі зростання міжнародної гетерогенності.

Криза американської гегемонії є явищем тривалим й визначатиме картину світової політики досить довго. Після вересня 2001 року занепад американської гегемонії здавався періодом «організованого хаосу»: інерція американської могутності та потужний вплив спільних євроатлантичних цінностей гарантували відносно мирний перехідний період. Однак світова фінансова криза 2008 р. внесла суттєві корективи, похитнувши те співвідношення сил, яке окреслилося після початку війни в Іраку. За цих умов значно збільшується ризик міжнародної системної дестабілізації.

Упродовж останніх років у міжнародній системі тривали пошуки такої самоорганізації, яка компенсувала б брак американської могутності. Серед кількох можливих моделей із різним ступенем кооперативності / конкурентності / протистояння до останнього часу на перший план висувалася своєрідна конкурентна багатополярність із досить низьким рівнем антагонізму, що обумовлено посиленням такого структурного параметру, як зростання взаємозалежності, інтегрованості в міжнародній системі.

Показовим є приклад G20 (Велика двадцятка). Створення цього міжнародного інституту цілковито пов'язано із тенденцією перерозподілу впливу між провідними державами світу. Саме формат G20, а не G8 було обрано як

майданчик для обговорення на найвищому рівні шляхів подолання світової фінансової кризи.

Як на Сході, так і на Заході, відбувається пошук альтернативних шляхів зміцнення власного впливу на міжнародну політику поза межами усталених інститутів. Ідеологічна складова структурних трансформацій не додає стабільності, активізуючи ще один вимір політичного протистояння, вона «повертає до життя» конфлікти ідентичності, насамперед, релігійні та етнічні, підриваючи тим самим не лише глобальну чи регіональну стабільність, а й національну безпеку окремих держав.

Світова фінансова криза в політичному вимірі має три основних наслідки: по-перше, на тривалий час держава повертає собі першість поміж акторами міжнародних відносин, передовсім, за рахунок зниження ролі міжнародних організацій, режимів та інтеграційних угруповань – всіх інститутів, що є продуктами політики держав (за умов нестачі коштів і скорочення бюджетних витрат скоротиться фінансування державами всіх міжнародних проектів); по-друге, суттєве зростання схильності держав до егоїстичної поведінки (необхідність фінансової мобілізації); по-третє, в міжнародному співробітництві відбуватиметься перерозподіл кількісний та якісний в бік регіонального й субрегіонального (за рахунок міжрегіонального та глобального), що зумовить зростання політичного впливу регіональних лідерів [180]. Показовою щодо цього є російсько-грузинська війна, в якій безпосереднім учасником конфлікту із де-факто американським союзником в регіоні виступила велика ядерна держава. Реакція США у подібному конфлікті, якби на місці Росії була б інша країна, напевно, була б більш жорсткою та активною.

Цей конфлікт підкреслив деякі суттєві тенденції сучасної системи міжнародних відносин. Так, після спроб формування більш гомогенного світового середовища, світ знову повертається до фрагментації політичного простору, за умов якої позиція більшості держав безпосередньо пов'язана з геополітичною віддаленістю або наближеністю до зони конфлікту/кризи. Адже в умовах фактичної війни, учасником якої була ядерна держава – постійний член Ради

Безпеки ООН, більшість держав утрималася від формулювання власної позиції по суті конфлікту й обмежилася лише висловленням жалю з приводу нього як такого.

Поміж провідними гравцями міжнародної політики, від провідних країн ЄС до США, Японії, Індії та Китаю, перемогли власні егоїстичні інтереси, а не прагнення до забезпечення універсального режиму безпеки в світі або регіоні.

Цей конфлікт став також свідченням ренесансу силової політики, використання збройних сил як ефективного інструменту зовнішньої політики. Неспроможність міжнародного співтовариства втрутитися в конфлікт та покласти йому край (продемонстровано вже вкотре і в останнє – під час військової операції Ізраїлю в секторі Газа) підтверджує, що в сучасному світі принаймні великі держави та регіональні лідери можуть вдаватися до застосування сили для демонстрації свого статусу та захисту власних інтересів.

У 2008 р. постала тенденція зміцнення самостійної ролі та ренесансу великодержавницьких ідей у Франції, Німеччині та Італії [180].

Політичний аспект.

1 грудня 2009 р. набув чинності «Лісабонський договір про внесення змін у Договір про Європейський Союз і договір про створення Європейської спільноти», який був підписаний 13 грудня 2007 р. у португальській столиці. Цей документ став важливим етапом в історії Європейського Союзу. Фактично він завершив період правової кризи, в якій після провалу влітку 2005 р. на референдумах у Франції та Нідерландах процесу ратифікації першої спільної Конституції, перебував Євросоюз. Адже вперше «старі» та «нові» країни-члени ЄС підписали спільну угоду та зобов'язалися її послідовно виконувати.

Водночас найбільш запеклі внутрішньополітичні дебати з цього питання тривали в Ірландії та Чехії. Опозиційна «Комуністична партія Чехії, Богемії та Моравії» наполягала на проведенні загальнонаціонального референдуму з цього питання. Власне це вмотивувало запеклих опонентів із Соціал-демократичної партії Чехії та правоцентристського «Громадянського союзу» прискорити досягнення домовленості щодо підтримки Лісабонського договору. Зрештою,

палата депутатів парламенту Чехії нарешті проголосувала за ратифікацію. Проти голосували лише комуністи, які вбачають у європейській інтеграції спосіб встановлення наднаціонального контролю над Чехією. Власне, у цьому питанні позиції лівих та ультраправих збігаються. Попри це ратифікація Лісабонського договору пройшла чеський сенат. Однак президент Вацлав Клаус заявляв, що підпише ратифікаційну грамоту лише після рішення ірландців.

2 жовтня 2009 р. ірландці проголосували на повторному референдумі з питання ратифікації Лісабонського договору. (Під час першого, 12 липня 2008 р., 53,4% ірландців висловилися проти ратифікації Лісабонського договору). Підставою для проведення другого референдуму стали соціологічні опитування в Ірландії. Вони показали, що внаслідок світової економічної кризи позиція більшості ірландців щодо європейського проекту змінилася. Річ у тім, що Ірландія після здобуття членства в Євросоюзі у 1973 р. отримала чимало переваг. Упродовж 1980-1990 рр. Ірландія перетворилася на країну з найбільш ліберальним режимом для іноземних інвестицій. Внаслідок такого підходу стрімкий розвиток економіки на початку XXI ст. давав підстави називати Ірландію «кельтським тигром». У вільних економічних зонах країни успішно розвивалися високотехнологічні галузі новітньої інноваційної економіки. Черговий поштовх іноземним інвестиціям дало запровадження євро. Однак такі вагомні економічні успіхи посприяли тому, що ірландці більш егоїстично почали ставитися до потреби нести великий тягар спільних витрат у рамках Євросоюзу.

Стріли критики полетіли на адресу націоналістичної ірландської партії «Шин фейн». Її активісти наголошували, що Лісабонський договір становить загрозу національному суверенітету Ірландії. Основою аргументації супротивників Лісабонського договору були посилення на традиційні католицькі цінності. Ірландців залякували, що «після Лісабону» країну змусять легалізувати одностатеві шлюби та аборти. Крім того, посилення спільної зовнішньої та безпекової політики Євросоюзу розглядалося як виклик традиційному нейтралітету Ірландії. Однак на настроях ірландського суспільства позначилася світова економічна криза. Чимало ірландців вважають, що їхньому острову

вдалося уникнути дефолту лише завдяки співпраці в рамках спільного ринку Євросоюзу.

У підсумку за ратифікацію Лісабонського договору на повторному референдумі проголосували 67,1% громадян Ірландії. Це означало перемогу прибічників поглиблення процесу європейської інтеграції. Результат ірландського референдуму став вагомим аргументом на користь посилення тиску на європейських скептиків у Польщі та Чехії.

Після того, як ратифікаційну грамоту від імені Польщі підписав президент Лех Качинський, чеський президент Вацлав Клаус вчинив аналогічно, хоча й зазначив, що його особисте негативне ставлення до зазначеного договору не змінилося. Таким чином, майже дворічна епопея процесу ратифікації Лісабонського договору завершилася. Щоправда, лідер британських консерваторів Девід Камерон не втратив бажання винести на референдум питання щодо доцільності виконання Лісабонського договору. Зокрема, консерватори ставлять під сумнів потребу часткового передання британського суверенітету Європейському Союзу.

Утім, наразі Лісабонський договір став правовою основою діяльності та розвитку Європейського Союзу. Договір визнає Європейський Союз юридичною особою, суб'єктом міжнародного права. Відповідно до зазначеного договору створено посаду президента Європейської Ради (як інституту ЄС). Іншою новацією договору є впровадження посади Верховного представника ЄС у зовнішніх справах і з політики безпеки. Лісабонський договір збільшує коло галузей, у яких Європейський парламент матиме вирішальне слово, зокрема, аграрний сектор, юстиція та координація роботи служб безпеки. Додано солідарності, яка передбачає спільні дії Євросоюзу та його держав-членів у разі терористичних атак. Договір розширює право голосу й самих європейців. Так, будь-яка громадська ініціатива, під якою підпишеться не менше мільйона громадян країн-членів ЄС, зобов'яже Європейську комісію прийняти офіційне рішення з цього питання. Кожен громадянин матиме право звернутися до європейського Омбудсмана.

Не менш серйозною є ще одна новація, яка надає можливість для будь-якої країни Євросоюзу вийти з його складу. Правда, конкретні умови для цього кроку не уточнюються, тому в будь-якому випадку питання вирішуватиметься всіма країнами-членами.

19 листопада 2009 р. першим Президентом Європейської Ради було обрано колишнього прем'єр-міністра Бельгії Германа ван Ромпея, а Міністром закордонних справ та Віце-президентом Європейської комісії стала представниця Великої Британії баронеса Кетрін Ештон. Обрання на впливові керівні посади в Євросоюзі політиків «другого ешелону», як зазначає кандидат історичних наук Ігор Горобець засвідчило, що національні еліти держав-членів ЄС не готові будувати нову Вавилонську вежу у вигляді наддержави [90].

Головне досягнення Конституції ЄС полягало в її символічному значенні: в самому терміні «конституція», у використанні «державної» термінології («європейський закон», «міністр закордонних справ ЄС» і т.п.), у прийнятій символіці (гімн, прапор і девіз ЄС). Все це повинно було сприяти створенню у населення почуття європейської ідентичності. І все було ретельно вичищено з тексту Лісабонського Договору. Навіть невинна символіка здалася небажаною; лише 16 країн ЄС, особливо прихильні європейській ідеї, в окремій декларації заявили, що будуть вважати зазначені гімн, прапор і девіз символами Європейського союзу. Текст Хартії фундаментальних прав також виключили з договорів, щоб не проводити паралелей між ЄС і державою [129].

Нарешті, на відміну від Конституції ЄС, в тексті Лісабонського договору відсутній давно визнаний юристами принцип верховенства права ЄС. Максимум, на що погодилися євроскептики, – згадати його в окремій декларації, у вельми нечіткому формулюванні: «Згідно сформованої прецедентної практики Суду ЄС, договори і право, прийняте Союзом на основі договорів, мають пріоритет над правом держав-членів на умовах, встановлених названим прецедентним правом».

Вперше передбачена можливість не тільки передачі Євросоюзу нових компетенцій, а й повернення повноважень на національний рівень. А фундамент єдиного внутрішнього ринку втратив один із наріжних каменів: свобода

конкуренції виключена з переліку цілей ЄС. Чи допоможе Лісабонський договір забезпечити легітимність Євросоюзу в очах громадян, подолати так званий демократичний дефіцит? На думку М. Кавешнікова – завідуючого центру політичної інтеграції Інституту Європи РАН, – жодним чином ні [129]. Не випадково при розробці Договору існував негласний консенсус – референдумів не проводити. І лише Ірландія була змушена зробити це у відповідності з національною конституцією.

Громадяни, як і раніше відчують себе не здатними впливати на діяльність Євросоюзу, що породжує апатію і навіть роздратування. На кожні нові вибори до Європарламенту приходить усе менше виборців, влітку 2009 р. явка склала лише 43%. Ще за підсумками виборів 2004 р. член Конвенту ЄС від Швеції Марго Валльстрем заявила: «Ці підсумки – чіткий сигнал нашим політикам про те, що ... ми повинні повільніше рухатися вперед по шляху європейської інтеграції [129]». Референдуми, коли вони проводяться, все частіше дають негативний результат.

Причина тому – у зміні поколінь. Для літніх жителів Західної Європи ЄС міг бути бюрократичним, недемократичним, міг бути джерелом безлічі правил, що ускладнюють життя, але вони чудово пам'ятали: головна заслуга Європейського союзу – вирішення внутрішньоєвропейських протиріч, запобігання ще однієї війни в Європі. Зміна поколінь призвела до знецінення тези про інтеграцію як засіб запобігання військових конфліктів. Із зникненням «радянської загрози» відпав ще один дуже сильний мотив інтеграції. Для молоді мир в Європі – стан природній, так само як свобода перетину кордонів, можливість навчатися за кордоном тощо. А ось недоліки Євросоюзу нікуди не ділися. Громадська підтримка інтеграції стала ґрунтуватися не на ціннісних критеріях (ідеал миру в Європі), а на прагматичному підході до ефективності ЄС, яка в очах населення дуже невелика.

Саме Конституція могла б стати проривом – не стільки з точки зору реального поглиблення інтеграції, скільки з точки зору створення європейської символіки. Вона б зафіксувала державний суверенітет Союзу. Конституція нагадувала урядам і громадянам держав-членів, що Європейський союз – це не

тільки єдиний ринок, але і система політичного управління, заснована на загально визнаних цінностях і принципах.

Наявність такого потужного символу «державності» могло б вплинути на самосвідомість населення країн ЄС. Адже тільки з усвідомлення єдності може вирости солідарність, за наявності якої не страшно опинитися в меншості, коли приймаються рішення, і не шкода віддавати гроші в регіональні фонди, заздальгідь знаючи, що вони будуть витрачені на благо іншої країни. Але все вийшло навпаки – провал Конституції дав євроскептикам можливість, спираючись на волю народу, прибрати з тексту все, що хоч якось асоціювалося з квазідержавною природою ЄС.

Лісабонський договір, формально зберігаючи принцип інституційного балансу між наднаціональними і міжурядовими елементами, зсуває центр впливу в бік міжурядових інститутів: Європейської ради і Ради міністрів. Введення посади голови Європейської ради; введення посади високого представника у закордонних справах і політики безпеки, хоча і має подвійну підпорядкованість, але найбільше пов'язаного з Європейською радою; підпорядкування цьому високому представнику служби зовнішніх зв'язків, що фактично призвело до виведення з структури Комісії підрозділів, раніше підлеглих комісару із зовнішніх зв'язків, – ось лише деякі приклади цієї тенденції. «Тектонічні зрушення» на користь міжурядових інститутів усвідомлені усіма політичними акторами, а це дає можливість країнам-членам ще більш маргіналізувати наднаціональні інститути ЄС, як зазначає М. Кавешніков [129].

Чи стане Євросоюз більш ефективним? Певною мірою – так: Зросте ефективність і оперативність вирішення поточних, тактичних завдань. Проте ЄС не отримує практично ніяких нових повноважень, скоріше навпаки. Крім тексту Лісабонського договору і писаних правил функціонування ЄС, надзвичайно важливі відчуття спільності долі, дух солідарності, який, як мастило в колесах бюрократичного механізму, допомагає об'єднати різноманітні інтереси 27 країн. Але саме цей дух солідарності в ході переговорів 2003-2009 рр. став жертвою національних пріоритетів [там же].

Багато країн ЄС з радістю скористалися провалом референдумів 2005 р., щоб викреслити з Лісабонського договору ті положення, з якими вони погодилися на хвилі «конституційного ентузіазму». У цьому розтягуванні нововведень Конституції взяла участь переважна більшість країн ЄС. Переговорники дбали перш за все не про майбутню ефективність Євросоюзу як такого, а про збереження впливу своїх країн (розподіл місць в Європарламенті, правила голосування в Раді, наявності національних представників на ключових посадах) і «свободу рук» в життєво важливих для кожної конкретної країни сферах політики (право вето).

Ерозія солідарності очевидна [129]. Не випадково в останнє десятиліття все частіше в ЄС лунають заклики до диференційованої інтеграції. Це означає: нехай ті, хто хоче і готовий, об'єднуються тісніше й створюють «тверде ядро», а інші залишаться на периферії. Найчастіше мова йде про створення «авангарду» в сфері юстиції та зовнішньої політики, про більш тісну координацію економічної політики. Але це означає відмову від базового принципу європейської інтеграції – спільного руху до загальних цілей. Для реалізації цього принципу Євросоюз став занадто великий і занадто розрізнений. Те, що було можливо в форматі 6 і навіть 15 країн, стало практично неможливо у форматі 27.

Євросоюз, як інтеграційне угруповання, більш ніж будь-коли потребує зміцнення солідарності і готовності поступатися національними інтересами на користь інтересів загальноєвропейських, більш ефективної і гнучкої системи управління, активної економічної політики і підвищеної уваги до вирівнювання економічного розвитку країн-членів. Без переконливої легітимації ЄС буде не в змозі проводити активну політику. Чи допоможе в цьому Лісабонський договір? Якщо б він був підписаний в 2004 р. за підсумками роботи Конвенту, всі – і політики, і експерти – вітали б його як черговий рішучий крок на шляху до інтеграції. Але наразі Лісабонський договір став свідченням переборення протиріч і змушує задуматися про стагнацію інтеграційних процесів.

Європейський союз часто порівнюють з велосипедом, який впаде, якщо не буде рухатися вперед. Сьогодні цей велосипед майже зупинився.

Інтеграція і дезінтеграція в Європі. Сучасних дослідників часто ставить у глухий кут наявність діаметрально протилежних тенденцій розвитку Західної та Східної Європи. У той час як на Заході інтеграційні процеси набирають чинності, Схід Європи опинився в ситуації дезінтеграції. Ті процеси, які мали місце в Західній Європі 50 років тому, можуть бути виявлені в іншій її частині в даний час.

Пошук ідентичності в сучасній Європі йде у двох протилежних напрямках, які схематично слід визначити як централізацію і децентралізацію. Перший з них набрав сили протягом усього післявоєнного періоду, досягнувши піку форми з висуненням єдиної Європейської конституції – символу інтеграції. Другий процес, менш помітний, але вперто прокладає собі шлях упродовж тривалого часу, відкрито виявився тільки останнім часом, являючи собою, очевидно, реакцію на надто швидкі інтеграційні процеси. Процес децентралізації виграв від кризи, пов'язаної з відмовою від прийняття Європейської конституції, і має певні об'єктивні параметри.

По-перше, можна констатувати проблематичність європейської ідентичності у зв'язку із зростанням культурної та національної невизначеності (мультикультуралізм); правової (співвідношення національного та європейського суверенітетів), політичної (різні підходи до реалізації ідеології прав людини). Ці процеси охопили як Західну, так і Східну Європу, породжуючи відцентрові тенденції всередині Європейського союзу.

У контексті сучасних спроб перегляду класичної теорії суверенітету, введення нових інтерпретацій федералізму, усвідомлення конфліктності соціальних гарантій і економічної ефективності варто переглянути питання, сформульовані філософією права: межі політичної єдності, характер майбутнього об'єднання (конфедерація, федерація, нові форми асоційованого членства); правовий статус суб'єктів майбутнього політичного союзу (федеративні союзи, суб'єкти деволуції, різні форми адміністративної і територіальної автономії); суперечки про суверенітет і можливості його обмеження; конфліктне

співвідношення демократії та правової держави (роль судової влади у вирішенні спорів).

По-друге, відбувається чітке усвідомлення конфлікту між пріоритетами ідеології прав людини та необхідністю вибудувати ефективний захист від деструктивних процесів (катастрофа культурної ідентичності, маргіналізація, імміграція, конкуренція дешевої робочої сили). Європа опиняється перед жорсткою дилемою – збереження соціальної держави чи ефективної економіки; вірність деклараціям прав людини або відмова від них на користь подвійних і потрійних стандартів. Серйозну дилему представляє стратегія такого захисту – повинна Європа бути закритою від зовнішнього світу за допомогою протекціоністських і поліцейських заходів, або відкритою, створюючи всередині гнучкі механізми конкуренції. Цей вибір визначає стратегію майбутнього розвитку – на користь згорання демократичних інститутів (про що говорять уже зараз в умовах необхідності непопулярних політичних рішень) або підтримання їх існування всупереч зростанню соціальної напруги.

По-третє, серйозною проблемою стає сама можливість функціонування класичних інститутів парламентаризму в умовах сучасного масового суспільства. Падіння якості освіти і культурного рівня, з одного боку, і розширення технічних можливостей маніпулювання суспільною свідомістю – з іншого, створюють передумови ослаблення парламентаризму, ведуть до зростання ролі політичних еліт у прийнятті стратегічних рішень. Сучасні автори проводять аналогії з Європою міжвоєнного періоду, і зокрема з Веймарської ситуацією. Можливості маніпулювання електоратом (в умовах інформаційного суспільства та розвитку масових комунікацій), пов'язані з феноменом медіально-плебісцитарного вождизму, медіапартій або навіть необонапартизма, роблять сучасну ситуацію типологічно подібною до тієї, яка існувала на початку ХХ ст. та інтерпретувалась тоді як «криза парламентаризму». Повернення сучасної Європи до плебісцитарної демократії (на зовсім інших засадах) робить актуальним звернення до аргументів на користь раціоналізованого парламентаризму і сильної виконавчої влади,

пояснюючи інтерес деяких мислителів до пошуку прийнятної форми демократичного авторитаризму.

Ці спостереження розкривають циклічність європейської моделі конституційного розвитку і змушують задуматися про зміни його форм, зокрема співвідношення централізації і децентралізації. Політико-правовий компроміс в умовах перехідного європейського суспільства (фактично знаходиться в стані конституційної кризи) покликаний з'єднати раціональну модель сильної держави з його правовим обмеженням як по лінії центральної влади, так і регіонів. Коригування ідеології європейської інтеграції потребує переосмислення параметрів та проявів кризи – ідентичність, суверенітет, федералізм, центр і регіони, взаємини між регіонами. Очевидно, що пошук ефективного компромісу є найважливішим завданням.

Економічний аспект. Поведінка Польщі на саміті ЄС в 2007 р. у Лісабоні ясно показує, що основною причиною мотивації членства в ЄС є цілі практичні: задоволення національних інтересів своєї країни – в найближчі сім років Польща планує отримати більше 65 млрд. доларів з бюджету ЄС [91]. Саме за можливість убезпечити ці виплати і непропорційно своєю вагою впливати на рішення ЄС билася Польща, використовуючи весь арсенал наявних у неї дипломатичних і пропагандистських засобів. Найбільш скандальним було практично пряме звинувачення Німеччини в геноциді поляків. Не тільки Польща, а цілий ряд інших країн отримують пряму фінансову вигоду від членства в ЄС. Наприклад, Греція і Ірландія отримують майже в 5 разів більше, ніж платять у загальний бюджет. Португалія й Латвія отримують приблизно в 4 рази більше [91]. Що станеться, коли конкретна фінансова допомога скоротиться або припиниться зовсім? Що станеться, коли доведеться більше віддавати зі свого бюджету, ніж отримувати?

Очевидно, що у разі зміни прямих економічних вигод від перебування в ЄС на перший план вийде безліч незручних питань – особливостей поведінки та цінностей, які для одних країн є багаторічною практикою і невід'ємною частиною спільних цінностей, а для інших країн – що завдають шкоди, і нав'язаними іншими [91].

Іншою складовою економічного аспекту є рейтинги конкурентоспроможності, засновані на комбінації загальнодоступних статистичних даних і результатів опитування керівників компаній. У 2010 р. більше 11000 лідерів бізнесу було опитано у 134 державах. Анкета складена так, щоб охопити широке коло факторів, що впливають на бізнес-клімат. У звіт також включений докладний огляд сильних і слабких сторін конкурентоспроможності країн, що робить можливим визначення пріоритетних областей для формулювання політики економічного розвитку та ключових реформ [91].

У звіті Всесвітнього економічного форуму [69] представлені два індекси, на основі яких складаються рейтинги країн: Індекс глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index, GCI) та Індекс конкурентоспроможності бізнесу (Business Competitiveness Index, BCI). Основним засобом узагальненої оцінки конкурентоспроможності країн є Індекс глобальної конкурентоспроможності (GCI), створений для Всесвітнього економічного форуму професором Колумбійського університету Ксав'є Сала-і-Мартіном. Як запевняють представники Всесвітнього економічного форуму, GCI постійно вдосконалюється на підставі тестування та консультацій з провідними експертами. GCI складений з 12 показників конкурентоспроможності, які детально характеризують конкурентоспроможність країн світу, що знаходяться на різних рівнях економічного розвитку. Цими складовими є: «Якість інститутів», «Інфраструктура», «Макроекономічна стабільність», «Здоров'я та початкова освіта», «Вища освіта і професійна підготовка», «Ефективність ринку товарів і послуг», «Ефективність ринку праці», «Розвиненість фінансового ринку», «Технологічний рівень», «Розмір внутрішнього ринку», «Конкурентоспроможність компаній» і «Інноваційний потенціал» (у Додатку С наведено частину таблиці рейтингу, яка стосується перш за все країн ЄС, у Додатку Т наведено дані щодо ВВП та ПСК на душу населення в країнах ЄС за 2008 рік) [69].

Демографічний аспект. Населення Європи (ЄС27) росте повільно. Однак за останні роки це зростання дещо прискорилося, і чисельність населення досягла

майже 500 млн. осіб. Населення 12 нових країн ЄС (Болгарії, Румунії, Латвії, Литви, Естонії, Угорщини, Польщі, Словаччини, Чехії, Словенії, Мальти та Кіпру) за останні 10 років скоротилося на 2,3 млн. осіб (-2,2%). За винятком Кіпру та Мальти, а також, у меншій мірі, Словенії, чисельність населення цих країн або залишилася без зміни, або зменшилася. При цьому чисельність населення зростає в основному за рахунок іміграції. У 2000-2007 рр. з приросту в 14,2 млн. людей в ЄС 27 на мігрантів припало 12 млн., або 84%. Тенденція збереглася і в 2008 р., коли частка іммігрантів склала 80% (1,7 млн. осіб). Природний приріст у країнах ЄС 27 останнім часом (1994-2008) залишався незмінним, складаючи приблизно 320 тис. осіб на рік. Для порівняння зазначимо, що природний приріст в США у відсотках до чисельності населення в 12 разів вище [105].

Наступною тенденцією є те, що населення Європи продовжує старіти: кожен п'ятий житель тут старше 65 років. Якщо в 1980 р. дітей було на 36 млн. більше, ніж людей похилого віку, то до 2008 року картина змінилася: тих, кому за 65 років, стало на 6 мільйонів більше, ніж дітей до 14 років. За 27 років чисельність молодого населення скоротилася на 20 млн., з 94 млн. в 1980 р. до 74 млн. в 2007 р., а чисельність людей похилого віку старше 65 років збільшилася на 23 млн., з 57 млн. в 1980 р. до 80 млн. в 2007 р. [105].

Найменша частка молоді в структурі населення – у Болгарії (13,4%) і Німеччині (13,9%). За ними – Словенія (14%) і Італія (14,1%). Вище всього частка молоді – в Ірландії, Франції та Люксембургу (20,3%, 18,6% та 18,3% відповідно). Найвищий відсоток людей похилого віку – в Італії (19,9%), Німеччині (19,8%) та Греції (18,6%), чії показники перевищують середньоєвропейський рівень (16,9%). Дослідники констатують, що вікова піраміда ЄС 27 перетворилася на «віковий ромб». А до 2025 р. це буде перевернута піраміда: найбільший сегмент складуть люди старше 65 років, найменший – молодшого віку [105].

У країнах ЄС 27 продовжує зберігатися і така негативна тенденція, як скорочення народжуваності. У 2008 р. кількість новонароджених ледве досягла 5,2 млн. Це майже на 1 млн., або на 15%, менше, ніж у 1982 р. Драматичний спад народжуваності стався в 1990-1995 рр. З тих пір ситуація практично не змінилася.

У 1995-2008 рр. народжуваність збільшилася всього на 2,1%. Коефіцієнт фертильності у Європі (1,56) досить далекий від того рівня, який потрібний для відтворення населення (2,1), і помітно відстає від того ж показника в США (2,09). Рівень фертильності не виправдовує очікувань європейських громадян (2,3 дітей). У деяких країнах коефіцієнт фертильності знаходиться на критичному рівні: у Словаччині (1,24), Польщі (1,27), Німеччині (1,32). Інші держави – Франція (2,00), Ірландія (1,93), Швеція (1,85), Великобританія (1,84) – в якійсь мірі долають кризу народжуваності [105].

Однією з причин зниження рівня фертильності є зростання кількості абортів. У Європі через кожні 27 секунд робиться аборт. Підсумок – майже 1млн. 200 тис. абортів на рік (2008 р.). За рік Європа через аборти втрачає населення, рівне населенню Люксембургу та Мальти разом узятих, або всього населення Словенії чи Кіпру [105].

Ще однією несприятливою тенденцією в Європі є зменшення числа одружень. За 28 років (1980-2008) кількість шлюбів в країнах ЄС 27 скоротилося більш ніж на 737 тис. (-23,9%), досягнувши критичної позначки. Коефіцієнт одружень (число шлюбів на кожну тисячу осіб) зменшився з 6,75 у 1980 р. до 4,85 в 2008 р. У деяких країнах це зниження досягло катастрофічного рівня. У Великобританії, Португалії та Бельгії шлюбів стало укладатися на 33%, а в Болгарії, Словенії та Угорщини – майже на 50% менше, ніж в 1980 р [105].

Характерна для Європи особливість – зростання кількості позашлюбних дітей. У 2008 р. в країнах ЄС 27 з 5209942 новонароджених 1766733 мали неодружених батьків (33,9%). Іншими словами, кожна третя дитина народжується поза шлюбом. У деяких країнах позашлюбних дітей з'являється більше, ніж законних: це Естонія (58,24%), Швеція (55,47%), Болгарія (50,79%) і Франція (50,49%) [105].

Зростає і число розлучень. У 2008 р. відбулося понад мільйон розлучень (на 365 тис., або 55%, більше, ніж у 1980 р.), що рівнозначно розпаду одного шлюбу кожні 30 секунд. За 12 років (1996-2008 рр.) В країнах ЄС 27 було розірвано більше 10,1 млн. шлюбів, це торкнулося понад 15 млн. дітей. Бельгія, Люксембург

і Іспанія мають найвищий відсоток розлучень: з кожних трьох шлюбів, що укладаються два розпадаються. За кількістю розлучень всіх випереджає Іспанія, де їх кількість за 12 років зросла майже в три рази. У цілому в Європі з кожних двох шлюбів один розпадається (в 1980 р. розпадався один з кожних 4,6 укладених шлюбів) [105].

Чисельний склад європейських сімей зменшується. За 28 років (1980-2008 рр.) середня величина домогосподарства зменшилася з 2,82 до 2,4 людини. У деяких країнах цей показник ледве перевищує 2 людини: У Німеччині (2,1), Данії (2,1), Фінляндії (2,1) і Швеції (2,2). Найбільший розмір середньої сім'ї фіксується на Мальті (3,2), Кіпрі (3,1), у Румунії (2,9) та Іспанії (2,9) [105].

Зростає число домогосподарств, що складаються з однієї людини. Їх частка досягла 27,7%. Більше 54 млн. європейців живуть поодинокі. Все більше стає домогосподарств, де немає дітей, – 67%. І лише 17% родин мають двох і більше дітей [105].

Розуміння того, що родини в Європейському союзі стикаються з чималими проблемами, зростає. Хартія засадничих прав легітимізує участь ЄС у дискусіях з сімейної політики, хоча очевидно, що, відповідно до принципів субсидіарності та ефективності, визначення і здійснення сімейної політики знаходяться в компетенції держав-членів. Уряди країн-членів Євросоюзу виявляють різний ступінь уваги до сімейної проблеми. У половині європейських країн є міністерства у справах сім'ї. Це Ірландія, Німеччина, Австрія, Італія, Люксембург, Словаччина, Румунія, Данія, Словенія, Латвія, Угорщина, Мальта. В інших державах проблеми сімей не належать до числа пріоритетних.

Що стосується обсягу коштів, що виділяються на сімейну політику, то Європа в останні роки асигнувала на ці потреби в середньому всього 2,1% ВВП (2008 р.), що фактично відповідало положенню десятирічної давності. Однак середньоєвропейський показник не дає уявлення про те, яку увагу приділяють сімейній політиці конкретні країни. Данія, Люксембург, Німеччина, Швеція, Фінляндія і Австрія виділяють на потреби сімей понад 3% свого ВВП, при цьому найбільшу допомогу пропонують сім'ям Данія (3,8% ВВП) і Люксембург (3,6%

ВВП). У ряді держав допомога сім'ям не відноситься до числа урядових пріоритетів. Польща, Мальта, Іспанія, Болгарія, Литва, Італія і Португалія витрачають на це менше 1,2% свого ВВП, що значно нижче середньоєвропейського рівня [105].

У грошовому вираженні в рамках сімейної політики Європа виділяє 470 євро на одну людину на рік. Однак існує колосальна різниця між країнами. У той час як Люксембург і Данія витрачають понад 1000 євро на людину, Польща і Румунія – менше 50 євро, а Болгарія – 30 євро. Більш докладні відомості про розміри сімейних пільг у країнах – членах ЄС 27 (в євро, на 2008 р.) наведено нижче у Таблиці 2.11. [105]

Таблиця 2.11

Таблиця розмірів сімейних пільг у країнах-членах ЄС

1. Люксембург – 2353	15. Греція – 271
2. Данія – 1 454	16. Іспанія – 238
3. Швеція – 966	17. Угорщина – 222
4. Ірландія – 964	18. Португалія – 168
5. Фінляндія – 899	19. Чехія – 137
6. Австрія – 890	20. Словаччина – 131
7. Німеччина – 865	21. Естонія – 125
8. Франція – 691	22. Мальта – 100
9. Бельгія – 588	23. Латвія – 74
10. Велика Британія – 495	24. Литва – 72
11. Нідерланди – 402	25. Польща – 54
12. Кіпр – 381	26. Румунія – 52
13. Словенія – 278	27. Болгарія – 30
14. Італія – 272	

Релігійний аспект. Весною 2010 р. депутат Європарламенту від Німеччини Сільвана Кох-Мерін запропонувала ввести у всьому ЄС заборону на носіння жіночого мусульманського одягу, що закриває обличчя. Депутат зазначила, що такий одяг уособлює «цінності, які Європа не розділяє». С. Кох-Мерін очолює в Європарламенті депутатську групу Вільної демократичної партії – однієї з правлячих в Німеччині [63].

29 квітня 2010 р. нижня палата Парламенту Бельгії схвалила заборону на публічне носіння одягу, що закриває обличчя. Напередодні повідомлялося, що у Франції розробляється законопроект, що забороняє носіння елементів традиційного мусульманського одягу в громадських місцях. Згідно з ним передбачається штраф за носіння паранджі у розмірі 150 євро для тих, хто порушить заборону, і 15 тис. євро і рік в'язниці для тих, хто буде примушувати інших осіб порушувати заборону. Замість виплати штрафу жінки можуть відвідувати курси громадянства [63].

21 квітня 2010 р. президент Франції Ніколя Саркозі доручив Кабінету Міністрів країни розробити законопроект, який забороняє носіння паранджі і нікабу в громадських місцях. Як підкреслив президент, будь-який традиційний мусульманський одяг, який повністю закриває обличчя і тіло, має бути заборонений, адже він принижує жінок [63].

З 2004 р. у Франції діє заборона на носіння паранджі і хіджабу у школах, також у публічних місцях заборонили носити релігійну символіку. Про негативні наслідки введення більш широкої заборони на носіння традиційного мусульманського одягу Н. Саркозі вже попередили експерти, відзначивши, що він ризикує вступити в протиріччя з конституцією Франції. У Франції проживає близько 5 млн. мусульман – більше, ніж у будь-якій іншій державі Західної Європи [63].

В останні роки руйнація релігійних вірувань спостерігається у всіх європейських країнах. В Швеції, Нідерландах, Британії, Німеччині переважна більшість населення характеризується агностичним відношенням до Бога.

Можна чітко визначити асинхронність – зниження впливу релігійних доктрин у Західній Європі і його ріст в іншій частині (незахідному) світу. Західна Європа – регіон дуже різномірний у релігійному плані, більше ніж у соціальному чи економічному. Наприклад, за наслідуванням релігійних догматів і силі віри нинішня Ірландія знаходиться на тому ж рівні, що Швеція 50 років тому. Релігійні цінності зберігають своє значення в периферійних частинах Європи (Ірландія, Греція, Польща, Латвія, Румунія) більше ніж в центрі постіндустріальної Європи,

де суспільство секуляризоване. На сьогоднішній день католицизм має більше adeptів за межами Європи (Мексика, Філіппіни, Південна Америка), ніж у ній самій.

Отже, підсумуємо інформацію, яку ми отримали шляхом теоретичного і практичного дослідження. Європейська інтеграція розпочалася під дією багатьох причин, зокрема: розширення впливу християнської церкви і завоювання більшої кількості прихожан; великі географічні відкриття і, як наслідок створення метрополій і підвладних їм колоній; під тиском необхідності розгортання капіталістичного способу виробництва, що потребував розширення економічних, фінансових та інвестиційних ринків. Всі причини врахувати неможливо, але не варто забувати і про те, що об'єднання Європи відбувалося під впливом спільної історичної долі європейських народів. Європейців єднає історично сформований світогляд, що складається з традицій розвитку демократії як найкращого з режимів, які Європа переживала. Досвід розбудови громадянського суспільства і набуття ним ефективності єднає європейців у впевненості в можливості вирішувати і налагоджувати власне життя. Досвід відмови від колоніальної системи (де юре) і від світової гегемонії (де-факто) сформували у європейців толерантність по відношенню до інших культур, інших народів, інших ідентичностей. Європейський Союз не став би успішним проектом, якщо б не мав такого підґрунтя. Але згадаймо, що створення ЄС відбувалося під прапором перш за все економічної інтеграції, а не соціально-культурної чи політичної. Дані наведені в емпіричній частині дослідження свідчать про те, що й наразі Союз залишається перш за все економічно вигідним. Економіка залишається головною домінантою європейської інтеграції і зараз. Це засвідчують і статистичні дані, і думки експертів зокрема Миколи Фесенка, який зазначає, що ЄС «розробив і реалізує спільні антикризові заходи, координує дії країн-членів, визначив економіку як пріоритет своєї політики на найближчі роки [131]. Але проблеми ЄС має не лише у тих питаннях, які найтяжче вирішувалися завжди – політиці, але й в тому, що ЄС об'єднало – в економіці. ЄС перетворився на Європу двох швидкостей, в якій вже давно відбуваються дискусії з приводу поділу ЄС на

авангард або локомотив, що складається з передових держав-членів, і на держав, що знаходяться на «наздоганяючій швидкості». У зв'язку з цим які перспективи самого ЄС? Наведемо два сценарії.

Сценарій №1. Песимістичний. ЄС внаслідок світової економічної кризи і втрати світової першості з боку США, що відповідно відкриває можливості для встановлення такої першості з боку інших держав, поступово буде втрачати свій вплив на національні держави-члени, перш за все на найрозвинутіші, постіндустріальні (Франція, Німеччина, Люксембург, Велика Британія), яким вигідніше бути поза межами союзу і з точки зору економіки і з точки зору збереження національного суверенітету. Вихід цих країн з ЄС (частковий або всіх), що, до речі, було встановлено як правову норму в Лісабонському договорі, знецінить сам ЄС і позбавить такі країни, як, наприклад, Польща чи Болгарія, економічної стимуляції їх власних національних економік. Згодом ЄС перетвориться на подобу Ліги Націй структуру, яка не здатна впливати ні на міжнародні процеси, ні на функціонування держав-членів. Цей сценарій можливий і за умови збереження ЄС 27. Наразі створюються інші структури міжнародного значення, які мають на меті вирішення економічних проблем, наприклад G20. Європейська ідентичність і спільні європейські цінності єднають народи незалежно від бюрократичних структур, однією з яких європейці за даними соціологічних досліджень (Всесвітнього огляду цінностей) і вбачають ЄС. Вони можуть бути «реставровані» в будь-якій іншій структурі. Оскільки домінуючі в Європі цінності: індивідуалізм, повага до людського життя, до інших культур, демократія і правова держава не знають меж і є надбанням європейської нації.

Сценарій № 2. Оптимістичний. Для того, що сценарій №1 не реалізувався ЄС має встановити ліміт розширення (ЄС 27), що було неодноразовою пропозицією з боку таких держав як Франція, Велика Британія. Встановлення ліміту, дасть можливість вирішити найболючіше політико-правове питання – прийняття та узгодження рішень. Подібне рішення може призвести також до посилення контролю над міграційними потоками, збільшенням практики видачі

тимчасових або циклічних віз. Дефіцит демократії, так мабуть будуть називати подібні рішення представники деяких ЗМІ і деякі європейські політики, для держав-членів буде заміщений економічними критеріями ефективності національних економік та єдиного європейського простору. Коли питання економічної ефективності ЄС, в тому числі національних економік буде вирішено, мусить посилитися політична інтеграція, щоб не суперечити логіці еволюції системи. В інакшому випадку – повернення до сценарію №1 – повний, а скоріше частковий розпад ЄС. Це передбачає наступні кроки ЄС: в найближчі роки Європа має представити новий «бренд ЄС» для того, щоб він – союз, став домівкою новому молодому поколінню європейців; формування у пересічного європейця образу Європи як спільного дому, як наслідок – посилення європейської ідентичності. Наразі, про що свідчать дослідження (European Values Survey), у європейців акцентована перш за все міська і регіональна ідентичність. Це означає, що на питання «звідки Ви?» пересічний англієць відповість «з Лондона» чи «з Уельсу», а не «з Європейського Союзу» чи «з Великої Британії».

Приєднання до ЄС в найближчі роки будь-якої країни кандидата (Туреччини, Хорватії, Македонії) є малоімовірним розвитком подій, адже це б посилює роз'єднаність ЄС і в економічних, і в політико-правових питаннях. Еволюція будь-якого явища соціального світу – процес циклічний. Попередні 17 років (1991-2008) з часу розпаду Радянського Союзу до старту світової економічної кризи в Європі домінували цінності індивідуалізму. Свобода стала домінуючою цінністю політичного простору ЄС. Але криза і не лише економічна, а політико-правова, релігійна, демографічна мають змусити маятник європейських цінностей зміститися до колективного, до посилення уваги щодо соціально і економічно незахищених верств населення. Це, як нам здається, буде єдиним правильним варіантом розвитку подій. Хоча зупинити велосипед лібералізації за будь-яку ціну, може означати падіння лібералізму такої форми.

Відповідні індикативи українського суспільства.

Політичний та зовнішньополітичний аспекти.

Перманентна політична криза, яка розпочалася в кінці 2004 р., ще раз доводить той факт, що українська держава може не винести наслідків непродуманих дій вітчизняних політиків і втручання іноземних держав у внутрішні справи країни. Спостерігаючи за українською внутрішньополітичною кризою, впливові держави лише вичікують, коли вони зможуть мати справу зі стабільною країною. Газова криза 2008 р. та судовий вердикт стосовно острову Зміїний ще раз засвідчили, що Україна, на жаль, сьогодні є об'єктом, а не суб'єктом міжнародної політики.

Іншою проблемою України є її лімітрофне розташування. Лімітрофність України може бути визначена наступною типологією: – в геополітичному плані – Україна знаходиться між ЄС і Росією; – в економічному – між країнами з ринковою, соціально орієнтованою економікою Заходу та економікою Росії, що тільки розвивається; – у духовно-моральному – між тоталітарним ідеологічним минулим і невиразним правовим майбутнім, складові якого, а саме, громадянське суспільство, правова держава, мало хто собі уявляє через відсутність належної інформаційної кампанії; – в ціннісному – між східною та західною цивілізаціями. Тут слід зазначити, що в Україні перехрещуються цінності як східної, так і західної цивілізацій. Проте, ані східні інтерпретації взаємодії громадянина і держави («людина – гвинт державного організму»), ані некритичне сприйняття опорних точок західного антропоцентризму («абсолютний пріоритет прав громадянина») сьогодні не є прийнятними для українського суспільства. С. Гантінгтон у своїй праці «Зіткнення цивілізацій» також наголошує на тому факті, що Європа закінчується на берегах Дніпра, а далі починається Азія.

Наступною проблемою, яка заважає успішно здійснювати зовнішньополітичний вектор – є кардинально протилежні погляди у суспільстві щодо української зовнішньої політики. Цю розбіжність, на нашу думку, можна пояснити, як вже наголошувалося, неофіційним поділом України на східну та західну за політичними симпатіями, проросійську і прозахідну, відповідно. Цей висновок нам дозволив зробити аналіз результатів президентських і парламентських виборів 1994, 1999, 2004 та 1998, 2002, 2006, 2007 років

відповідно: Західна Україна голосує за кандидатів і партії з прозахідною політикою, а Східна Україна – за партії з відкрито проросійським вектором, зазначеним в їх передвиборних програмах [236].

22 листопада 2010 року Україна отримала План дій з лібералізації візового режиму з ЄС. Однак, на відміну від балканських країн, цей план не передбачає автоматичного скасування віз для українців, коли Україна виконає всі вимоги. За роз'ясненнями з цього питання компанія Deutsche Welle (Німеччина) звернулася до експерта з питань міграції німецького фонду Бертельсманни Кристел Моргауз. Далі наведемо цитату з інтерв'ю пані Моргауз [68].

DW: Чи вплине, на Вашу думку, «балканський» візовий досвід ЄС на перспективи скасування віз для України?

Моргауз: Я гадаю, що так. Євросоюз став обережнішим. Ви бачите, що у випадку з Україною у плані дій з лібералізації візового режиму немає автоматизму – виконання критеріїв не призведе до негайного скасування віз. Сьогодні в Європі замало політиків із сильними об'єднувачими ідеями, таких як Гельмут Коль або знакові постаті європейської інтеграції 60-их – 70-их років. Сьогодні подальша інтеграція в Європі визначається не ідеями, а оцінками шансів і ризиків. Будемо сподіватися, що у випадку з Україною політики бачитимуть більше шансів, а не боятимуться негативних наслідків [68].

Пригадаємо, що 1 травня 2005 року Україна скасувала візи для громадян Європейського Союзу, США, Канади, Японії та інших країн, якщо вони перебувають на термін до 90 днів. Це сталося невдовзі після того, як президентом став Віктор Ющенко, і Україна проголосила курс на швидке наближення з ЄС.

За словами В. Чалого експерта з питань євроінтеграції і заступника директора київського Центру ім. О. Разумкова причин скасувати візи було дві. «Перша – бажання мати більше туристів, полегшити в'їзд в Україну інвесторів. Але головна причина – це було політичне рішення прискорити кроки в напрямку європейської інтеграції, зокрема, що стосується симетричного безвізового режиму» [68].

Тепер, коли минуло п'ять років, експерт вважає, що рішення скасувати візи було правильним. За словами В. Чалого, це покращило імідж України в світі,

полегшило роботу інвесторів та призвело до збільшення потоку туристів, особливо з західних країн-сусідів України. За різними оцінками, щороку в Україну приїздять на 20-30% туристів більше. *Погоджуючись з тим, що скасування віз для громадян ЄС дійсно мало досить значні позитивні результати, варто зазначити, що сподіватися на подібні поступки з боку ЄС було, на нашу думку, ілюзорними і недалекоглядними фантазіями частини українського політикуму. Очевидно, що таке рішення було поспішним і мало оціненим з боку Європи. Приплив в Україну людей, які переслідують не туристичні цілі вже зараз створює проблему відповідним інституціям України, а вирішення самої проблеми межує з «дипломатичним скандалом». За історію незалежності Україна зробила безліч поступок, зокрема ЄС, починаючи від ядерного роззброєння, закінчуючи згаданим вище безвізовим режимом, маючи надію отримати довгоочікуване переважно політиками асоційоване членство. На наш погляд, ЄС підписавши Угоду про партнерство і співробітництво у 1994 році цілком визначив характер стосунків з нашою країною – партнерство і добросусідство. Ситуація дійсно може змінитися на користь України, але згадаймо, що більшість країн отримали членство в ЄС без подібних угод. Прагнути в Європу потрібно, але шляхом запровадження «Європи у нашій країні». З 90-х років в Україні працює програма гармонізації вітчизняного законодавства з відповідними європейськими зразками. Але іноді здавалося б ефективні рішення та норми на папері залишаються там і не переходять у практику суспільних відносин.*

На думку експерта центру європейської політики у Брюсселі Майкла Емерсона, нині рівень візових полегшень з боку ЄС стосовно українців є дуже незначним і невідчутним, тож Брюсселю варто переглянути власну позицію з цього приводу. «Я думаю, що добре вести діалог щодо скасування віз у тривалій перспективі, але щось потрібно зробити вже нині. Я думаю, мають бути конкретні заходи щодо значних полегшень», – сказав Емерсон в інтерв'ю Deutsche Welle [68].

За словами експерта, неможна однозначно відповісти на запитання, чи хоче ЄС насправді робити реальні кроки у цьому напрямку. «Є різні думки у тих, хто

опікується стратегією зовнішньої політики та тих, хто опікується внутрішньою політикою, зокрема питанням імміграції» – наголошує Майкл Емерсон. Втім, експерт зауважує, що на його думку, питання нелегальної імміграції можна тримати під контролем, водночас надавши українцям більше можливостей подорожувати.

За словами Емерсона, Франція нині намагається заблокувати початок переговорів із Україною та Молдовою щодо скасування візового режиму. На думку експерта, це не є дивним. «Варто згадати про позицію президента Саркозі стосовно імміграції загалом. Нещодавній скандал із романами є гарною ілюстрацією цього». Водночас, на думку експерта, ЄС лише виграє від того, що українці зможуть без віз їздити до Європи, адже у такий спосіб Україна більше наблизиться до Європейського Союзу.

Також уваги заслуговує думка колишнього посла Німеччини в Україні Дітмара Штюдемманна про результати останнього саміту Україна-ЄС та перспективи виконання Україною умов плану дій зі скасування візового режиму з Євросоюзом. Поряд із дипломатичним зазначення успіхів України пан Штюдемманн висловив загальне занепокоєння ЄС подальшим просуванням України на шляху демократизації.

В Україні наразі відчутні деякі тенденції, які хвилюють міжнародну спільноту, одна з них це ріст популярності ВО «Свобода», відображений на місцевих виборах 2010 р. Подібну думку з приводу занепокоєння міжнародних експертів висловив відомий політолог та директор інституту імені Горшеніна В. Фесенко. «Вже зараз успіх «Свободи» на Галичині дуже негативно і критично сприйняла Європа – зокрема, Польща. А це вже – проблема для європейської інтеграції України». «Я вже чув від деяких впливових європейських політиків, членів Європейського парламенту: якщо ця тенденція буде продовжуватись, то Польща відмовиться від підтримки євроінтеграційних намірів України. І тут справа не в Партії регіонів, а саме в «Свободі». Це галичанам треба мати на увазі», – додав експерт.

На думку В. Фесенка, першопричиною нинішньої популярності ВО «Свобода» є криза колишніх політичних лідерів – зокрема, «Нашої України» та БЮТ. На фоні цих політичних сил, вважає політолог, «Свобода» нині виглядає впевнено, що й зумовило «перетікання» електорату «Батьківщини» до цієї політичної сили.

Водночас експерт висловив думку, що далеко не усі виборці (Львівщини, Тернопільщини, Прикарпаття), що на місцевих виборах 31 жовтня 2010 р. віддали свій голос за «Свободу», глибоко підтримують ідеї українського націоналізму. «Великою мірою йдеться про протестне голосування. Більшість виборців, що підтримують нинішню українську владу, критично ставляться до «Батьківщини» і до Тимошенко, набирає «Свобода, бо вона є більш потужною, послідовною і активною», – зазначив він [217]. Варто зазначити, що європейці на своєму історичному шляху вже пізнали негативні риси ворожого «агресивного» націоналізму, який втягнув Європу і весь світ у дві Світові війни, тому розуміючи всю складність активізації націоналістичних сил, намагаються застерегти Україну.

Економічна ситуація.

Україна вже багато років залишається однією з найкорумпованіших країн Європи – на думку аналітиків міжнародної неурядової організації Transparency International. Боротьби з корупцією практично немає, хоча за кожного українського президента з'являється нова стратегія, яку всі експерти називають правильною і багатообіцяючою. Не став винятком і В. Янукович – за його дорученням команда фахівців написала стратегію. Експерти, які бачили документ, загалом схвально відгукуються про нього, хоча і визнають: він майже нічим не відрізняється від попередніх. Тим часом експерти на практиці поки не бачать у можновладця політичної волі для рішучої боротьби з корупцією.

Тим часом в Україні рішучих дій влади щодо «очищення» чиновницького апарату поки не спостерігається, зауважують експерти. Натомість продовжується копітка робота з ухвалення «правильних» законів. Найгучнішою тезою у виступі восени 2010 р. на «Київському діалозі» Руслана Рябошапки, директора Бюро

антикорупційної політики при уряді, стала обіцянка, що з першого січня 2011 р. запрацює сумнозвісний пакет антикорупційних законів, схвалений експертами Ради Європи та Організації економічної співпраці і розвитку. Набрання чинності трьома важливими законами відкладається вже кілька років через формальні недопрацювання [237].

Експерти ООН у 2009 р. підготували доповідь про економічну ситуацію в світі. Згідно з її даними, найгірше йдуть справи в Україні. Країна катастрофічно втрачає довіру інвесторів. Україна вийшла в світові лідери з падіння промвиробництва, за зростанням інфляції, знеціненням національної валюти і падінням фондового індексу. Про падіння довіри інвесторів на думку експертів, свідчить і різке зростання прибутковості українських держоблігацій [109].

Економічна ситуація в Україні є найгіршою серед країн Східної Європи. Про це також заявив президент Європейського банку реконструкції і розвитку Т. Міров. Країни Східної Європи з огляду на фінансову і економічну кризу постали перед серйозними викликами, констатував Т. Міров. Відповідаючи на запитання, в якій країні ситуація на даний момент є найбільш загрозливою, керівник ЄБРР зазначив: «Абсолютно точно – для України. Ціни на промислову продукцію падають, вартість імпортованих енергоносіїв для України суттєво зросла. До того ж, у цій країні складна політична ситуація. Загалом становище дуже непросте. Відсоткові надбавки за ризики по зовнішніх запозиченнях для українських підприємств і фінансових установ різко підскочили». Водночас, глава ЄБРР наголосив, що нині не бачить прямої загрози дефолту в жодній із вражених кризою країн Східної Європи. На думку Т. Мірова, для країн-донорів поки немає нагальної потреби суттєво збільшувати обсяги кредитних ресурсів для держав із перехідною економікою [184].

Тільки 8% українських підприємців вважають, що в 2010 р. покращилася економічна ситуація. При цьому, 63% відзначають погіршення фінансово-економічної ситуації в країні. Такі результати опитування «Business Conditions Survey: Russia and Ukraine», проведеного компанією Appleton Mayer з 5 по

19 липня 2010 р. Водночас, в Росії поліпшення економічної ситуації відзначили 26% респондентів [35].

Серед основних проблем, з якими компанії зіткнулися впродовж останніх шести місяців 2010 р., більшість респондентів відзначили: обмежений доступ до кредитних/інвестиційних ресурсів, посилення податкового тиску, падіння попиту на цільових ринках, корупцію і зростання цін на базові ресурси. При проведенні оцінки основних складових ділового клімату найнижчі підсумкові бали отримала Україна. Тут найнижчі бали отримали: захист прав власності та іноземних інвестицій (1,3), діяльність законодавчої і виконавчої влади в сфері поліпшення ділового та інвестиційного клімату (1,5), податкова система (1,9), державна регуляторна політика у сфері господарської діяльності (2,0) [35].

Опитування показало, що 44% компаній, що працюють в Росії, і 53% компаній з України за наслідками 2010 р. очікують зменшення прибутку. Також 87% опитаних в Україні компаній очікують погіршення ситуації до кінця року, а вірять у поліпшення тільки 2%. Представники великого бізнесу теж не сильно вірять в кардинальні зміни: 13% компаній очікують поліпшення ситуації, при цьому 49% вважають, що ситуація погіршиться [35].

В опитуванні «Бізнес Умови Огляд: Росія і Україна», проведеного компанією Аплтон Майєр в період з 5 по 19 липня 2010 р., взяли участь керівники 1778 компаній з Росії та України. Серед респондентів – компанії, як з національними, так і із закордонним капіталом, що працюють в основних секторах економіки. В опитуванні представлені всі види бізнесу: великий, середній і малий [35].

Демографічний аспект.

Демографічна ситуація створює реальну загрозу національним інтересам і безпеці України, заявив голова Комітету Верховної Ради з питань нацбезпеки і оборони Г. Крючков у ході парламентських слухань «Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки». За його словами, за останні 10 років чисельність населення України зменшилась майже на 4,5 млн., і це при тому, що в Україні не було ні війн, ні збройних конфліктів, ні масових епідемій. Аналітики вважають, що до 2026 р. чисельність населення України може зменшитись ще на 5-8 млн.

За 10 років зросла кількість самогубств на 74%, кількість абортів – на 82%. За його словами, причинами всіх цих явищ є те, що 40 млн. громадян України мають доходи нижче прожиткового мінімуму, за рівнем безробіття Україна займає одне з перших місць в Європі, а рівень ВВП на душу населення у 30 разів нижчий ніж в середньому по Європейському Союзу і в 3,5 рази нижчий від середньосвітового з урахуванням країн Африки, Азії, Латинської Америки.

Г. Крючков зазначив, що на сьогодні за межами України шукають роботу від 5 до 7 млн. громадян України. Критичною є ситуація і щодо набору на службу в армію, яка фактично «стала селянсько-робітничою», приходить поповнення в основному з бідних сімей, у третини якого діагностується по два захворювання. Він наголосив на тому, що мінімальному необхідному рівню фізичної підготовки не відповідає 70% призовників. За його словами, у 2002 р. близько 15% нового поповнення ЗСУ не мало повної середньої освіти. У зв'язку з цим Г. Крючков висловився за прийняття єдиної державної концепції демографічного розвитку України, де були б виписано чіткі заходи щодо покращення ситуації в цій сфері [93].

Духовний та релігійний аспекти.

Український народ належить до числа релігійних націй: майже 90% населення ототожнюють себе з певними релігійними конфесіями або течіями і лише близько 10% називають себе атеїстами чи агностиками. Це відзначається у соціологічному дослідженні ISSP («International Social Survey Programme»), проведеному Київським міжнародним інститутом соціології, Центром «Соціальні індикатори» та кафедрою Національного університету «Києво-Могилянська академія» в рамках міжнародного проекту.

Генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології Володимир Паніотто заявив, що релігія завжди була пов'язана з суспільними цінностями та нормами – досить згадати одну з найбільш відомих систем цінностей – «Десять заповідей Божих» [92]. Включення до соціологічного дослідження більш широкого кола питань, які виходять за межі теології, на його

думку, «дає можливість розглянути зв'язки релігії з деякими іншими сторонами суспільного життя і краще зрозуміти її роль у суспільстві».

Як приклад, зауважує науковець, нинішнє соціологічне дослідження, в якому стояло питання про щастя в житті людини, довело, що віруючі люди набагато щасливіші за невіруючих. Релігійність людини залишається одним з найбільших соціальних феноменів, які потрібно досліджувати на високому науковому рівні. У цьому переконані безпосередні учасники дослідження – старший викладач кафедри соціології НаУКМА Олена Богданова та науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України Максим Паращевін [92]. У представлених ними наукових висновках Україна постає як відносно релігійне суспільство, де можна вільно сповідувати віру та відправляти свої духовні потреби незалежно від національної належності.

Нагадаємо, що за даними попереднього дослідження в рамках міжнародного проекту ISSP релігійність українців було визнано однією з найвищих у Європі. При цьому абсолютна більшість віруючих українців (91%) сповідують християнство [92].

У серпні 2010 року американський тижневик Newsweek опублікував рейтинг «Найкращі країни світу». Рейтинг є спробою відповісти на запитання – в якій країні найкраще народитися сьогодні, щоб ця країна надала можливості жити при доброму здоров'ї, безпечно, в матеріальному достатку і з перспективою, що далі жити в цій країні буде ще краще. Рейтинг зацікавив нас з двох причин: 1) комплексність показників аналізу; 2) наявність у рейтингу України.

Різні аспекти національної конкурентоспроможності вимірювали багато організацій. Newsweek уперше спробував проаналізувати ці аспекти всі разом. Для цього було відібрано *п'ять категорій*, які визначають національний добробут: *освіта, охорона здоров'я, якість життя, економічний динамізм, політичне середовище* [201].

Підготовка рейтингу зайняла кілька місяців, протягом яких журнал отримав допомогу від великого числа науковців, серед яких лауреат Нобелівської премії

професор Колумбійського університету Джозеф Стігліц; директор соціального офісу McKinsey&C°. Байрон Аугусте та багато інших.

Дослідження містить як загальний рейтинг, так і рейтинги за кожним із п'яти зазначених вище показників. Також можна оцінити місце країни в її групі за трьома принципами групування: географічним, за рівнем доходів на душу населення, за чисельністю населення.

Освіта. Рівень якості освіти в країнах оцінювався за середнім рівнем тестів TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) або PISA (Programme for International Student Assessment). Для країн, у яких такі тести не проводяться, оцінки проведено на основі рівня грамотності (Довідник ЦРУ по країнах світу) та середньої тривалості навчання [201].

Здоров'я оцінювалося за очікуваною тривалістю життя при народженні, враховуючи середнє число років, яке людина може прожити в повному здоров'ї, та з урахуванням років життя в неповному здоров'ї у зв'язку із захворюванням або травмою (показники Всесвітньої організації охорони здоров'я).

Якість життя. На якість життя, на думку дослідників, впливають нерівність, крайня бідність, стандарти життя, фізична та економічна безпека. Для оцінки нерівності враховувалися коефіцієнт Джині – ступінь нерівності в доходах сімей (показник ПРООН) та гендерний розрив – ступінь нерівності між чоловіками і жінками (показник Світового економічного форуму). Рівень крайньої бідності визначався за відсотком населення, що живе менш ніж на два долари в день в цінах 2005 р. (показник Світового банку). Стандарти життя вимірювалися за споживанням на душу населення (показник компанії Global Insight). Рівень фізичної безпеки та екологічного впливу на людину визначався за числом убивств на 100 тис. населення (показник Управління ООН з наркотиків та злочинності) та санітарним станом довкілля (Environmental Performance Index Єльського університету). Економічна безпека людини визначалася за рівнем безробіття (Довідник ЦРУ по країнах світу; Economist Intelligence Unit) [201].

Економічний динамізм оцінювався за показниками зростання виробництва, диверсифікації, якості підприємницького середовища, новаторства та капіталізації

фондового ринку. Зростання ВВП на душу населення вимірювалося у прогнозованих додаткових доларах США зростання на одну людину (Довідник ЦРУ по країнах світу; Global Insight). Відсоток послуг і виробництва у ВВП (Світовий банк, Global Insight) вирізняє країни, які диверсифікують економіку, а не покладаються лише на сільське господарство або природні ресурси. Показник інновацій Всесвітнього економічного форуму оцінює зусилля країни за інвестиціями в розвиток знань і розраховується на основі оцінки інноваційного потенціалу, якості наукових досліджень, витрат компаній на НДДКР (науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи), рівня співробітництва між університетами та промисловістю у сфері НДДКР, рівня державних закупівель високотехнологічної продукції, наявності вчених та інженерів, упровадження патентів, рівня захисту інтелектуальної власності (ВЕФ; Глобальна доповідь конкурентоспроможності). Підприємницьке середовище оцінювалося за відкритістю ринку для нових учасників бізнесу (десять показників звіту Світового банку Doing Business), швидкістю вирішення справ по проблемних активах при банкрутстві (число років з моменту подачі по справах про неспроможність до суду до вирішення проблемних активів – показник Світового банку), кількістю календарних днів для легального початку нового бізнесу (Світовий банк). Розмір корпоративного сектору країни оцінено за капіталізацією фондового ринку у відсотках до ВВП (Standard & Poor's; Глобальний інститут McKinsey) [201].

Політичне середовище. Рівень демократичних свобод у країні оцінено за показниками якості виборчого процесу, участі у громадян у політичному житті, якості функціонування уряду, свободи вираження думок і переконань, об'єднання в асоціації, верховенства закону і особистої свободи та прав особистості (показники Freedom House). Для оцінки політичного середовища використано також показник демократії Economist Intelligence Unit та дані ризиків через політичні рішення і дії, з якими стикаються уряди, корпорації та інвестори в зарубіжних країнах (звіти Political Risk Services).

Місце України в рейтингу. Україна посіла 49-те місце в загальному рейтингу найкращих країн світу, випередивши з країн колишнього СРСР Росію

(51-ше місце), Білорусь (56), Казахстан (61), Азербайджан (69). Україну тут випереджають лише балтійські країни – Естонія (32), Литва (34), Латвія (36). А такі країни, як Вірменія, Грузія, Молдова, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан взагалі не потрапили до рейтингу.

Найкраще у світі зараз народитися у Фінляндії (1-ше місце), потім ідуть Швейцарія (2), Швеція (3), Австралія (4), Люксембург (5), Норвегія (6), Канада (7), Голландія (8), Японія (9), Данія (10), США (11), Німеччина (12), Нова Зеландія (13), Великобританія (14), Південна Корея (15), Франція (16), Ірландія (17), Австрія (18), Бельгія (19), Сінгапур (20), Іспанія (21), Ізраїль (22), Італія (23), Словенія (24), Чехія (25), Греція (26), Португалія (27), Хорватія (28), Польща (29), Чилі (30) [201].

Україна зі своїм 49-тим місцем є найкращою серед країн із низьким рівнем доходів на душу населення (до 3946 дол. США на рік), залишивши позад себе багато країн, де цей показник вищий, зокрема Туреччину (52-ге місце), Домініканську Республіку (55), Колумбію (62), Венесуелу (71), Ботсвану (80), Південно-Африканську Республіку (82) і Алжир (85) [201].

Якщо брати окремі показники, то Україна на 40-му місці в світі за рівнем освіти (у першій трійці тут – Фінляндія, Південна Корея, Канада) і якості життя (тут попереду – Норвегія, Швейцарія, Люксембург). За станом політичного середовища ми рівно посередині – на 50-му місці (перші – Швеція, Норвегія, Голландія), а за динамікою економіки аж на 66-му (перші – Сінгапур, США, Південна Корея). Найгірше в Україні з охороною здоров'я – 75-те місце зі 100 країн (найкращі – Японія, Швейцарія, Швеція) [201].

Як бачимо з аналізу, різниця між Україною та країнами ЄС надзвичайно велика як за ефективністю механізмів налагодження всіх сфер суспільної життєдіяльності, так і за цінностями та ціннісними орієнтаціями, які хоч певним чином співпадають на рівні архетипів, але на рівні суспільної практики мають значні відмінності. На нашу думку, Україна має рухатися у напрямку посиленої демократизації всіх сфер суспільної життєдіяльності, адже Україна вже зараз знаходиться «на межі» власного і залежного від інших країн розвитку. Значне

погіршення умов життя населення України «веде» нас у прірву соціальних заворушень та навіть, вибухів. Тому прийнятним буде саме соціально-демократичний напрям реформ, які будуть найбільше відповідати ментальності та національним рисам і запитам українців.

Висновки до другого розділу

По-перше, проаналізовано зміст, форми і класифікація базових цінностей об'єднаної Європи. Запропоновані чотири класифікації цінностей об'єднаної Європи: 1) спирається на аналіз «Договору, що запроваджує Конституцію для Європи»; 2) створена на базі досліджень Рональда Інглхарта; 3) створена в результаті аналізу Копенгагенських критеріїв; 4) систематизована у результаті авторських висновків і пропозицій. У даному розділі також міститься детальна авторська класифікація цінностей об'єднаної Європи, яка представлена спираючись на виміри Євробарометру 2006, 2008 років.

Запропоновано авторське бачення «політичного портрету українців», який ґрунтується на соціальних дослідженнях, проведених у 2004-2005 роках в рамках масштабного міжнародного проекту – (European Social Survey) «Європейського соціального обстеження»; результатах досліджень: Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна «Моральність українського суспільства», проведеного 1-10 листопада 2007 року в рамках циклу досліджень ментальні основи вибору та серії соціологічних опитувань Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова, проведених з 2002 по 2010 роки і включає в себе 20 характеристик.

Проаналізовано стосунки Європейського Союзу і України з точки зору їх взаємовпливів і перспектив. Авторська позиція полягає в тому, що ЄС підписавши з Україною Угоду про партнерство і співробітництво у 1994 р. цілком визначив характер стосунків з нашою країною – партнерство і добросусідство. Ситуація дійсно може змінитися на користь України, але згадаймо, що більшість країн отримали членство в ЄС без подібних угод. Прагнути в Європу потрібно, але

шляхом запровадження «Європи у нашій країні». З 90-х років в Україні і працює програма гармонізації вітчизняного законодавства з відповідними європейськими зразками. Але іноді здавалося б ефективні рішення та норми на папері залишаються там і не переходять у практику суспільних відносин.

Розроблено сценарії подальшого розвитку цінностей об'єднаної Європи, Європейського Союзу та українського суспільства на основі статистичних та соціологічних даних, що охопили такі сфери життя суспільства як духовна, економічна, політична, соціальна.

ВИСНОВКИ

Здійснене дисертаційне дослідження дає можливість сформулювати висновки, які у сукупності вирішують поставлені наукові завдання, що мають важливе значення у комплексі проблем політології.

Зміст політичних цінностей описано за допомогою феномену «преференційної детермінації», який полягає у розщепленні цінності в ході політичної взаємодії на ідеальний і реальний компоненти. Ідеальний компонент представляє собою зразок, ідеал або мету політичної дії, в той час як реальний компонент і є тим, чим стає цінність у взаємодії між політичними суб'єктами, а саме адаптованою кількісно-якісною характеристикою політичного простору.

Під цінностями політичного простору розуміють предмети матеріальні або ідеальні, ідеї або інститути, які є складовими частинами політичного простору та по відношенню до яких актори, які наділені відповідними потребами та інтересами, позиціями та диспозиціями, що визначають статику та динаміку положення актора в певному просторі, займають позицію оцінки, володіння якими відчують як необхідність. Аналізуючи цінності будь-якого політичного простору, маємо максимально наблизитися до реалій політичного життя, політичної боротьби, до дійсної структури політичного простору.

Європейців єднає історично сформований світогляд, що складається з традицій розвитку демократії як найкращого з режимів, які Європа переживала. Досвід розбудови громадянського суспільства і набуття ним ефективності єднає європейців у впевненості в можливості вирішувати і налагоджувати власне життя. Досвід відмови від колоніальної системи (де-юре) і від світової гегемонії (де-факто) сформували у європейців толерантність по відношенню до інших культур, інших народів, інших ідентичностей. Європейський Союз як результат інституціоналізації всіх полів (політичного, економічного, соціального, культурного) не став би успішним проектом, якщо б не мав такого підґрунтя. Але створення ЄС відбувалося під прапором перш за все економічної інтеграції, а не соціально-культурної чи політичної.

Аналіз реалізації демократичного ідеалу в Україні довів, що основними чинниками, які стоять на заваді розвитку демократії є корумпованість влади, її невідповідність громадянам; слабкість громадянського суспільства що виражається насамперед у неготовності суспільства ставити вимоги до обраних лідерів та здійснювати громадський контроль за органами влади; непрозора система ухвалення державних рішень; олігархічно-кланова побудова української економіки, залежність бізнесу від влади; низький рівень добробуту громадян.

Економіка залишається головною домінантою європейської інтеграції. ЄС має проблеми не лише у тих питаннях, які найтяжче вирішувалися завжди – політиці, але й в тому, що ЄС об'єднало – в економіці. Союз перетворився на Європу двох швидкостей, в якій вже давно відбуваються дискусії з приводу поділу ЄС на авангард або локомотив, що складається з передових держав-членів, і на держави, які рухаються навздогін.

Проблеми, які Європа має вирішувати сьогодні, мають переважно політичний характер. Їх не можна вирішити функціональним імперативом інтеграції, яка посилюється спільними ринками і кумулятивними наслідками прийнятих рішень. На сьогодні найбільш важливими для Європи є три проблеми: актуальні ризики розширення на Схід; політичні наслідки економічної інтеграції; політичне становище у світі, яке кардинально змінилося за останні роки. Варто врахувати також те, що політична ідентичність громадян, без якої Європа не може стати дієздатною, формується лише в наднаціональному суспільно-політичному просторі. Формування європейської свідомості й ідентичності не може бути здійснено лише шляхом елітарного впливу згори та адміністративних рішень, як рух товарів та капіталів у спільному економічному і валютному просторі. Зважаючи на все це, успіх політичного об'єднання Європи є надзвичайно важливим, адже це своєрідний експеримент, який може стати прикладом для інших регіонів світу. В Азії, Латинській Америці, Африці і в арабському світі лише починають вимальовуватися підходи та методи політичного об'єднання на великих просторах.

У результаті аналізу українських реалій визначено, що система механізмів демократії перебуває в стані початкової розбудови та незабезпеченої легітимності. До пріоритетів, які зможуть забезпечити розвиток українського суспільства, слід віднести посилення реальних демократичних процесів, у тому числі прозорості у діяльності органів державної влади; зростання активності громадянських ініціатив; формування механізмів участі народу в прийнятті рішень; забезпечення зворотного зв'язку «влада – народ»; формування дієвого механізму відкликання народного депутата; налагодження практики застосування норм соціальної, політичної та юридичної відповідальності суб'єктів державного влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Алексеєнко І. Політична участь: здобутки, проблеми, перспективи / І.Алексеєнко // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2000. – № 4. – С. 267–274.
- 2.Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992 – №4. – С. 122–135.
- 3.Андрусин Б. І. Підготовка викладачів правознавства –на рівень сучасних вимог / Б. І. Андрусин // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь. Наукові праці та матеріали конференції. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 692–694.
- 4.Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. – М. : Мысль, 1988. – 253 с.
5. Аршинов В. И. Когнитивные основания синергетики / В. И. Аршинов, В. Г. Буданов // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. - М. : Прогресс-традиция, 2002. – С. 67–108.
- 6.Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. В. Бабкіна // Віче. – 2007. – № 13. – С. 25–29.
- 7.Бабкіна О. В. Демократичні перетворення в Україні в контексті теорії політичної модернізації / О. В. Бабкіна // Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції «Політична думка в Україні: минуле і сучасне». – Ч.4. – К. : ІСДО, 1993. – С. 42–46.
- 8.Бабкіна О. В. Україна: у пошуках стратегії демократичного розвитку / О. В. Бабкіна // Проблеми та перспективи української реформації. – К., 2001. – С. 137–158.
9. Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В. С. Бакиров. – Харьков : Вища школа, 1988. – 147 с.
10. О. Балакірева Демократичні цінності в українському суспільстві [Електронний ресурс] / О. Балакірева // Український соціум. – 2007. – № 3. – С. 7-26. – Режим доступу до журн.: <http://www.uisr.org.ua/journal>.

11. Балакірева О. М. Політична ситуація та соціально-економічні настрої населення України: червень 2007 рік, Інститут соціології НАНУ [Електронний ресурс] / Балакірева О. М., Д. А. Дмитрук // Український соціум. – 2007. – № 3. – С. 150–166. – Режим доступу до журн.: <http://www.uisr.org.ua/journal>.
12. Баталов Э. Политическая культура России сквозь призму civic culture / Э. Баталов // Pro et Contra. – 2002. – Том 7. – № 3. – С. 7–23
13. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман / Пер. С англ. под ред. В.Л.Иноземцева. – М. : Логос, 2005. – 324 с.
14. Бебик В. М. Модернізація політичних структур ЄС: труднощі і здобутки інтеграції / В. М. Бебик // Модернізація політичної системи України: стан і перспективи розвитку. Зб. наук. праць. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2008. – 128 с.
15. Бебик В. Наша політична культура / В. Бебик // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 6–23.
16. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало. – К. : Укр. НДІ проблем молоді, 1996. – 112 с.
17. Бебик В. М. Політична праксеологія в системі політичних наук / В. М. Бебик // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К. : «ІНТАС», 2009. – Вип. 41. – С. 94–112.
18. Бебик В. Політологія глобального світу: проблеми теорії і практики / В. Бебик // Персонал. – 2005. – №5. – С. 28–32.
19. Бебик В. М. Проблеми становлення Євроконституції та Європарламенту / В. М. Бебик // Правові та соціополітичні аспекти взаємовідносин ЄС-Україна. Збірник наукових праць. Матеріали шостої міжнародної конференції з серії «Європейське право сьогодні: освіта, наука, практика». – Донецьк, 2008. – С. 34–47.

20. Бебик В. М. Системний характер українських негараздів [Електронний ресурс] / В. М. Бебик // Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent.php3?y=6&p=49>.

21. Бебик В. М. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика : Навч. посібник / В. М. Бебик, Л. О. Дегтярьова, С. О. Шергін. – К. : Університет «Україна», 2006. – 208 с.

22. Бебик В. М. Упадок демократии или новый взгляд на демократическую культуру / В. М. Бебик., Т. Пояркова // Персонал.– 2003. – №3. – С. 14–17.

23. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 411 с.

24. Бек У. Безработный капитализм / У. Бек // Der Spiegel. – 1996. – № 20. – С. 140–146.

25. Бек У. Собственная жизнь в развязанном мире: индивидуализация, глобализация и политика [Електронний ресурс] / У. Бек / Доклад в театре «Эрмитаж». – СПб., 26 сентября 2002 года // Режим доступу : <http://www.soc.ru/publications>.

26. Белый О. Социальное воображение и политическое поведение в постсоветской Украине / О. Белый // Политическая мысль. – 2000. – № 2. – С. 51–60.

27. Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование. Курс лекций. / И. В. Бестужев-Лада – М. : Педагогическое общество России. – 2002. – 392 с.

28. Бех В. П. Генезис соціального організму країни / В. П. Бех. [Монографія]. 2-е вид. доп. – Запоріжжя : «Просвіта», 2000. – 288 с.

29. Бех В. П. Философия социального мира. Основные результаты гносеологического анализа социального мира / В. П. Бех // Нова парадигма. – Випуск 50. – С. 189–227.

30. Бех В. П. Фірма в дискурсі організмової ідеї / В. П. Бех, А. В. Гашенко. [Монографія]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 376 с.
31. Бистрицький Є. Протодемократія та культурологічні трансформації в Україні / Є. Бистрицький // Політична думка. – 1994. – № 4. – С. 22–24.
32. Бідзюра І. П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть (політологічний аналіз) : Автореф. дис... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / І. П. Бідзюра. – К., 2005. – 30 с.
33. Бідзюра І. П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть: Моногр. / І. П. Бідзюра. – К. : Навч. кн., 2004. – 189 с.
34. Бідзюра І. П. Економічна складова системних реформ / І. П. Бідзюра // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 24. – С. 560–564.
35. Бізнес Умови Огляд: Росія і Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zaxid.net>.
36. Білуха М. Г. Основи наукових досліджень: Підручник для студ. екон. спец. вузів / М. Г. Білуха. – К. : Вища школа, 1997. – 271 с.
37. Богомолів А. С. Определечивание, ценности и социологическое познание / А. С. Богомолів // Социологические исследования. – 1975. – № 2. – С. 53–61.
38. Богомолів О. Политическая культура и демократия в России / О. Богомолів // Власть. – 2001. – № 2. – С. 3–6.
39. Борко Ю.А. От европейской идеи – к единой Европе / Ю. А. Борко. – М. : Деловая литература, 2003. – 464 с.
40. Бранский В. П. Искусство и философия / В. П. Бранский. – Калининград : Янтарный сказ, 1999. – 704 с.
41. Бузгалин А. В. Альтернативы есть! / А. В. Бузгалин // Альтернативы. – 2006. – №2. – С. 3–8.
42. Бузгалин А. В. «Антиглобализм»: в поисках позитивной альтернативы новой империи [Електроний ресурс] / А. В. Бузгалин //

- Альтернативы. – Режим доступа до журн. : <http://www.alternativy.ru/ru/node/304>.
– Заголовок з екрану.
43. Бузгалин А. В. Границы капитализма [Электронный ресурс] / А. В. Бузгалин // Альтернативы. – Режим доступа до журн. : <http://www.alternativy.ru/ru/node/990>. – Заголовок з екрану.
44. Бузгалин А. В. От глобализации к прото-империи: постмодернизм устарел... [Электронный ресурс] / А. В. Бузгалин // Альтернативы. – Режим доступа до журн. : <http://www.alternativy.ru/ru/node/989>. – Заголовок з екрану.
45. Бузгалин А. В. Глобальные проблемы и глобализация: методология исследования [Электронный ресурс] / А. В. Бузгалин // Альтернативы. – Режим доступа до журн. : <http://www.alternativy.ru/ru/node/988>. – Заголовок з екрану.
46. Бузгалин А. В. Экономические кризисы: марксистская теория и практика первого мирового кризиса XXI века [Электронный ресурс] / А. В. Бузгалин // Альтернативы. – Режим доступа до журн. : <http://www.alternativy.ru/ru/node/986>. – Заголовок з екрану.
47. Бураковський І. Економічна політика України: формальні і реальні альтернативи / І. Бураковський // Політична думка. – 1999. – № 4. – С. 76–86.
48. Бурдьє П. Соціологія політики / Пер. с фр., сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
49. Бурлацкий Ф. М. Современный Левиафан. Очерки политической социологии капитализма / Ф. М. Бурлацкий, А. А. Галкин. – М. : Политиздат, 1985. – С. 174–213.
50. Буцєвицький В. Проблеми політичної культури в Україні в процесі державотворення / В. Буцєвицький // Нова політика. – 1999. – № 1. – С. 48–51.
51. Бызов Л. Г. Кризис идентичности современного российского общества и мотивация социально-политического выбора / Л. Г. Бызов //

Вестник Московского ун-та. Сер.12 полит. науки. – 1999. – № 4. – С. 76–87.

52. Вайнштейн Г. Общественное сознание и трансформационный процесс в России (о проблеме взаимосвязей) / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 12. – С. 13–22.

53. Варзар І. Про історіологічні смисли ХХ сторіччя / І. Варзар // Філософська думка. – 2006. – №3. – С. 142–148.

54. Варзар І. Радикальні реформи – єдиний порятунок для України / І. Варзар // Політичний менеджмент. – 2009. – № 1. – С. 34–48.

55. Варзар І. Ціна соціальних перетворень в Україні, Румунії та Молдові як фактор динамізації / гальмування їхньої співпраці у контексті євроінтеграційних процесів / І. Варзар, Г. Громов // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2007. – С. 233–244.

56. Варзарь И. Размышления на обочине тернистого пути Украины и Молдовы к евроатлантическим рубежам / И. Варзарь // Чорноморська безпека. – 2005. – № 2. – С. 66–80.

57. Варзар І. М. Проблема співвідношення етноісторичної нації, політичної нації і політичного класу в історії політичної думки Європи Нового і Новітнього часів: теоретико-історіологічні синтези / І. М. Варзар // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія: 22. – Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – Випуск 1. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – С. 22–38.

58. Варзар І. М. З історіології двадцятиліття падіння «Берлінської стіни» (1989 р.) та «Московської стіни» (1991 р.): політолого-етнологічні ремінісценції на фоні кризового сьогодення / І. М. Варзар // Вісник Львівського університету. – Філософсько-політологічні студії. – Львів. – 2010. – Вип. 2. – С. 25–36.

59. Варзар І. М. Науково-методичні та навчально-педагогічні матеріали до авторського курсу «Міжнародна соціально-політична інтеграція» / І. М. Варзар. – Вид. 2-е, доп.-не. – Київ. – 2010. – 40 с.
60. Василенко В. А. Ценность и оценка / В. А. Василенко // Проблема ценности в философии. – М. – Л. : Наука, 1966. – С. 41–50.
61. Ващенко К. О. Історичний генезис прикладного політичного аналізу й прогнозу / К. О. Ващенко // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – 2007. – Вип. 35. – С. 227–241.
62. Ващенко К. О. Політичний аналіз і прогноз у сучасній Україні: монографія / К. О. Ващенко. – К. : Логос, 2008. – 286 с.
63. В Європарламенті запропонували заборонити паранжу у всіх країнах ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua>.
64. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер; пер. с нем. сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 602–643.
65. Видрін Д. Г. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект / Д. Г. Видрін. – К. : Либідь, 1995. – 294 с.
66. Виноградов В. Д. Политические ценности в жизнедеятельности людей / В. Д. Виноградов Тугариновские чтения. Материалы научной сессии. Серия «Мыслители», выпуск 1. СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С. 11–14.
67. Вишняк О. Динаміка ідеологічних орієнтацій і електоральної поведінки населення України (1994-2000) / О. Вишняк // Розбудова держави. – 2000. – № 7–12. – С. 35–48.
68. Візові полегшення з боку ЄС стосовно українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw-world.de/dw/0,,298,00.html>.
69. Всемирный экономический форум: рейтинг глобальной конкурентоспособности 2009-2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/news/state/2009/09/08/2166>. – Заголовок з екрану.

70. Вступ до політичної аналітики : Навч. посіб. / С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, І. В. Рейтерович, С.І. Вировий; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. – К., 2006. – 220 с.

71. Гаврилюк В. В. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации / В. В. Гаврилюк, Н. А. Трикоз // Социологические исследования. – 2002. – №1. – С. 96-105.

72. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений – 2-е изд., перераб. и доп. / К. С. Гаджиев. – М. : Логос, 2000. – 544 с.

73. Гаджиев К. С. Политическая наука : Учебное пособие. – 2-е изд. / К. С. Гаджиев. – М. : Международные отношения, 1995. – 400 с.

74. Галкин А. Сдвиги в общественном сознании сквозь призму электорального поведения: российский вариант / А. Галкин // Власть. – 2000. – № 8. – С. 3-13.

75. Гансова Е. А. Соціальний вимір демократії в Україні / Е. А. Гансова // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.: Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 119–145.

76. Гегель Г. В. Ф. Политические произведения / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем. – М. : Наука, 1978. – 438 с.

77. Геополитика: теория и практика: [Сб. статей под ред. Э. А. Позднякова]. – М. : ИМЭМО, 1993. – 236 с.

78. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс // Сочинения в 2 томах. – Т.2. – М. : Мысль, 1991. – 731 с.

79. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / Є. І. Головаха. – К. : Фонд «Демократичні ініціативи»; Ін-т соціології НАН України, 1997. – 156 с.

80. Горбань А. Украинцы «конкурентнее» американцев и менее доверчивы к политикам / А. Горбань, А. Дерепка // День. – 1998. – 29 июля. – С. 4.

81. Горбатенко В. П. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства : [Монографія] / В. П. Горбатенко, В.В.Цветков. – К. : Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. – 248 с.

82. Горбатенко В. П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. П. Горбатенко; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 1999. – 36 с.

83. Горбатенко В. П. Політико-правові цінності: теоретичне підґрунтя і державотворчий процес / В. П. Горбатенко // Правова держава. – 2008. – Вип. 19. – С. 54–62.

84. Горбатенко В. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2005. – №1 (10). – С. 3-13.

85. Горбатенко В. Принципи, методи і основні етапи політичного прогнозування / В. Горбатенко // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 46-55.

86. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – 240 с.

87. Горбатенко В. П. Цінності епохи постмодерну / В. П. Горбатенко // Доба : Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. – 2002. – №4. – С. 4–7.

88. Горбатенко В. П. Політико-правові цінності: теоретичне підґрунтя і державотворчий процес / В. П. Горбатенко // Правова держава: Щорічник наук. пр. – 2008. – Вип. 19. – С. 54–62.

89. Горбачик А. П. Політичні орієнтації та соціальне самопочуття населення України / А. П. Горбачик; під ред. М. О.Шульги // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 436–445.

90. Горобець І. Новий етап історії Європейського Союзу [Електронний ресурс] / І. Горобець, А. Мартинов // Зовнішні справи. – 2009. – № 12. – Режим доступу до журн. : <http://uaforeignaffairs.com/article.html/print?id=453>.

91. Григор'єв М. ЄС: спільні цінності або меркантильні інтереси? [Електронний ресурс] / М. Григор'єв // Взгляд. – 2007. – Режим доступу до газети : <http://www.vz.ru/2007/7/13/>.

92. Дев'яносто відсотків українців вважають себе віруючими // CREDO [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн. : <http://www.credo-ua.org/2009/12/9342>.

93. Демографічна ситуація в Україні створює реальну загрозу національним інтересам і безпеці [Електронний ресурс] // Народний оглядач. – 2003. – Режим доступу до газети : <http://sd.org.ua/news.php?id=1202>.

94. Дергачев А. Украина в европейском и евразийском интерьерах / А. Дергачев // Политическая мысль. – 2000. – № 3–4. – С. 88–100.

95. Деркач Ж. В. Політична культура як інтегральна характеристика процесу формування і розбудови держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Ж. В. Деркач. – Харків, 1999. – 20 с.

96. Дженусов А. Политическая культура: концептуальные аспекты / А. Дженусов // Социально-политический журнал. – 1994. – № 11–12. – С. 24–36.

97. Джери Д. Большой толковый социологический словарь / Д. Джери, Дж. Дрери; пер. с англ. – М. : Вече, АСТ, 2001. – Том 1, 2. – 544 с.

98. Дзюба І. Між культурою і політикою / І. Дзюба. – К. : Видавничий дім «KM Academia» 1998. – 374 с.

99. Дмитренко М. А. Формування політичної культури особистості в умовах трансформації суспільства (політологічний аналіз): дис....кандидата політичних наук: 23.00.03 / Дмитренко Микола Андрійович. – К., 2005. – 190 с.

100. Добіжа В. В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні: дис...кандидата політичних наук: 23.00.03 / Добіжа Василь Валерійович. – К., 2008. – 211 с.

101. Добронравова І.С. Інтерпретаційна спроможність синергетики (на прикладі візуалізованої структури даних про вибори у Верховну Раду України) / І. С. Добронравова, Л. С. Фінкель // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2003. – Вип.1. – С. 4–12.

102. Добронравова И.С. Причинность и целостность в синергетических образах мира / И. С. Добронравова // Практична філософія. – 2003. – №1. – С. 6-10.

103. Договір про запровадження Конституції для Європи. – Рим, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uazakon.com/big/text312/pg1.htm>.

104. Договір про Європейський Союз (консолідована версія станом на 1 січня 2005 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_029.

105. Доклад об эволюции семьи в Европе – 2008 год [Електронний ресурс] / пер. А. А. Пауль – Режим доступу : <http://www.perspektivy.info>.

106. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): [Монографія]. / О. Донченко, Ю. Романенко.– К. : Либідь, 2001. – 334 с.

107. Дробницкий О. Г. Мир оживших предметов. Проблема ценности и марксистская философия. – М. : Политиздат, 1967. – 352 с.

108. Европейский Союз информация о создании, странах, развитии и политике [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forexaw.com/TERMs/State/Eurasia/Europe/19>. - Заголовок з екрану.

109. Економічна ситуація в Україні найгірша в світі: країна за крок до дефолту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zik.com.ua/ua/news/2009/01/21/166246>.

110. Ельмеев В. Я. Философское новаторство В. П. Тугаринова / В. Я. Ельмеев Тугариновские чтения. Материалы научной сессии. Серия «Мыслители». – 2000. – Вып. 1. – С. 23-25.

111. Європейська інтеграція України : політико-правові проблеми: [Монографія]. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; ред. В. П. Горбатенко. – К. : Юридична думка, 2005. – 332 с.

112. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата політ. наук: спец. 23.00.03 «політична культура та ідеологія» / Н. В. Жабінець. – К., 2006. – 20 с.

113. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: дис...кандидата політичних наук: 23.00.03 / Жабінець Наталія Валеріївна. – К., 2006. – 182 с.

114. Желтов В. В. Политическая идеология: учеб. пособие для студ./ В. В. Желтов, С. Н. Кумскова, В. П. Бондаревский и др. – Кемерово : КГУ, 1996. – 131 с.

115. Житенев В. А. Политическая культура: опыт формирования и проблемы / В. А. Житинев. – М. : Политиздат, 1990. – 112 с.

116. Зеленько Г. І. Взаємозалежність фаз демократизації і становлення громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 86–100.

117. Зеленько Г. І. Держава і суспільство в Україні: як подолати взаємне відчуження? / Г. І. Зеленько // Наукові записки КУТЕП, Вип. 3 – К., 2003. – С. 131–139.

118. Зеленько Г. І. Євроінтеграційний фактор у процесах становлення громадянського суспільства в країнах Центрально-Східної Європи / Г. І. Зеленько // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 191–205.

119. Зеленько Г. І. Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України. Монографія / Г. І. Зеленько. – К., Критика, 2003. – 215 с.
120. Зеленько Г. І. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Г.І. Зеленько. – К., 2007. – 32 с.
121. Зеленько Г. І. Трансформація, модернізація чи лімітроф Європи? / Г. І. Зеленько, Ф. М. Рудич // Трибуна. – 2001. – № 11–12. – С. 25–26.
122. Земляной С. Проблемы системообразования политического пространства Украины [Електронний ресурс] / С. Земляной. – Режим доступу : http://siac.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=61&Itemid=44.
123. Земляной С. Что такое политическое пространство? [Електронний ресурс] / С. Земляной. – Режим доступу : http://scenario.ng.ru/interview/2000-10-11/1_what.html.
124. Зидентоп Л. Демократия в Европе: [Монография] / Л. Зидентоп, под. ред В. Л. Иноземцева перев. – М. : Логос, 2001. – 360 с.
125. Ильин В. В. Политология: Учебник для вузов. – 2-е изд., искр. / В. В. Ильин – М. : Книжный дом «Университет», 1999. – 540 с.
126. Ильин М. В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий / М. В. Ильин. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. – 432 с.
127. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р.Инглхарт // Полис. – 1997. – №4. – С. 6–32.
128. Исторические метаморфозы европеизма / Ю.А. Борко, А. В. Загорський, С. А. Караганов. Общий европейский дом: что мы о нём думаем? – М. : Международные отношения, 1991. – Гл.І. – С. 8–48.

129. Кавешников Н. Лиссабонский договор: как меняется Европейский союз [Электронный ресурс] / Н. Кавешников. – Режим доступа : <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=44723>.
130. Камалов М. М. Демократическая политическая культура: Американский опыт // Вестник МГУ. – 1991. – №5. – С. 74 – 86.
131. Каменський Є. Антикризіві заходи Європейського Союзу [Електронний ресурс] / Є. Каменський, М. Фесенко // Зовнішні справи. – 2009. – № 6. – Режим доступа : <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=398>.
132. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
133. Карнаух А. А. Становлення політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства: дис....кандидата політичних наук: 23.00.03 / Карнаух Анна Анатоліївна. – К., 2006. – 236 с.
134. Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Картунов; Ун-т економіки і права "КРОК". – К., 2007. – 192 с.
135. Качанов Ю. Л. Опыты о поле политики / Ю. Л. Качанов. – М., 1994. – 159 с.
136. Качанов Ю. Л. Производство политического поля в современной России / Ю. Л. Качанов // Социс. – 1997. – № 11. – С. 3–12.
137. Кашкин С. Ю. Конституция для Европы: принципиально новый этап развития конституционализма / С. Ю. Кашкин // Вестник Европы. – 2004. – №12. – С. 20–28.
138. Кириленко Г. Г. Краткий философский словарь / Г.Г. Кириленко, Е.В. Шевцов – М. : Филологическое общество «Слово»: ООО «Издательство АСТ», 2002 – 480 с.
139. Клименко О. А. Трансформація політичної культури перехідних суспільств: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / О. А. Клименко. – К., 1999. – 20 с.

140. Князева Е. Н. Антропный принцип в синергетике / Е.Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1997. – №3. – С. 62–80.

141. Князева Е.Н. Синергетика в контексте диалога Восток-Запад / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Россия и современный мир. ИНИОН РАН. – 1995. – № 3. – С. 57–78.

142. Князева Е.Н. Будущее и его горизонты. Синергетические методологии в прогнозировании / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Сборник Синергетика, МГУ. – 2001. – №4. – С. 5–19.

143. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Л.Н.Коган. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.

144. Корват М., Политические ценности – в кн. : Элементы теории политики / М.Корват, В. Милановский. – Ростов-на-Дону, 1991. – С. 224–227.

145. Коржов Г. Олігархія як модель обмеженої модернізації [Електронний ресурс] / Г. Коржов // Український соціум. – 2007. – № 1. – С. 104–115. – Режим доступу до журн. : <http://www.uisr.org.ua/journal>.

146. Корнієнко В.О. Демократія як ідеал і як реальність / В. О. Корнієнко // Дослідження світової політики: збірник наукових праць. – Вип. 10. – К., 2000. – С. 23-29.

147. Корнієнко В.О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності / В. О. Корнієнко. – Вінниця : Універсум, 1999. – 430 с.

148. Корнієнко В. О. Ідеал як основа суспільного базового консенсусу / В. О. Корнієнко // Нова парадигма : Альманах наукових праць. – Вип. 18. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – С. 27–33.

149. Корнієнко В. О. Політичний ідеал: проблеми еволюції та втілення в умовах сучасного суспільного розвитку: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.03 / Корнієнко Валерій Олександрович. – К., 2002. – 413 с.

150. Корнієнко В. О. Політичний ідеал і політична утопія: діалектика взаємозв'язку / В. О. Корнієнко // Трибуна: всеукраїнський громадсько-політичний і теоретичний журнал. – 2000. – №9–10. – С. 17–19.

151. Корнієнко В. О. Політичний ідеал у вимірах синергетики / В. О. Корнієнко // Дослідження світової політики : збірник наукових праць. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 37–39.
152. Корнієнко В. О. Політичний ідеал як інтегративна форма політичних цінностей / В. О. Корнієнко // Держава і право : Збірник наукових праць. – К. : Юридична книга, 2000. – Вип. 5. – С. 408–420.
153. Короткий термінологічний словник з соціальної психології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/3197/86>.
154. Костенко Н. Мас-медіа у виборах: ціннісні орієнтації політичної сфери / Н. Костенко // Політична думка. – 1999. – № 4. – С. 100–120.
155. Костенко Н. В. Ценности и символы в массовой коммуникации / Н. В. Костенко; АН Украины, Ин-т социологии. – К.: Наукова думка, 1993. – 128 с.
156. Котельников Г. А. Теоретическая и прикладная синергетика / Г. А. Котельников. – Белгород : Крестьянское дело, 2000. – 162 с.
157. Кошелева Н. Человек в 16 измерениях // Директор по персоналу [Електронний ресурс] 2006. – № 40. – С. 52. – Режим доступу : http://www.treko.ru/show_article_1214.
158. Краткий политический словарь / Абаренков В. П., Абова Т. Е., Аверкин А. Г. и др.; Сост. И общ. Ред. Л.А. О니кова, Н.В. Шишлина. – 6-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1989. – 623 с.
159. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. - К. : ДруК, 1999. – 446 с.
160. Кресін О.В. Конституція об'єднаної Європи / О.В.Кресін; За ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2005. – 116 с.
161. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз: Монографія. / І.Кресіна – К. : Вища школа, 1998. – 392 с.

162. Крохмаль Н. Историчні форми саморегуляції соціального процесу: [Монографія]. / Н. Крохмаль. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 144 с.
163. Лапин Н. И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 1996. – №5. – С. 3–19.
164. Лапин Н. И. Проблема социокультурной трансформации / Н. И. Лапин // Вопросы философии. – 2000. – № 6. – С. 3–17.
165. Лапин Н. И. Социальные ценности и реформы в кризисной России/ Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 1993. – № 9. – С. 17–28.
166. Лапкин В. В. Восприятие западных институтов и ценностей в постсоветском пространстве: опыт Украины и России / Н. И. Лапин, В. И. Пантин // Политические исследования. – 2004. – №1. – С. 74–88.
167. Латигіна Н. А. Демократія: сутність, механізм здійснення та сучасні світові тенденції розвитку: дис....доктора політичних наук: 23.00.02 / Латигіна Наталія Агатолиівна. – К., 2010. – 400 с.
168. Лебедев И. А. Политические ценности как сложный и многомерный объект / И. А. Лебедев // Вестник Московского университета. Сер.12. Политические науки. – 1999. – №2. – С. 38–49, 44–45.
169. Лебедева Н. М. Культура как фактор общественного прогресса / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. – М. : Юстицинформ, 2009. – 408 с.
170. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919 – 1926 рр. / В. Липинський – N.Y. : Видавнича корпорація «Булава», 1954. – 470 с.
171. Лісовий В. Поняття політичної культури: сучасний стан політичної культури в Україні // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 18–27.
172. Любимова Т. Б. Понятие ценности в буржуазной социологии / Т. Б. Любимова // Социальные исследования. – М. : Наука, Т. 5. – 1970. – С. 61-76.
173. Ляликов Д. Ценности [Електронний ресурс] / Д. Ляликов // Большая Советская энциклопедия – Режим доступа : <http://bse.sci-lib.com>. – Заголовок з екрану.

174. Магун В. Жизненные ценности населения Украины в европейском контексте [Электронный ресурс] / В. Магун, М. Руднев // Вестник общественного мнения. – 2007. – № 3. – Режим доступа : http://www.polit.ru/research/2007/07/16/10values.html#_ftnref18.

175. Магун В. Жизненные ценности населения Украины: сравнение с 23 другими европейскими странами. Статья вторая. / В. Магун, М. Руднев // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2007. – № 4 (90). – С. 39–51.

176. Макеев С. А. Классовый анализ в современной социологии / С.А. Макеева // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №3. – С. 5–22.

177. Макеев С. Політична соціалізація в пострадянській Україні / С. Макеев, А. Надточій // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 16–26.

178. Макеев С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення / С. Макеев // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 10-16.

179. Мамут Л. С. Государство в ценностном измерении / Л. С. Мамут. – М. : Издательство НОРМА, 1998. – 48 с.

180. Манжола В. Проект будівництва Великої Європи [Електронний ресурс] / В. Манжола // Зовнішні справи. – Режим доступа : <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=326>. – Заголовок з екрану.

181. Маркс К. Избранные произведения. В 3-х т. Т. 3. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1986. – 639 с.

182. Менгер К. Учение о ценности. О сущности и источнике происхождения ценности благ [Электронный ресурс] / К. Менгер. – Режим доступа : http://polbu.ru/menger_politeconomy/ch12_i.html. – Заголовок з екрану.

183. Михальченко М. І. Становлення нових політичних інститутів і національно-державний розвиток України // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія / Під ред. М.О.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 287–321.

184. Міров Т. Прямої загрози дефолту в жодній із вражених кризою країн Східної Європи немає [Електронний ресурс] / Т. Міров. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua>.

185. Моральність українського суспільства [Електронний ресурс] – Київський інститут проблем управління ім. Горшеніна. – Режим доступу : <http://www.kipu.org.ua>.

186. Мухелишвили Н. Л. Ценностная рефлексия и конфликты в разделённом обществе / Н. Л. Мухелишвили, В. М. Сергеев, Ю. А. Шрейдер // Вопросы философии. – 1996. – №11. – С. 3–11.

187. Наумова Т. В. Менталитет как базовая категория в объяснении особенностей ценностного сознания российской молодежи / Т. В. Наумова // Вестник Московского ун-та. Сер.18 соц. и полит. – 2001. – № 1. – С. 65–75.

188. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под редакцией Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К. Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. – 280 с.

189. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. В. Новакова. – К., 2007. – 31 с.

190. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: [Монографія] / О. В. Новакова; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2006. – 216 с.

191. Олейник А.Н. Тюремная субкультура в России: От повседневной жизни до государственной власти / А. Н. Олейник. – М. : Инфра, 2001. – 418 с.

192. Осичнюк Е. В. Идеал и деятельность / Е. В.Осичнюк – К. : Вища школа, 1981. – 184 с.

193. Основи політичної науки: Курс лекцій. / за ред. Б. Кухти. – Львів : Кальварія, 1997. – Ч.1: З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. – 288 с.

194. Основні європейські цінності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europeans.org.uademokrat.html>. – Заголовок з екрану.
195. Оссовський В. Л. Методологічні проблеми соціологічного дослідження цінностей професійної діяльності // Філософська думка. – 1986. – № 1. – С. 48–56.
196. Остапенко М. А. Політична культура сучасної студентської молоді в Україні (на прикладі вузів м. Києва): Дис. ... кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.03 / Остапенко Марина Анатоліївна. – Київ, 2000. – 180 с.
197. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціального самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.
198. Паніна Н. В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1998 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар) / Н.В.Паніна, Є. І. Головаха – К. : Інститут соціології, 1999. – 152 с.
199. Парсонс Т. Общий обзор / Т. Парсонс // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. – М., 1972. – С. 360–378.
200. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // THESIS. – 1993. – Т.1. – № 2. – С. 94–122.
201. Пероганич Ю. Де найкраще народитися? [Електронний ресурс] / Ю. Пероганич // Джеркало тижня. – № 40, 30 жовтня 2010. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/3000/3050/70671>.
202. Пивоваров Ю.С. Русская политическая культура и political culture (Общество, власть, Ленин) / Ю. С. Пивоваров // Pro et Contra. 2002. – №3. – С. 23–50.
203. Пивоваров Ю. С. Политическая культура: Методол. очерк / Ю. С. Пивоваров // ИНИОН РАН, 1996. – 80 с.
204. Поздняков Є. О. Геополітика / Є. О.Поздняков. – М. : Политиздат, 1995. – 351 с.
205. Политология: Учеб. пособие для вузов / Сост. И ред. Сазанова Н. – Харьков : Фолио, 2001. – 831 с.

206. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид. доп. і прероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

207. Політологічний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.

208. Політологія: Підруч. / В.Г. Антоненко, В.Д. Бабкін, О.В. Бабкіна, В.М. Бебик, М.Ф. Головатий, В.П. Горбатенко, С.П. Дмитренко, О.П. Дубас, К.Е. Жолковський, Н.Ю. Іванова. – 2-е вид., переробл., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2002. – 528 с.

209. Політологія: історія та методологія / Андрущенко В.П., Антоненко В. Г., Ануфрієв Л.О. та ін.; за ред. Ф.М. Кирилюка. – К. : Здоров'я, 2000. – 632 с.

210. Політологія: словник понять і термінів. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : КМ Академія, 2001. – 256 с.

211. Політологія: Термінологічний словник / Укл. Луценко Є.М. – К. : ДАКККіМ, 2005. – 176 с.

212. Политология / Под ред. Г.В.Полуниной. – М. : Акалис, 1996. – 277 с.

213. Політологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com.ua/19570411/politologiya/politichna_kultura.

214. Поліщук І. Політичні знання та політичні інтереси громадян у контексті виборчого процесу (вітчизняний та іноземний досвід) / І. Поліщук // Людина і політика. – 2001. – № 4. – С.87–96.

215. Поліщук І. Синдром радянськості / І. Поліщук // Нова політика. – 2001. – № 3. – С. 58–62.

216. Поліщук І. Традиційні настанови політичної ментальності українства / І. Поліщук // Нова політика. – 2000. – № 5. – С. 40–44.

217. Польша може відмовитися від підтримки України через «Свободу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zaxid.net/newsua/2010/11/3/130013>.

218. Полохало В. Негражданское общество как социопатический феномен Украины: отражение социального характера «среднего украинца» в избирательном процессе / В. Полохало // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 25–33.

219. Полохало В. Политология посткоммунистических обществ Украины и России / В. Полохало // Политические исследования. – 1998. – № 3. – С. 11–13.

220. Попер К. Р. Открытое общество и его враги / К. Р. Попер; пер. с англ. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – Т. 1. – 325 с.

221. Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / И. М. Попова. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2000. – 219 с.

222. Попова И. М. Ценностные представления и “парадоксы” самосознания / И. М. Попова // Социологические исследования. – 1984. – № 4. – С. 29–36.

223. Потемкин В. К. Методологические принципы и критерии исследований пространственной специфики в обществе / В. К. Потемкин // Проблемы социального познания: Сб. науч. трудов. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1980. – С. 67–85.

224. Потемкин В. К. Особенности проявления пространства в социальном развитии материи / В. К. Потемкин // Методология науки и научный прогресс. Новосибирск, 1981. – С. 170–181.

225. Президент Польщі підписав Лісабонський договір ЄС [Електронний ресурс] // Львівські новини. – 2009. — Режим доступу : <http://news.lvivport.com/content/view/8602/100>.

226. Причепій Є. М. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Є. М. Причепій, А. М. Черній, В. Д. Гвоздецький, Л. А. Чекаль – К. : Видавничий центр "Академія", 2001. – 576 с.
227. Проблеми та перспективи української реформації / Г.В. Щокін, В. І. Куценко, М. Ф. Головатий, Б. А. Гаєвський, Г. А. Дмитренко, В. М. Колпаков, О. В. Бабкіна, В. В. Осокіна, А. І. Кудряченко; ред.: М. Ф. Головатий, Г. В. Щокін; МАУП. — К., 2001. – 248 с.
228. Процьків М. Від особистої культури до політичного майбутнього: спроба аналізу суспільно-політичної культури в Україні у контексті тоталітарної спадщини / М. Процьків // Сучасність. – 2000. – № 3. – С. 80–89.
229. Патлах І. М. Міждисциплінарна модель дослідження дискурсів національного менталітету // Людина і політика. – 2002. – №1. – С. 54–63.
230. Рабочая книга соціолога. – М. : Наука, 1983. – 511 с.
231. Радугин А. А. Социология: курс лекций / А. А. Радугин, К.А. Радугин – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : Центр, 2000. – 244 с.
232. Романов В. Є. Місце держави та державного управління в системі суспільних ціннісних орієнтацій / В. Є. Романов // Актуальні проблеми державного управління: Науковий збірник. – Харків : Українська Академія державного управління при Президентові України; Харківський філіал, 1998. – С. 43–49.
233. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы: Учеб. пособие для студентов высш. уч. зав. – 2-е изд., перер. и доп / Ф.М.Рудич. – К. : Довіра, 1999. – 199 с.
234. Ружмон Д. Відкритий лист до європейців [Електронний ресурс] / Д. Ружмон. – Режим доступу : <http://www.management.com.ua/vision/vis012.html>.
235. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України: 1991 – 2000 / А. Ручка // Політичний портрет України: бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи». – К. : «Демократичні ініціативи», 2001. – С. 75–80.

236. Рябінін Є. Стан лімітності [Електронний ресурс] / Є. Рябінін // Зовнішні справи. – 2009. – № 6. – Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=392>.

237. Рябошапка Р. В Україні рішучих дій влади щодо «очищення» чиновницького апарату поки не спостерігається [Електронний ресурс] / Р. Рябошапка. – Режим доступу : <http://www.dw-world.de>.

238. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 303 с.

239. Смелзер Н. Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995 / Н. Смелзер; переклад з англійської В. Дмитрук. – Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.

240. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – С. 297–300.

241. Соціологічні опитування центру імені О. Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uceps.org/ukr/socpolls.php>.

242. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / пер. с англ. под ред. Н.А. Рубакина. – Мн. : Современный литератор, 1999. – 1408 с.

243. Спиркин А. Г. Философия : [Учебник]. / А. Г. Спиркин. – 2-е изд. – М. : Гардарики, 2002. – 736 с.

244. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Дж. Стігліц; пер. з англ. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 252 с.

245. Страхов А. Социокультурные детерминанты и общественные настроения в России / А. Страхов // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – №1. – С. 69–86.

246. Супрун В. И. Ценности и социальная динамика / В. И. Супрун – в кн. : Наука и ценности. – Новосибирск, 1987. – С. 162.

247. Сурмин Ю. П. Методология и методы социологических исследований : Учеб. Пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков – К. : МАУП, 2000. – 304 с.

248. Татарко А. Н. Вектор культурных изменений [Электронный ресурс] / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – Режим доступа : <http://openc.ru/1248388.html>. – Заголовок з екрану.

249. Телешун С. О. Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії: [Монографія]. / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович. – Київ – Херсон, 2008. – 151 с.

250. Томас У. Методологические заметки / У. Томас, Ф. Знанецкий // Американская социологическая мысль. Тексты. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1994. – С. 335 – 357.,

251. Томенко Н. Итоги парламентских выборов в Украине. Политические ориентации и предпочтения населения / Н. Томенко // Политические исследования. – 1998. – № 3. – С.74–81.

252. Тощенко Ж. Т. Метаморфозы общественного сознания: методологические основы социологического анализа / Ж. Т.Тощенко // Социологические исследования. – 2001. – № 6. – С. 3–15.

253. Тугаринов В. П. Избранные философские труды / В.П. Тугаринов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1988. – С. 261–280.

254. Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме / В. П. Тугаринов. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1966. – 124 с.

255. У 18 з 27 країн Євросоюзу викладання релігії є обов'язковим. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://religions.unian.net/ukr/detail/1493>.

256. Україна отримала План дій з лібералізації візового режиму з ЄС 22 листопада 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw-world.de/dw/0,,298,00.html>.

257. Украинское общество в европейском пространстве / Под редакцией Е. Гловахи, С. Макеева. – К. : Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет имени В.Н. Кармазина, 2007. – 274 с.
258. Фарукшин М. Политическая культура общества / М. Фарукшин // Социально-политические науки. – 1991. – № 4. С. 109–111.
259. Федотова В. Г. Хорошее общество / В. Г. Федотова. – М. : Прогресс - Традиция, 2005. – 544с.
260. Филиппов А. Ф. Пространство политических событий / А. Ф. Филиппов // Полис. – 2005. – № 2. – С. 6–26.
261. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. Н. Ковалев, В. К. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
262. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / авт. – упоряд.: В. П. Андрущенко та ін. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.
263. Фісун О. А. Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку: дис..доктора політичних наук: 21.00.01 / Фісун Олександр Анатолійович. – К., 2009. – 352 с.
264. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации : монография / Фисун А. А. – Харьков : Константа, 2006. – 352 с.
265. Франк Л.С. Духовные основы общества / Л.С. Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
266. Хакен Г. Основные понятия синергетики. – В кн. Синергетическая парадигма. М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 28–55.
267. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа: Зб. наук. пр. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 3–35.
268. Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б.Цимбалістий // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 94–105.
269. Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б.Цимбалістий // Сучасність. – 1994. – № 4. – С. 77–90.

270. Цыганков П. Теория международных отношений. – М. : Гардирики, 2003. – 587 с.
271. Чередниченко А. П. Культура активного политического действия / А.П. Чередниченко. – М. : Мысль, 1986. – 221 с.
272. Шапинов В. В. Империализм от Ленина до Путина / В. В. Шапинов. – М. : Алгоритм, 2007. – 256 с. – (Левый марш).
273. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації / А. Шедлер; упоряд. О. Проценко // Демократія: Антологія. – К. : Смолоскип, 2005. – Вип. 1. – С. 687–714.
274. Школенко Ю. А. Ценности XX века / Ю. А. Школенко. – М. : Знание, 1990. – 64 с.
275. Шматко Н. А. Введение в социоанализ Пьера Бурдьё / Н. А. Шматко // Бурдьё П. Социология политики; пер. с фр.; Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio – Logos, 1993. – С. 5–26.
276. Шрейдер Ю. А. Ценности, которые мы выбираем. Смыслы и предпосылки ценностного выбора / Ю. А. Шрейдер. – М. : Эдиториал, 1999. – 208 с.
277. Шульга М. Громадянська самоідентифікація населення України / М. Шульга // Політичний портрет України: бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи». – К. : «Демократичні ініціативи», 2001. – С.14–22.
278. Щегорцов В. А. Политическая культура личности: проблемы формирования / В. А. Щегорцов. – М. : Знания, 1982. – 61 с.
279. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепаньский; общ. ред. и послесл. А. М. Румянцева; пер. с польского М. М. Гуренко. – М. : Прогресс, 1969. – 240 с.
280. Щерба С.П. Філософія [Електронний ресурс] / С.П. Щерба. – Режим доступу : <http://readbookz.com/book/177/6077.html>.
281. Щербакова Ю. До питання конкретизації поняття «цінності політичного простору» / Ю. Щербакова // Гілея: науковий вісник: Збірник

наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Випуск 36. – С. 414-422.

282. Щербакова Ю. До проблеми геополітичного визначення України / Ю. Щербакова // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій. Матеріали Міжнар. наук. конф. для студентів, аспірантів, науковців. У 6 ч. – Суми : РВВ СОІППО, 2008. – Ч.1. – С. 123–125.

283. Щербакова Ю. Політична ідеологія як система цінностей та групових переконань/ Ю. Щербакова // Віче. – № 16. – 2009. – С. 26-29.

284. Щербакова Ю. Політичний простір: гра без правил / Ю. Щербакова // (Пост)сучасність і наука: соціологія у пошуках себе та суспільства / Збірник тез доповідей учасників V Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В.П. Каразіна, 2007. – С. 290–291.

285. Щербакова Ю. Постмодерна практика державного управління / Ю. Щербакова // Актуальні проблеми сучасної науки Матеріали другої всеукраїнської науково-практичної конференції Київ, 23-25 жовтня 2006 р. – С. 2–4.

286. Щербакова Ю. Синергетический взгляд на проблему управления организацией / Ю. Щербакова // Соціологія в контексті сучасних соціальних змін: Матеріали IV Міжвузівської наук.-практ.конф. Київ, 27 квітня 2006 р. – К. : МАУП, 2007. – С. 68–79.

287. Щербакова Ю. Синергетична інтерпретація організації як об'єкта управління / Ю. Щербакова // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В.П. Бех. – Вип. 60. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – С. 198–210.

288. Щербакова Ю. Соціальні конфлікти і ризики сучасного українського соціуму / Ю. Щербакова // Збірник наукових праць ДонДУУ : «Соціологія управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології» Т. VIII. Вип. 3 (80). – Донецьк : ДонДУУ, 2007. – С. 385–390.

289. Щербакова Ю. Фіксація європейських цінностей в «Договорі, що запроваджує Конституцію для Європи» / Ю. Щербакова // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В.П. Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 91. – С. 169–181.

290. Щербакова Ю. Формування єдиного європейського соціального простору: історико-соціологічний та політологічний аналізи/ Ю. Щербакова // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К. : «ІНТАС», 2009. – Вип. 45. – С 168–181.

291. Щербакова Ю. Функціональний портрет української державності у дискурсі національної інтегруючої ідеї / Ю. Щербакова // Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи: Збірник статей і тез за матеріалами Всеукраїнської науково-теоретичної конференції – XX Харківські політологічні читання. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2008. – С. 353–356.

292. Щербакова Ю. Основні напрями практичного втілення демократичного ідеалу в Україні / Ю. Щербакова // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В.П. Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 96. – С. 125–135.

293. Щербакова Ю. Е. Природоохоронна сфера діяльності громадських організацій // Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: [Монографія]. / Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; за науковою ред. В. П. Беха. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 415–441.

294. Юнг К. Архетип и символ / К. Юнг; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1991. – 214 с.

295. Яременко О. Політичні уподобання українців як чинник впливу на політичні процеси / О. Яременко, М. Міщенко // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 3–18.
296. Яценко А.И. Целеполагание и идеалы / А.И.Яценко. – К.: Наукова думка, 1997. – 275 с.
297. Bartlett Robert The Making of Europe: Conquest, Colonization, and Cultural Change, 950–1350 / Robert Bartlett. – Princeton : Princeton University Press, 1993. – 447 p.
298. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society / D.Bell. – London : Heinemann, 1974
299. Bhabha H. The Third Space in Jonathan Rutherford, ed., Identity: Community, Culture, Difference / Bhabha Homi. – London : Lawrence & Wishart, 1990. – P. 207–21.
300. Delanty Gerard, Inventing Europe: Idea, Identity, Reality / Gerard Delanty. – London : Macmillan, 1995. – P. 10, 16–17, 34–6, 38–42.
301. Esping Andersen G. Post-Industrial Class Structures: An Analytical Framework / G.Espin Andersen // Changing Classes: Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies / G. Esping Andersen (ed.). – London : Sage Publications, 1993. – P. 7-31.
302. Eurobarometer 69 Values of Europeans [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://europa.eu.int/comm/public_opinion/index_en.htm.
303. European Social Survey [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europeansocialsurvey.org>.
304. European Values Survey [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.europeanvaluesstudy.eu>.
305. Evans G. Are there Classes in Post-Communist Societies? A New Approach to Identifying Class Structure / G.Evans, C. Mills // Sociology. – 1999. – Vol.33. – №1.

306. Gerber Theodore More Shock than Therapy: Market Transition, Employment and Income in Russia, 1991–1995 / Theodore Gerber, Michael Hout // *American Journal of Sociology*, Vol.104 – No. 1 – 1998. – P. 1–50.
307. Gellner E. Nations and Nationalism / E.Gellner. – Oxford : Basil Blackwell, 1992.
308. Giselle Bosse Values in the EU's Neighbourhood Policy: Political Rhetoric or Reflection of a Coherent Policy? / Bosse Giselle // *European Political Economy Review*. – 2007. – №7. – P. 38-62.
309. Goldthorpe J.H. On the Service Class: Its Formation and Future / J.H.Goldthorpe // *Social Class and the Division of Labour* / A. Giddens and M. Mackenzie. – Cambridge : Cambridge University Press, 1982.
310. Golovakha Evgen Ukraine and Europe: Outcomes of International Comparative Sociological Survey / Evgen Golovakha, Andriy Gorbachyk, Natalia Panina. – K. : Institute of Sociology of NAS of Ukraine, 2007. – 142 p.
311. Gouldner A. The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class / A.Gouldner. – London : Macmillan, 1979
312. Habermas Jurgen Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future Europe/ Jurgen Habermas. - *Praxis Internationale* 12 (1) April 1992. – P. 1–19.
313. Hellman J. Winner Take All: The Politics of Partial Reforms in Postcommunist Transitions / J. Hellman // *World Politics*, Vol. 50 – No. 2. – P. 203–234.
314. Jowitt Ken. The Leninist Legacy. In: Banac, Ivo (ed.) *Eastern Europe in Revolution* / Ken Jowitt – Ithaca, London : Cornell University Press, 2010. – P. 207–224.
315. McKay D. *Federalism and the European Union: A Political Economy Perspective* Oxford : Oxford University Press, 1999. – P. 3–36.
316. Milward A. S. *The European Rescue of the Nation State* London: Routledge, 1994.

317. O'Sullivan John Values and Foreign Policy [Электроний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.institute.sk/article.php?1715>. – Заголовок з екрану.
318. Pagden A. The Idea of Europe / A. Pagden. – Woodrow Wilson Center, 2002. – 377 p.
319. Pegg C.H. Evolution of the European Idea, 1914–1932 Chapel Hill–London : University of North Carolina Press, 1983.
320. Papcke Sven Who Needs European Identity and What Could It Be? / in Brian Nelson, David Roberts, and Walter Veit, eds., The Idea of Europe. – Oxford : Berg, 1992. – P. 61–74.
321. Picht Robert Disturbed Identities: Social and Cultural Mutations in Contemporary Europe / in Soledad Garcia, ed., European Identity and the Search for Legitimacy. – London : Pinter, 1993. – P. 81–94.
322. Richard J. Mayne, The Europeans: Who Are We? London : Weidenfeld & Nicolson, 1972.
323. Smith A.D. National Identity and the Idea of European Unity in International Affairs 68 1992. – P. 55–76.
324. Treaty of Lisabon [Электроний ресурс]. – Режим доступа : http://europa.eu/lisbon_treaty/index_en.htm.
325. Tully James Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity / James Tully. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – P. 11–15.
326. Scheler M. Resentyment a moralność / Per. J. Garewicz. – Warszawa : «Czytelnik», 1977. – P. 74.
327. Schwartz S. H. Toward a Theory of the Universal Content and Structure of Values: Extensions and Cross-Cultural Replications / S. H. Schwartz, W. Bilsky // Journal of Personality and Social Psychology. – 1990. – Vol. 58. – P. 878-891.

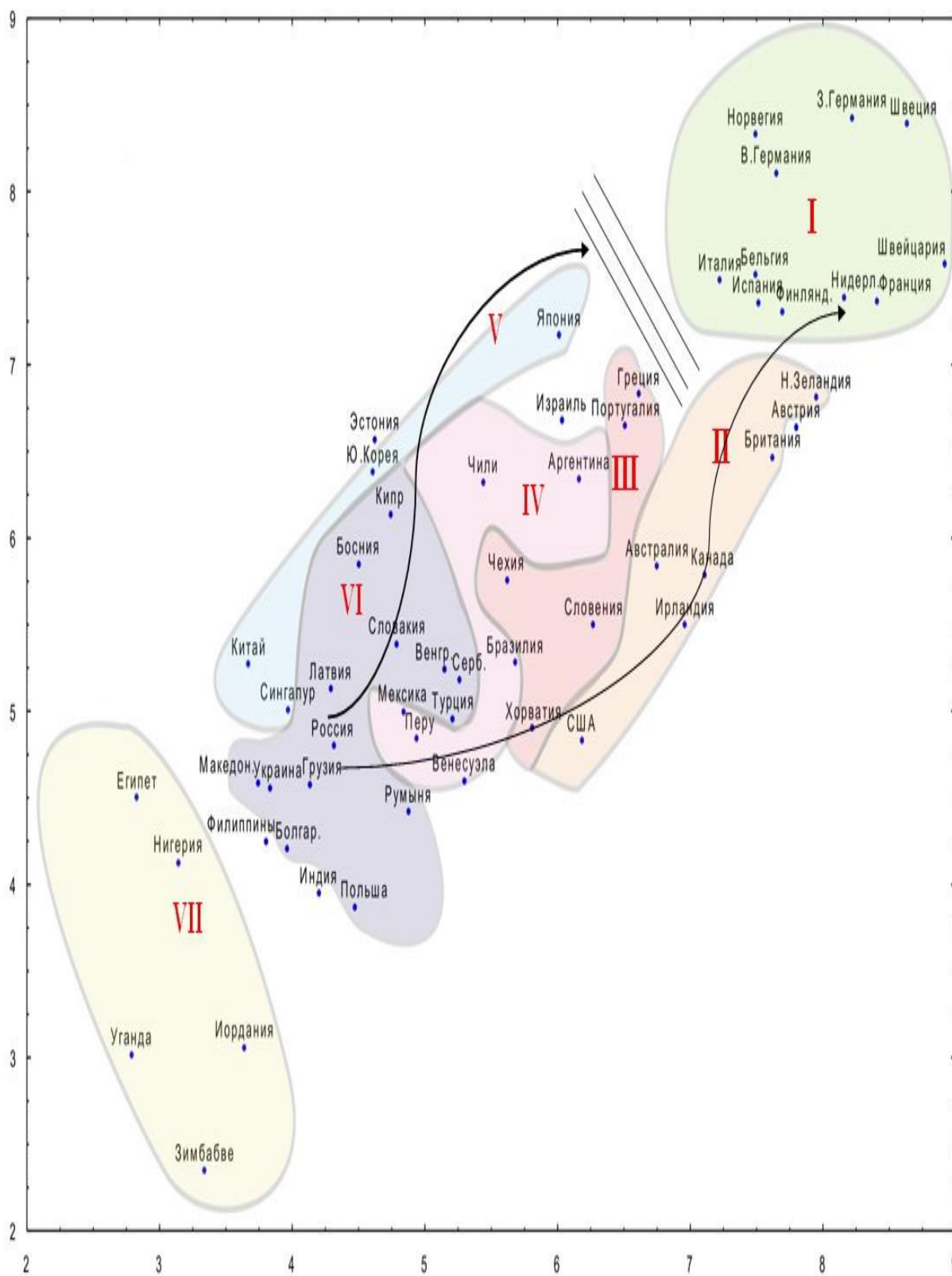
328. Watson A. European International Society and its Expansion / H. Bull and A. Watson, eds., The Expansion of International Society Oxford: Clarendon Press, 1985. – P. 32.

329. Wintle Michael Cultural Identity in Europe: Shared Experience / in M. Wintle, ed., Culture and Identity in Europe. – Aldershot : Avebury, 1996. – P. 92-132.

330. Wright E.O. Classes / E.O. Wright.– London : New Left Books, 1985. – P. 37-42.

331. Wprowadzenie do teorii polityki. T.2. Warszawa, 1982. – 720 s.

ДОДАТКИ
Додаток А
Культурні регіони світу

Додаток Б

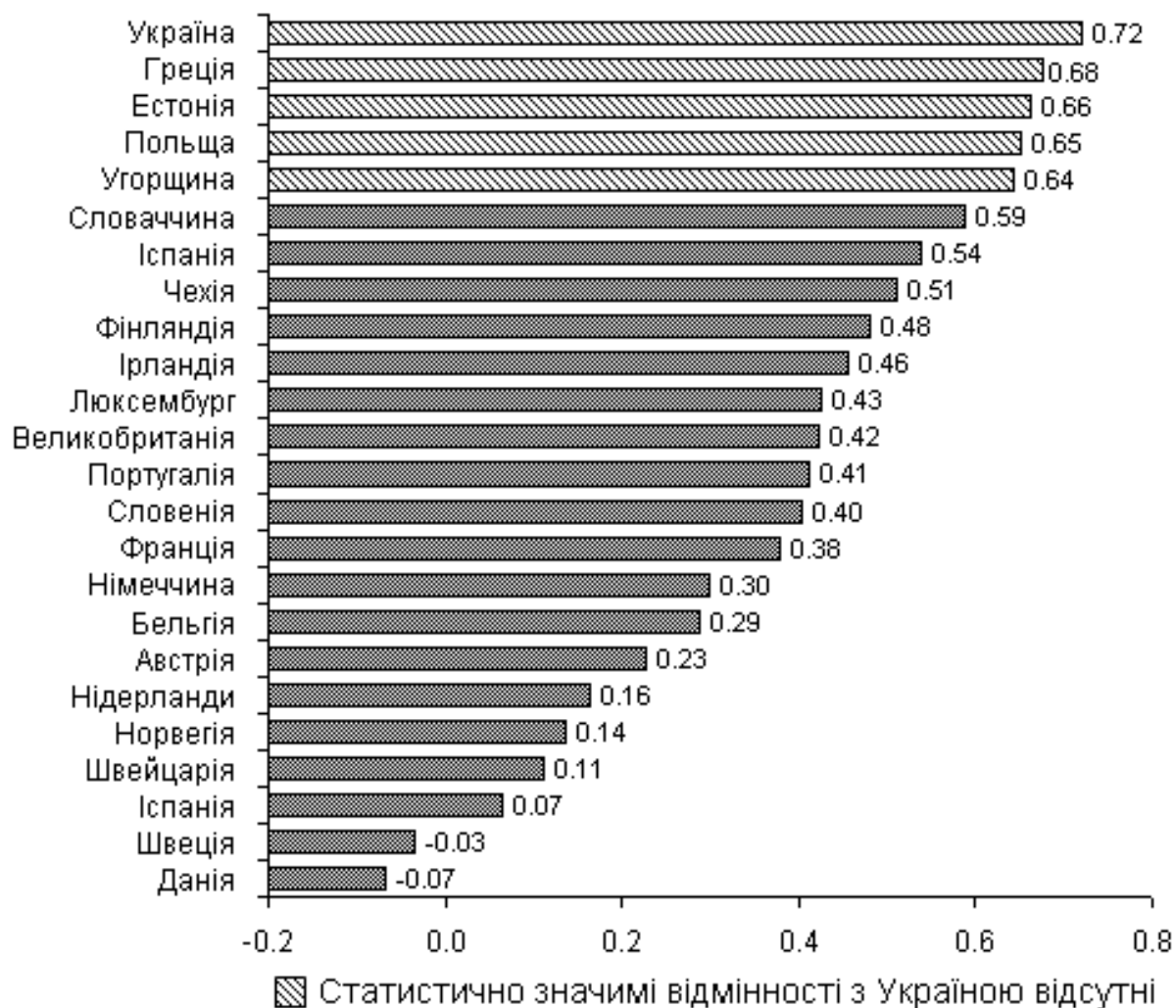
Картка контент-аналізу цінностей, закріплених «Договором, що запроваджує Конституцію для Європи»

Категорії та одиниці аналізу		Конституція ЄС (частота вживання одиниць аналізу)
1:	1.1. (правосуддя)	5
	1.2. (правова держава)	1
	1.3. (права)	202
	1.4. (право, правовий)	88
	1.5. (верховенство права)	6
2:	2.1. (свобода)	76
	2.2. (рівність)	19
	2.3. (солідарність)	16
	2.4. (толерантність)	1
	2.5. (справедливість)	22
	2.6. (мир)	12
	2.7. (плюралізм)	2
3:	3.1. (культура)	25
	3.2. (гуманізм)	1
	3.3. (гуманістичний)	2
	3.4. (гуманітарний)	13
	3.5. (європейська ідентичність)	1
	3.6. (національна ідентичність)	3
4:	4.1. (релігія)	9
	4.2. (духовність)	1
5:	5.1. (сім'я)	8
	5.2. (освіта)	19

	5.3. (людина)	19
	5.4. (соціальний)	64
	5.5. (соціальний прогрес)	2
	5.6. (соціальна інтеграція)	7
6:	6.1. (демократія)	12
	6.2. (ідеологія)	0
	6.3. (держава)	774
	6.4. (Об'єднана Європа)	2
	6.5. (європейський політичний простір)	1
	6.6. (демократичний)	7
	6.7. (ліберальний)	8
	6.8. (безпека)	53
	6.9. (політика безпеки)	39
	6.10. (небезпека)	1
	6.11. (територіальна інтеграція)	2
	6.12. (національний)	127
7:	7.1. (капітал)	23
	7.2. (ринок)	46
	7.3. (економічний прогрес)	4
	7.4. (економічна інтеграція)	7
8:	8.1. (інтеграція)	10
	8.2. (кооперація)	0
	8.3. (традиції)	6
	8.4. (потреба)	78
	8.5. (інтерес)	62
	8.6. (конкуренція)	18

Додаток В

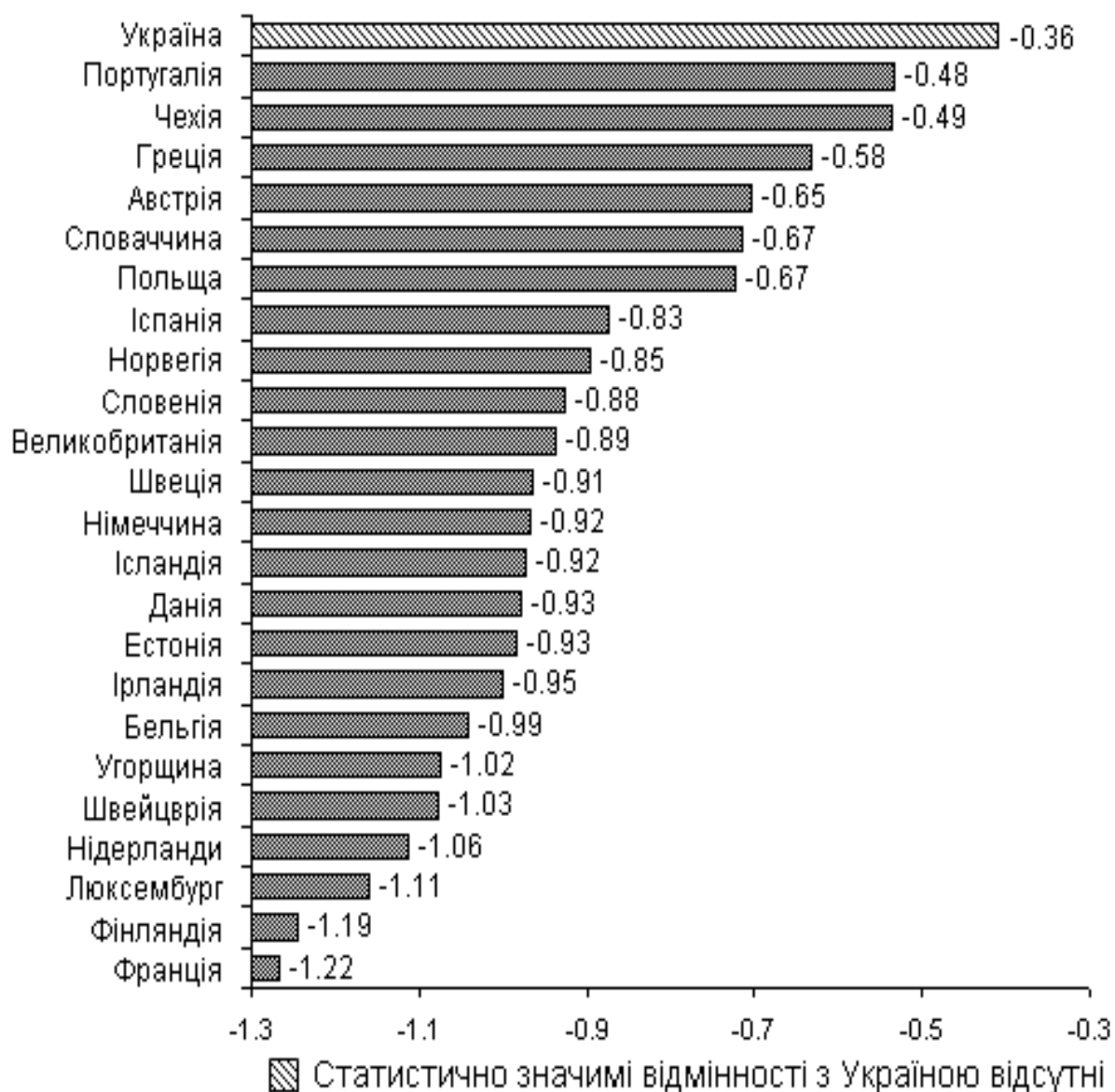
Середні значення вартісного індексу Безпека в 24 країнах Європи

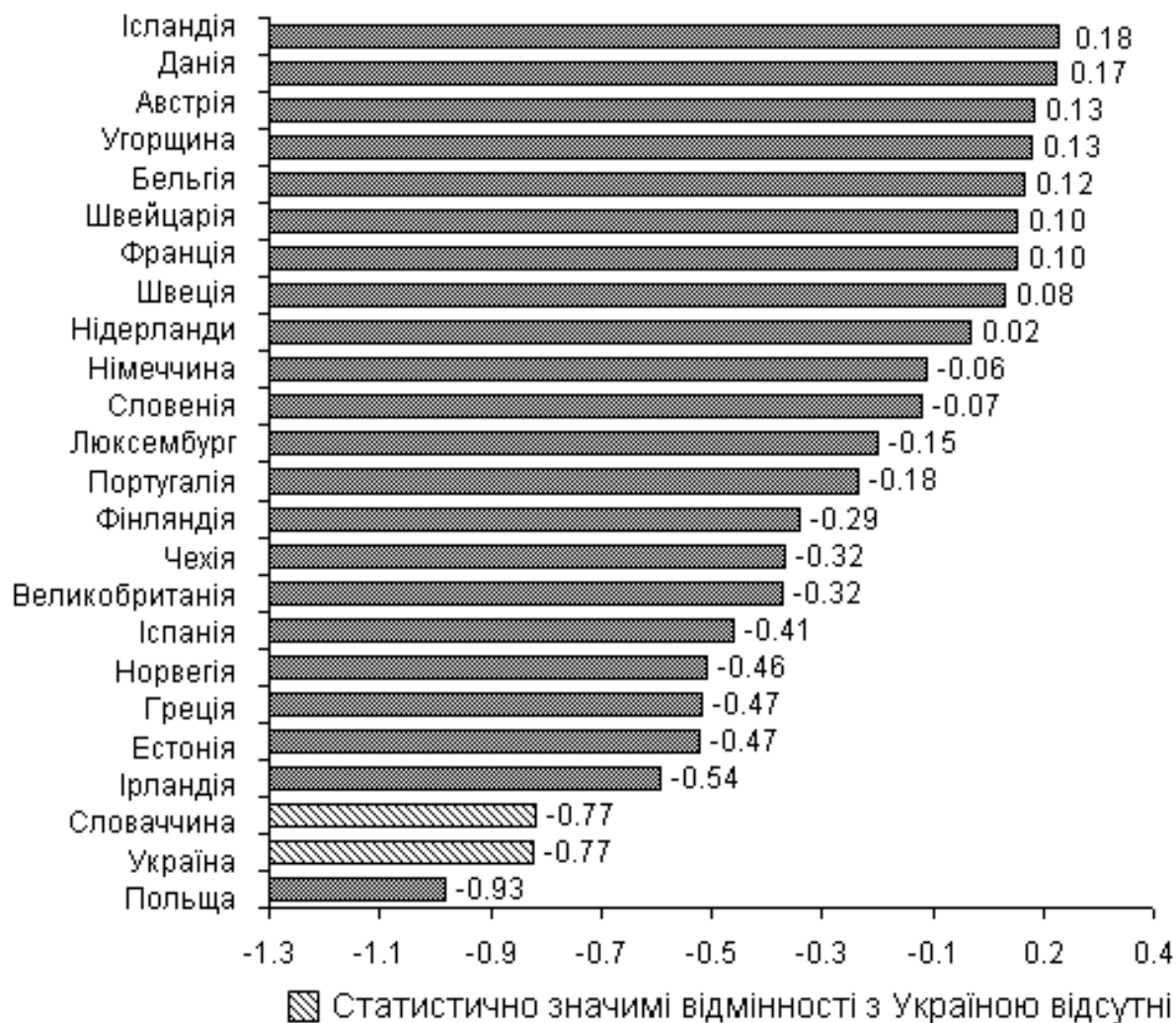
Додаток Г

Середні значення вартісного індексу Влада в 24 країнах Європи

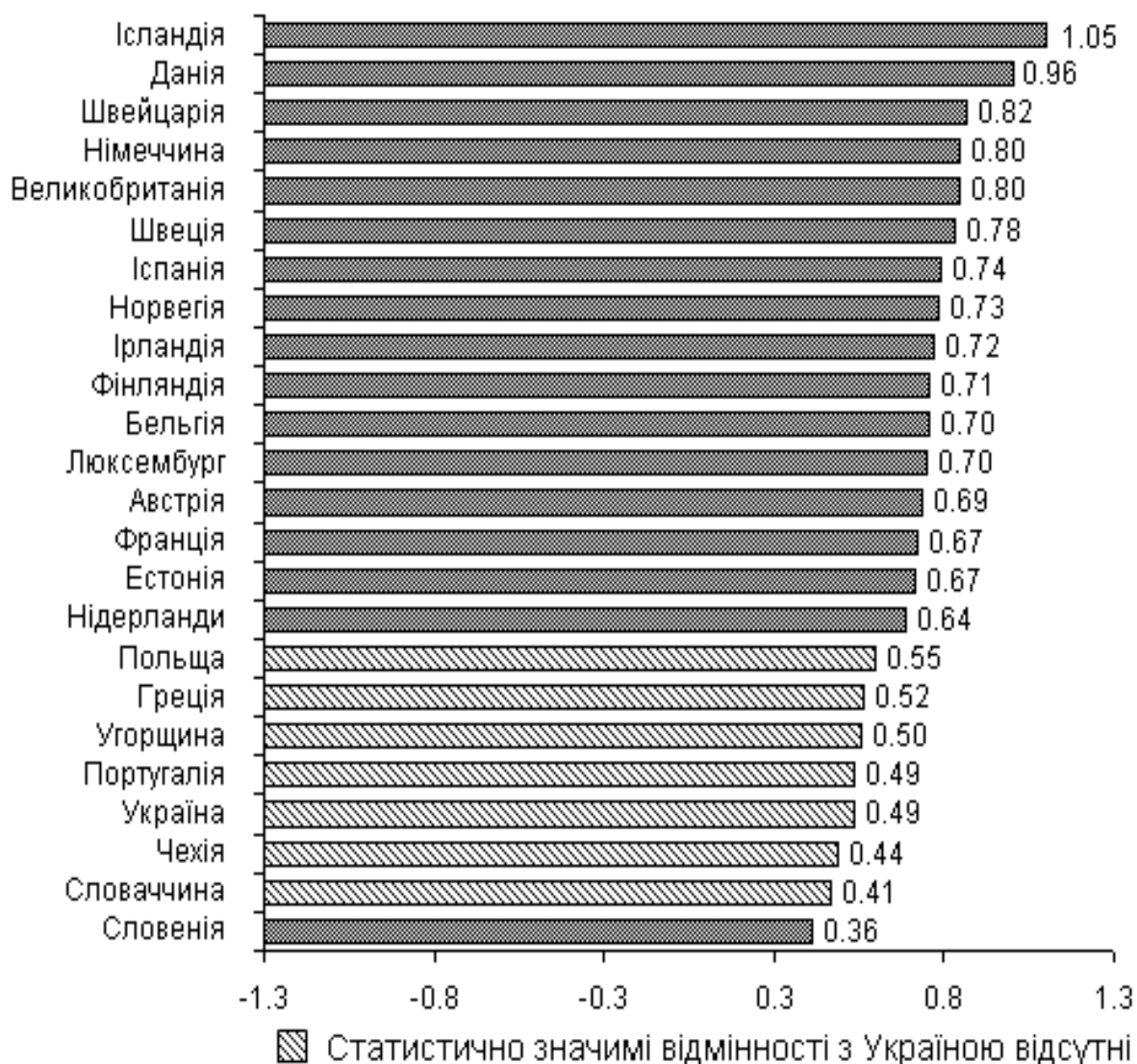
Додаток Д

Середні значення вартісного індексу Гедонізм в 24 країнах Європи

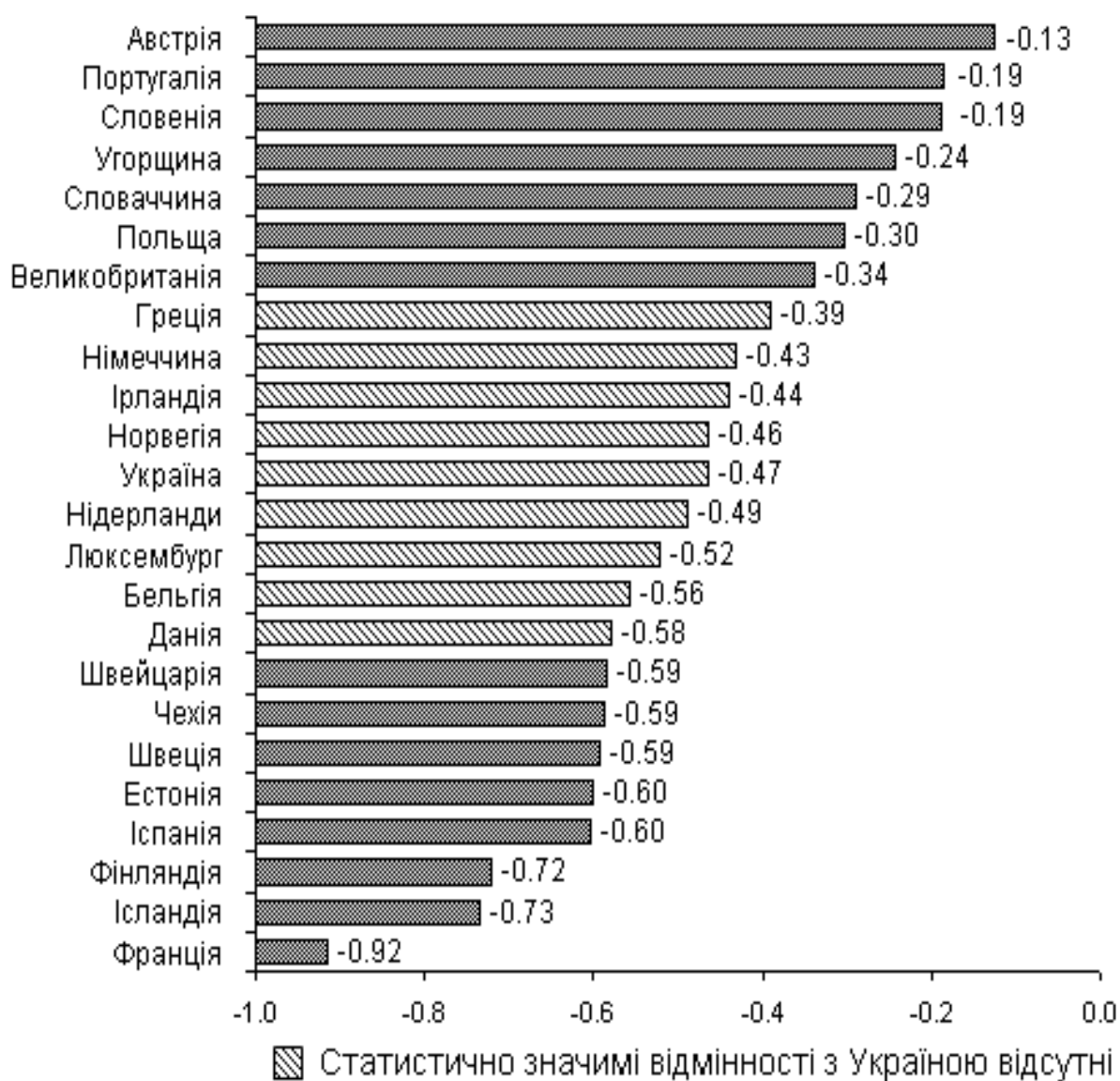

Додаток Е

Середні значення вартісного індексу Доброзичливості в 24 країнах Європи

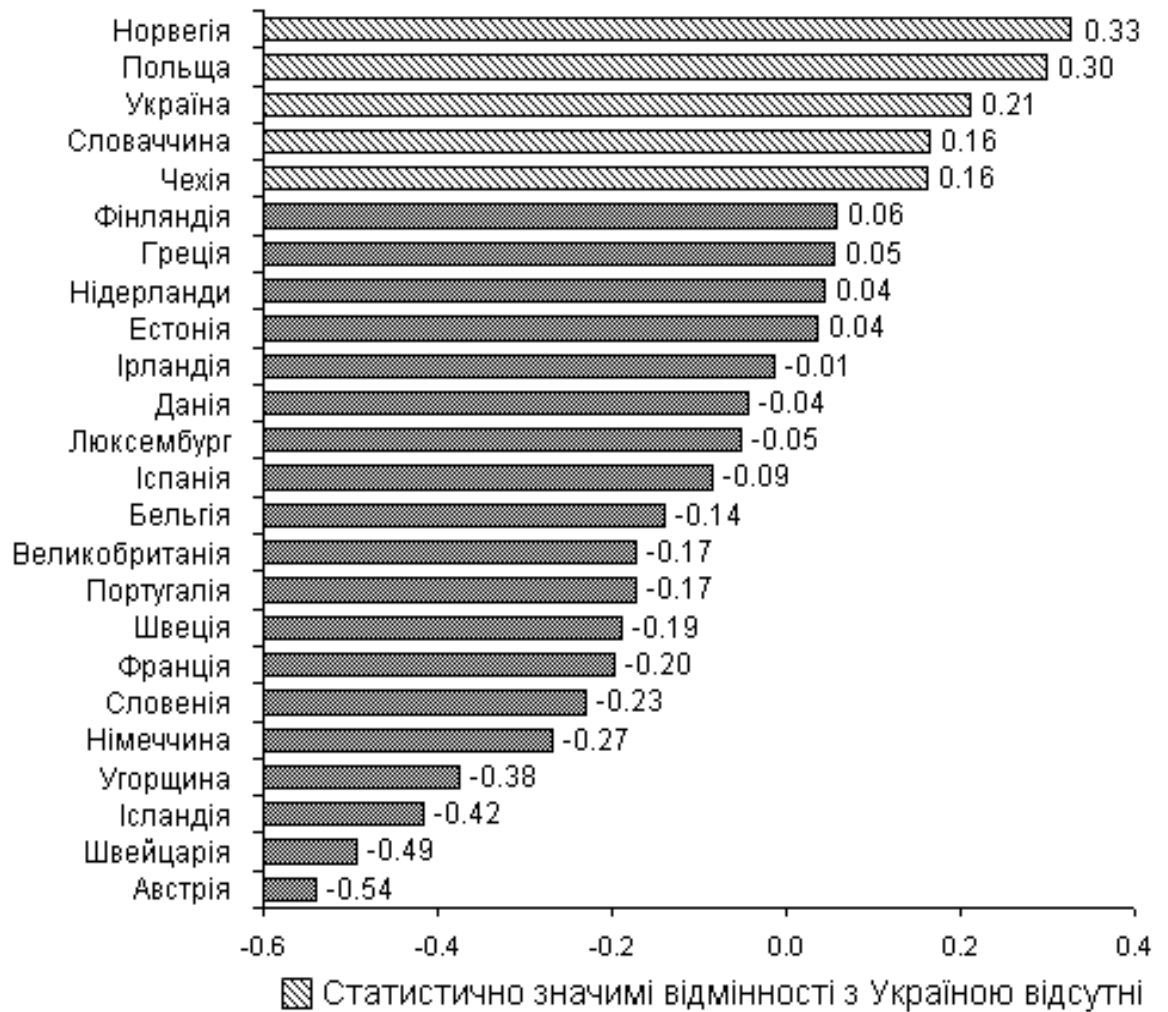

Додаток Ж
Середні значення вартісного індексу Досягнення в 24 країнах
Європи

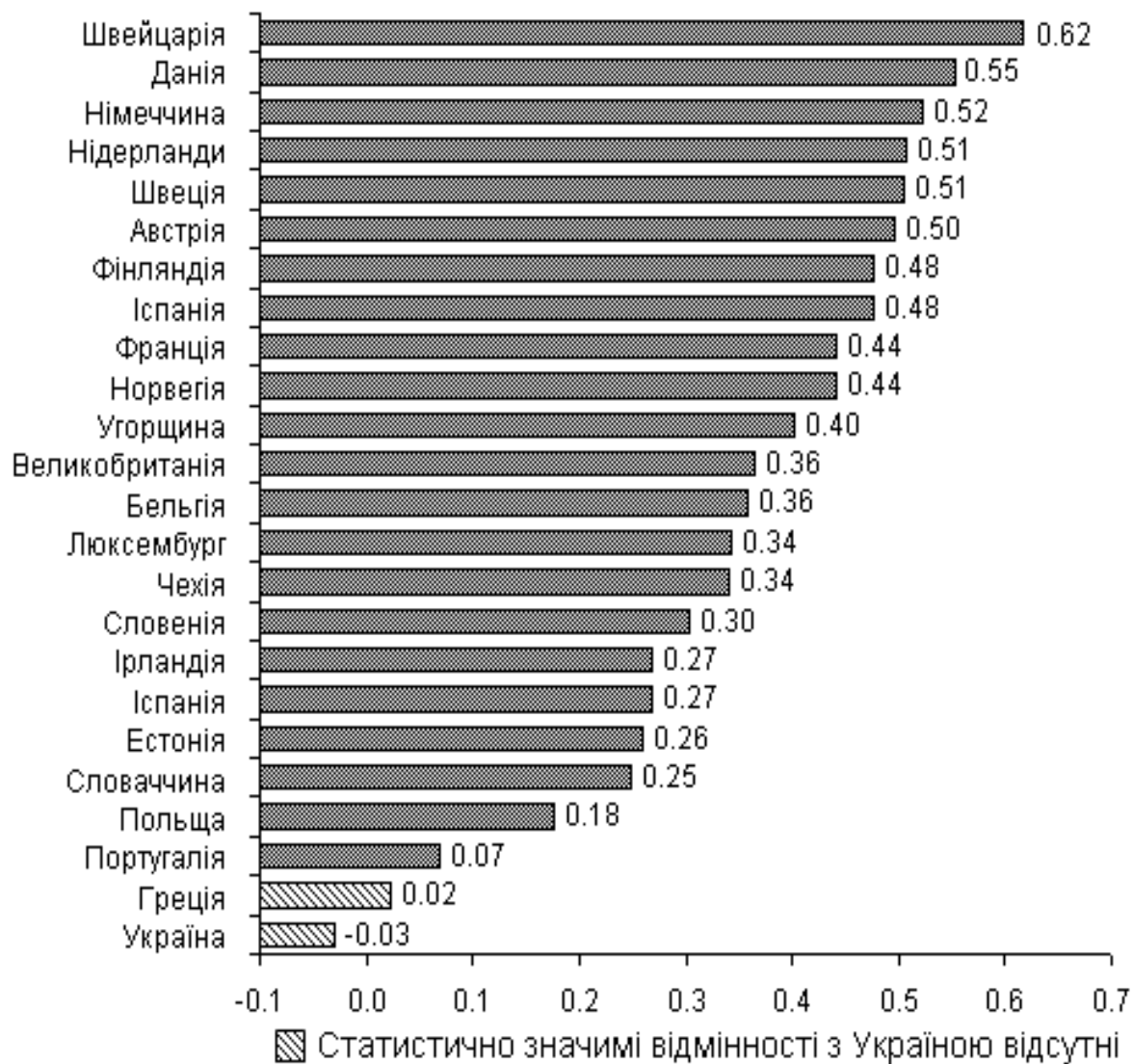
Додаток 3

Середні значення вартісного індексу Конформність у 24 країнах Європи

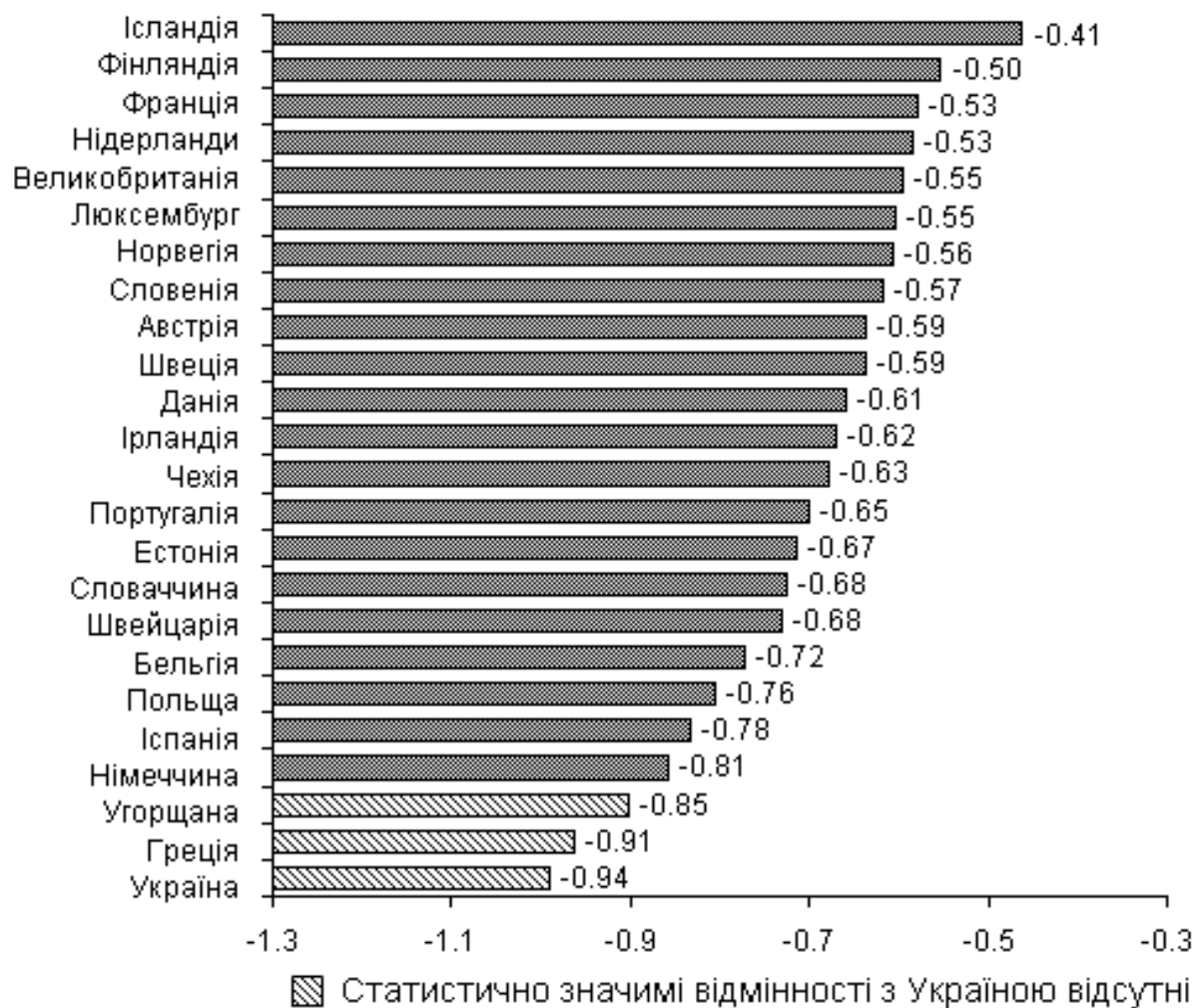
Додаток II

Середні значення вартісного індексу Самостійність в 24 країнах Європи

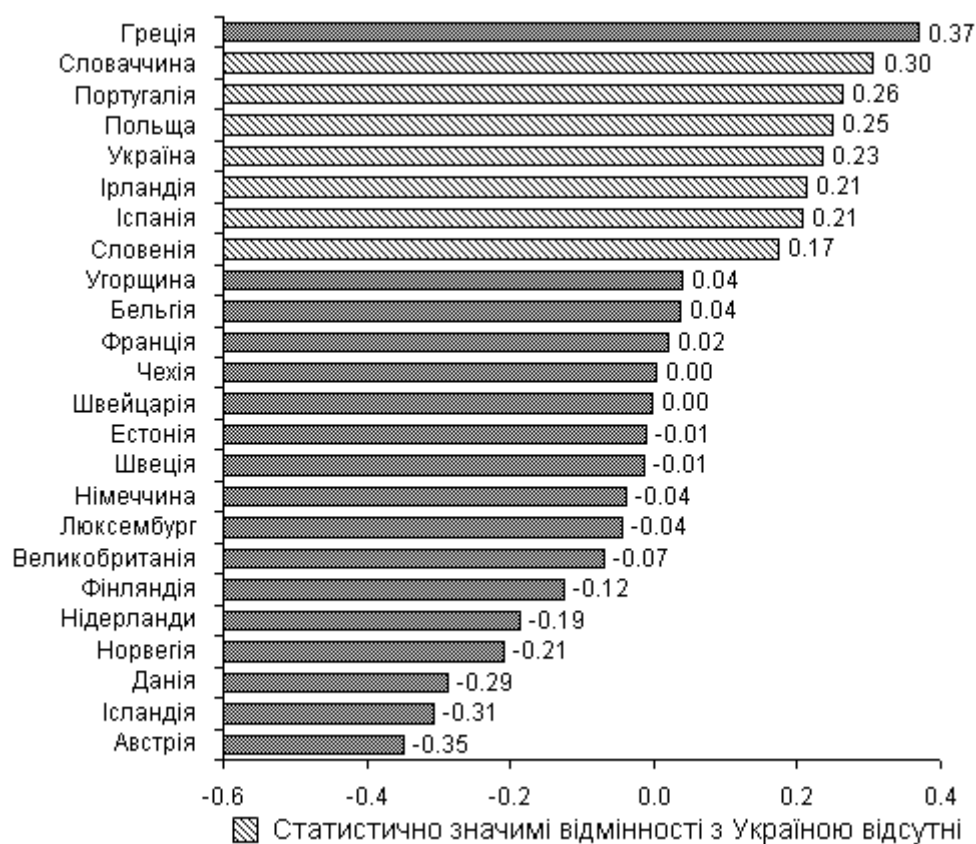
Додаток К

Середні значення вартісного індексу Стимуляція в 24 країнах Європи

Додаток Л

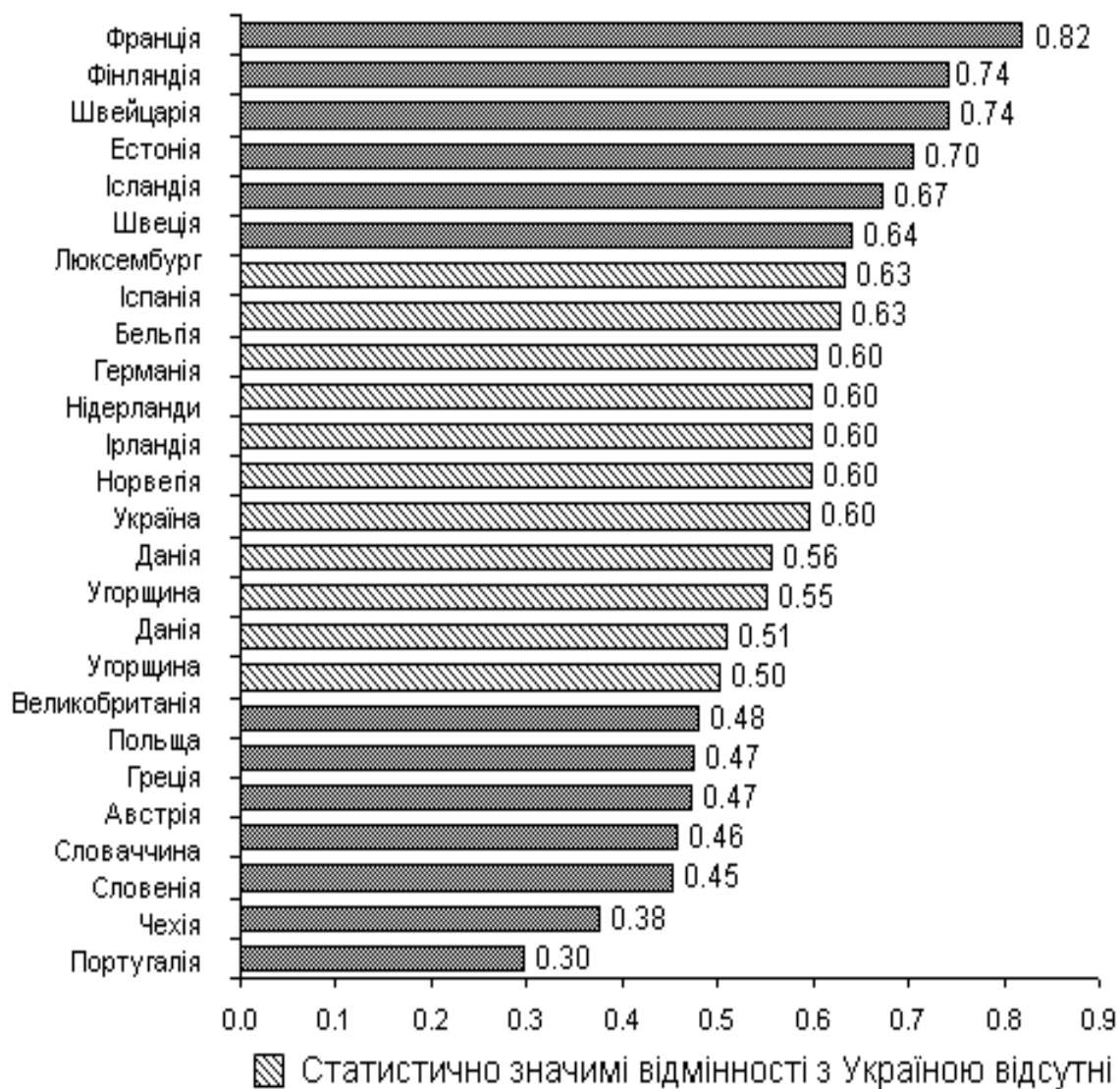
Середні значення вартісного індексу Традиція в 24 країнах Європи

Додаток М

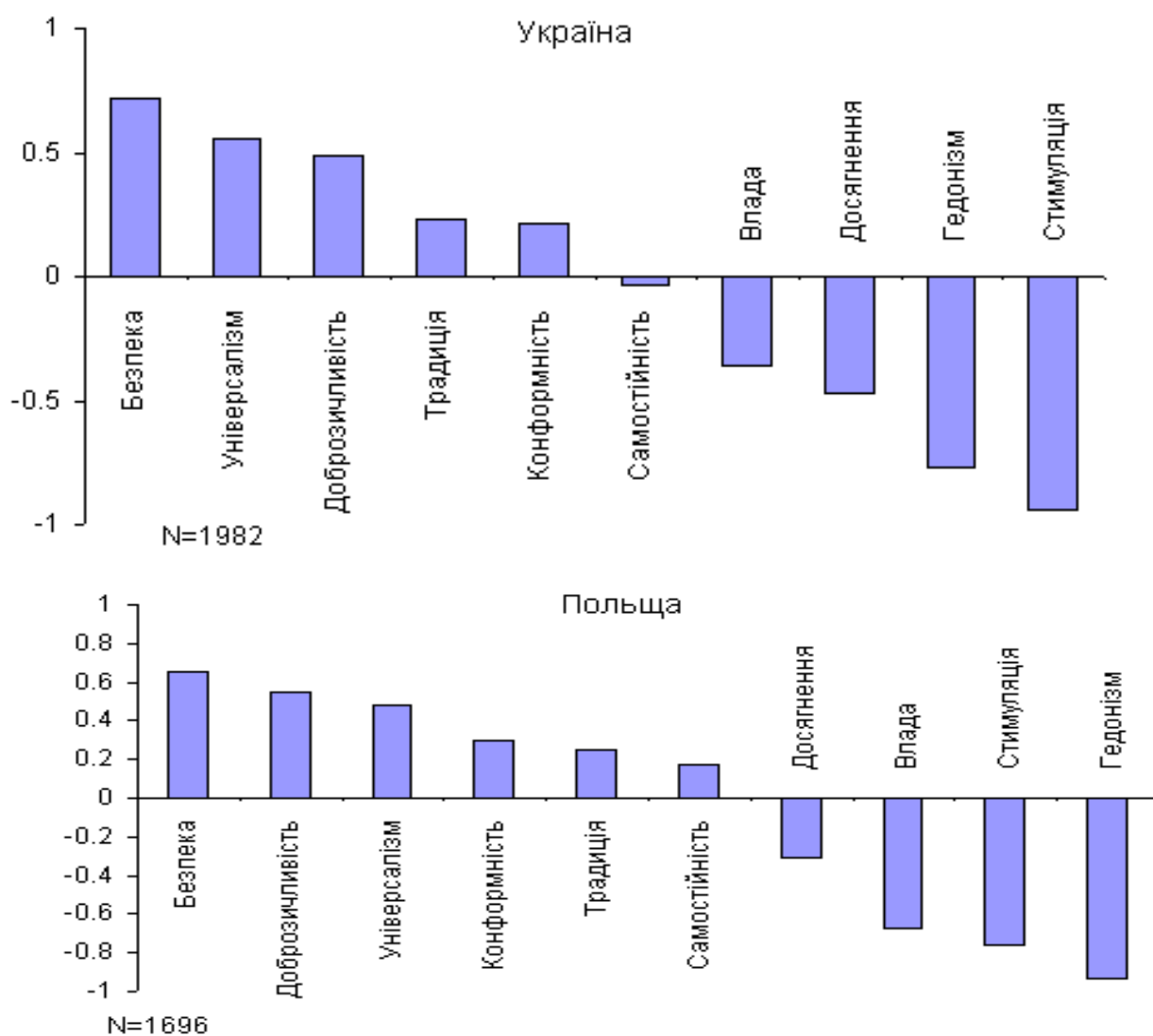
Середні значення вартісного індексу Універсалізму в 24 країнах Європи

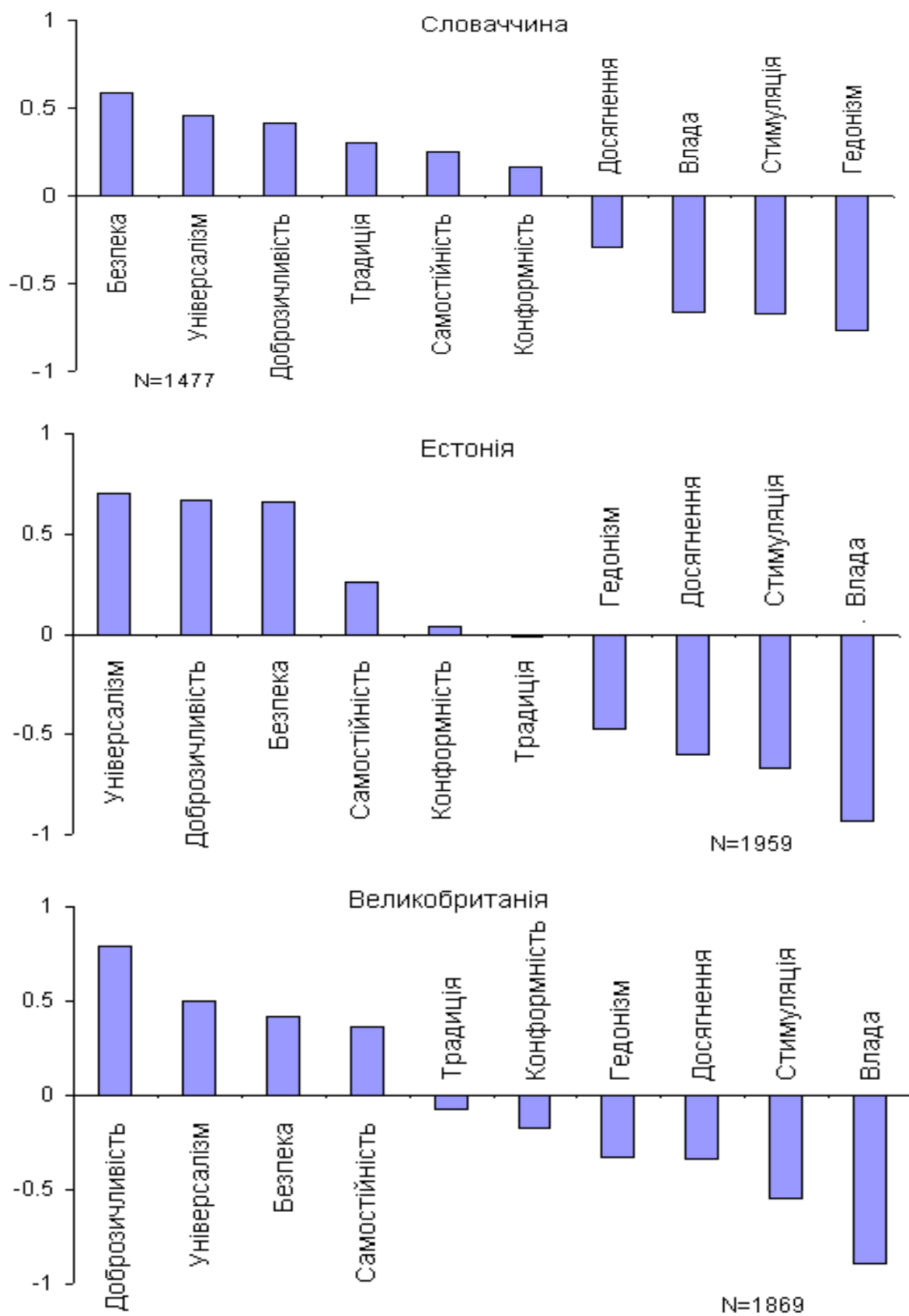

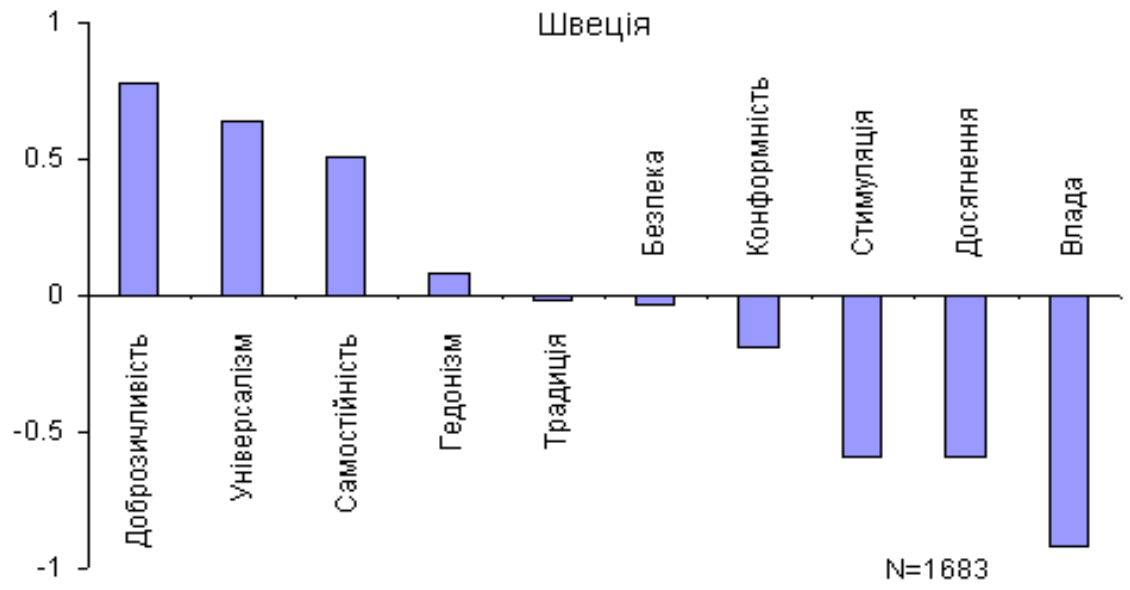
Додаток Н

Ієрархія вартостей населення України, Польщі, Словаччини, Естонії, Великобританії та Швеції (середні значення 10 вартісних індексів, упорядкованих від найбільших до найменш

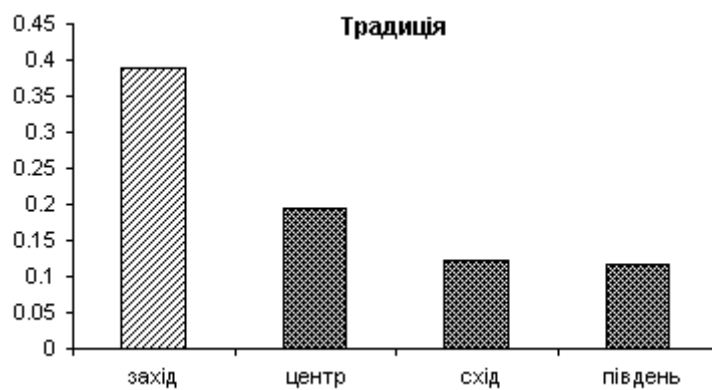
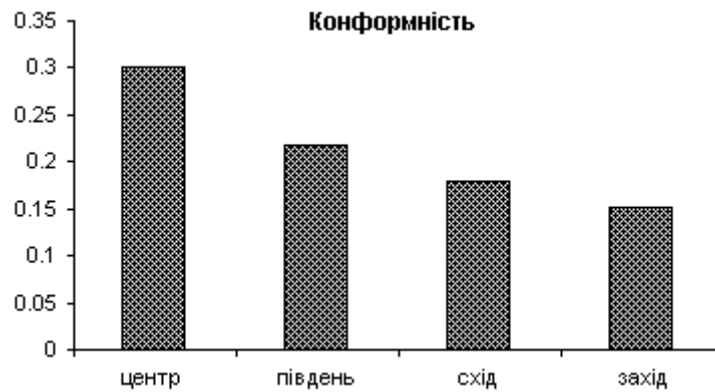
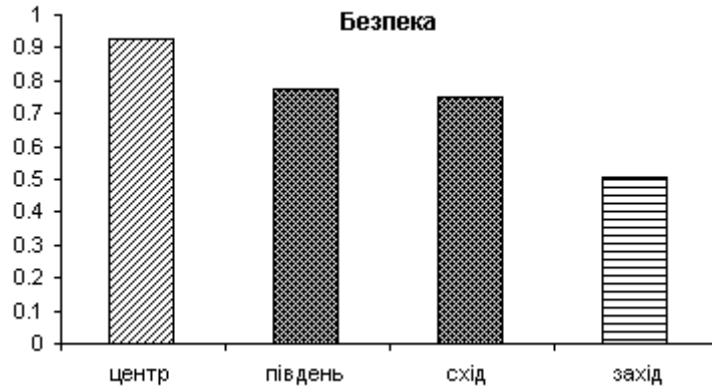
важливих)

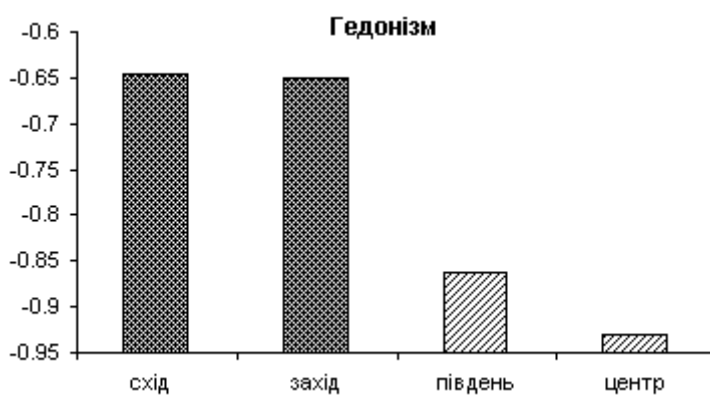
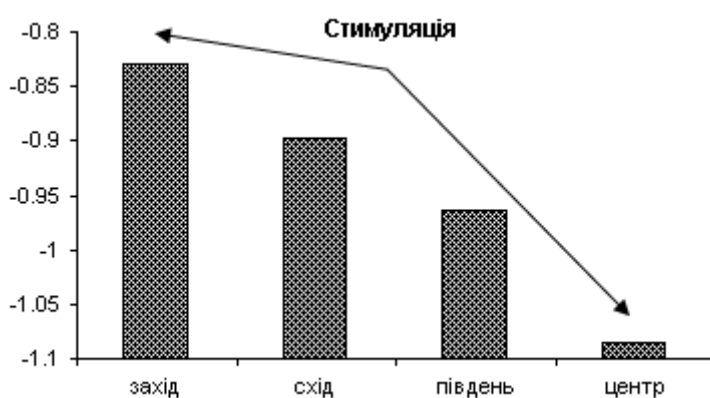
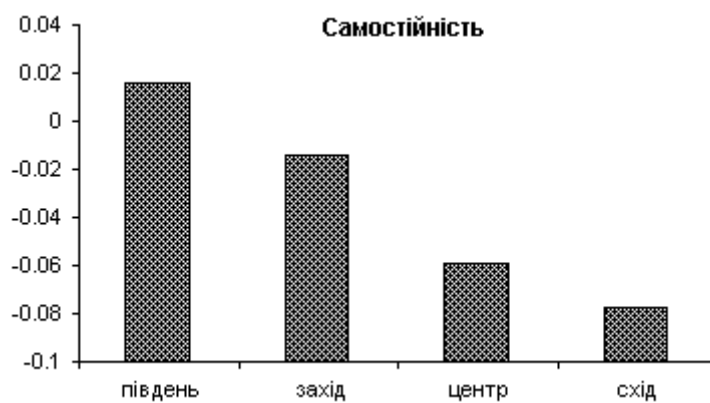

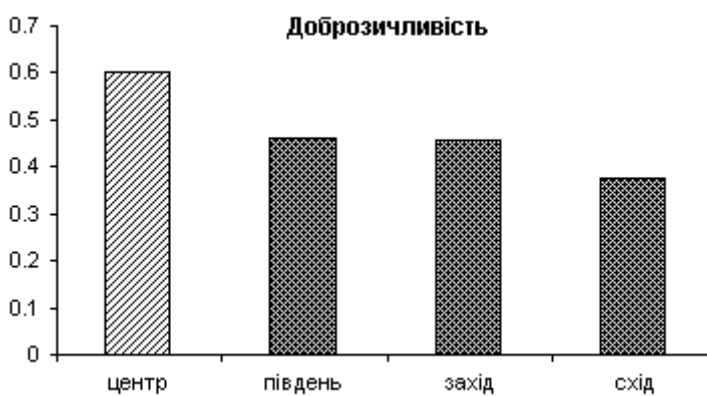
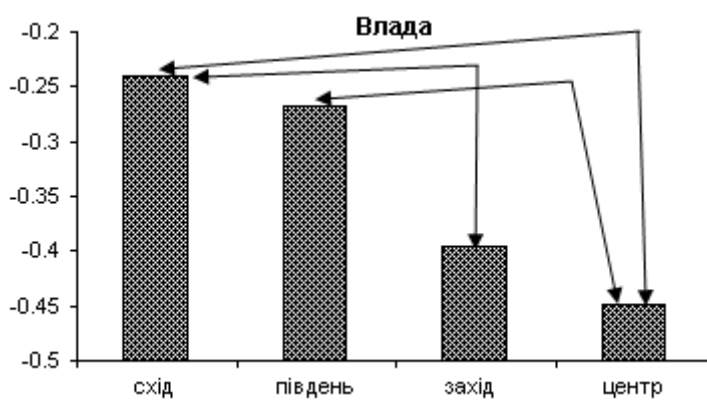
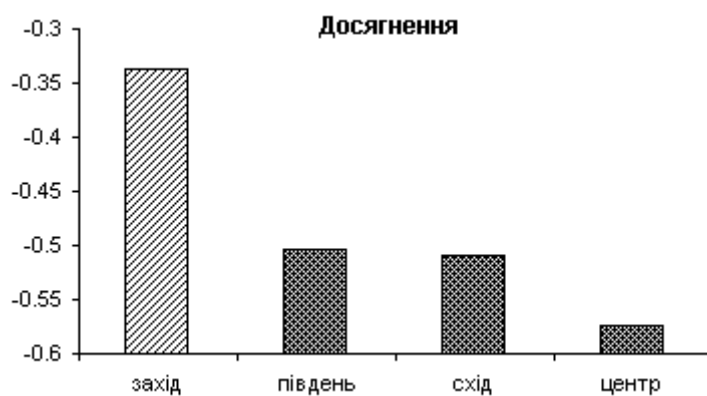

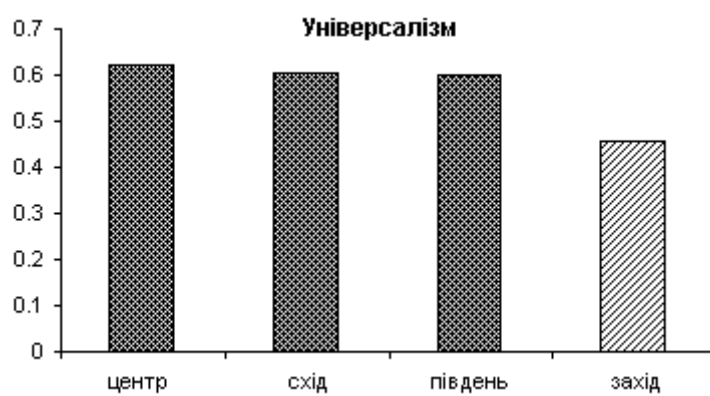

Додаток П
Регіональна специфіка України за ціннісними орієнтаціями
М.Шварца

Додаток Р

Розподіл відповідей на запитання: “Що саме в нинішніх умовах турбує Вас найбільше?”, %

Загальне падіння рівня життя	44
Відсутність турботи держави про своїх громадян	43
Проблеми працевлаштування	28
Наявність хабарництва і корупції в структурах державної влади і управління	26
Відсутність реальних гарантій конституційних прав та свобод громадян	24
Некомпетентність влади	23
Падіння моральності	22
Відсутність можливостей для навчання	18
Стрімке розшарування суспільства за рівнем доходів	18
Стан економіки в цілому	17
Попирення епідемій ВІЛ/СНІДу, інфекцій, що передаються статевим шляхом	17
Рівень злочинності	15
Можливість вступу України в НАТО	15
Неефективність економічних реформ в Україні	14
Низька ефективність роботи нинішнього складу Верховної Ради	12
Наявність (збільшення) боргу моєї родини по оплаті комунальних послуг	12
Можливість соціального вибуху	12
Неефективність політичних реформ в Україні	11
Відсутність реальних інвестицій в економіку	11
Стан відносин з Росією	10

Додаток С

Рейтинг глобальної конкурентоспроможності 2009-2010 років

(виділені країни ЄС)*

КРАЇНА	THE GLOBAL COMPETITIVENESS INDEX 2009-2010		THE GLOBAL COMPETITIVENESS INDEX 2008-2009
	РЕЙТИНГ	ОЦІНКА	РЕЙТИНГ
Швейцарія	1	5,60	2
Сполучені Штати	2	5,59	1
Сінгапур	3	5,55	5
Швеція	4	5,51	4
Данія	5	5,46	3
Фінляндія	6	5,43	6
Німеччина	7	5,37	7
Японія	8	5,37	9
Канада	9	5,33	10
Нідерланди	10	5,32	8
Гонконг	11	5,22	11
Тайвань	12	5,20	17
Велика Британія	13	5,19	12
Норвегія	14	5,17	15
Австралія	15	5,15	18
Франція	16	5,13	16
Австрія	17	5,13	14
Бельгія	18	5,09	19
Республіка Корея	19	5,00	13
Нова Зеландія	20	4,98	24
Люксембург	21	4,96	25
Катар	22	4,95	26
Об'єднані Арабські Емірати	23	4,92	31

Малайзія	24	4,87	21
Ірландія	25	4,84	22
Ісландія	26	4,80	20
Ізраїль	27	4,80	23
Саудівська Аравія	28	4,75	27
Китай	29	4,74	30
Чилі	30	4,70	28
Чехія	31	4,67	33
Бруней-Даруссалам	32	4,64	39
Іспанія	33	4,59	29
Кіпр	34	4,57	40
Естонія	35	4,56	32
Таїланд	36	4,56	34
Словенія	37	4,55	42
Бахрейн	38	4,54	37
Кувейт	39	4,53	35
Туніс	40	4,50	36
Оман	41	4,49	38
Пуерто-Ріко	42	4,48	41
Португалія	43	4,40	43
Барбадос	44	4,35	47
Південна Африка	45	4,34	45
Польща	46	4,33	53
Словацька Республіка	47	4,31	46
Італія	48	4,31	49
Індія	49	4,30	50
Йорданія	50	4,30	48
Азербайджан	51	4,30	69
Мальта	52	4,30	52
Литва	53	4,30	44

Індонезія	54	4,26	55
Коста-Ріка	55	4,25	59
Бразилія	56	4,23	64
Маврикій	57	4,22	57
Угорщина	58	4,22	62
Панама	59	4,21	58
Мексика	60	4,19	60
Туреччина	61	4,16	63
Чорногорія	62	4,16	65
Російська Федерація	63	4,15	51
Румунія	64	4,11	68
Уругвай	65	4,10	75
Ботсвана	66	4,08	56
Казахстан	67	4,08	66
Латвія	68	4,06	54
Колумбія	69	4,05	74
Єгипет	70	4,04	81
Греція	71	4,04	67
Хорватія	72	4,03	61
Марокко	73	4,03	73
Намібія	74	4,03	80
В'єтнам	75	4,03	70
Болгарія	76	4,02	76
Україна	82	3,95	72

*Джерело: <http://gtmarket.ru/news/state/2009/09/08/2166> [69].

Додаток Т

ВВП (ПКС) на душу населення в країнах-членах ЄС за 2008 рік*

Країни-члени ЄС	ВВП (ПКС) 2008 мільйонів євро	ВВП (ПКС) на душу населення 2008 р. євро	Відсоток від середньоєвропейського ВВП (ПКС) на душу населення 2008 р.
Євросоюз	12,506,964	25,100	100%
Німеччина €	2,390,683	29,100	115.8%
Велика Британія	1,802,277	29,500	117.5%
Франція €	1,726,666	26,900	107.3%
Італія €	1,489,163	25,200	100.5%
Іспанія €	1,193,807	26,100	103.9%
Нідерланди €	553,252	33,800	134.6%
Польща	527,684	14,400	57.5%
Бельгія €	313,736	28,800	114.6%
Швеція	284,887	30,500	121.4%
Греція €	272,185	23,900	95.3%
Австрія €	260,712	30,900	123.1%
Румунія	241,902	11,500	45.8%
Португалія €	201,259	18,900	75.3%
Чехія	210,214	20,200	80.4%
Данія	163,067	29,700	118.3%
Ірландія €	160,261	35,000	139.5%
Угорщина	155,486	15,800	62.9%
Фінляндія €	153,334	28,900	115.0%

Продовження таблиці			
Словаччина €	95,362	18,000	71.9%
Болгарія	76,814	10,100	40.1%
Литва	51,118	15,400	61.3%
Словенія €	46,489	22,500	89.8%
Латвія	31,473	14,000	55.7%
Люксембург €	32,086	63,500	252.8%
Естонія	21,660	16,900	67.2%
Кіпр €	18,501	23,800	94.6%
Мальта €	8,181	19,200	76.4%

*Джерело: <http://forexaw.com/Cont-GSM/9> [108].